

ÁRON SZERELME
(1946)

I.

– Ha azt mondanánk, nézd, most mindjárt, vagy ha közölnék velem, nézd, holnap délben falhoz állítunk, és két perccel később agyvelőd már csak undok maszat lesz a börtön udvarának kövén, hacsak nem vallasz, hacsak el nem árulod azokat, akikkel együtt dolgoztál, biztosan tudom, hogy szemrebbenés nélkül néma maradnék. Ha azonban kínoznának, nem is egész vadul, csak éppen közepesen, például tüket szúrnának a körmöm alá, körömről körömré, a kezem, a lábam ujjai... egy, kettő, öt, tíz, húsz körmöm alá – húsz körömhöz húsz perc kell, legalább húsz perc –, nem vagyok benne biztos, hogy kibírnám összeszorított fogakkal. Félek, félnék, hogy az öntudatos, a morális személyiségemen a vérezevő rángó test kerekedik felül – mondta a kis, fiatal francia diák, s mind elhallgattak az asztal körül, ahol az imént kézről kézre járt a rendkívüli fénykép. A fiatal diák a vallomás izgalmasában újra a kép után nyúlt, felvette az ételfoltokkal tarkított fehér abroszról, s fejét öklére támasztva úgy nézte, mint akinek valami jelírást kell megfejtenie.

A fénykép nem volt sokkal nagyobb, mint azok a fotográfiák, amelyeket útlevelbe szoktak beleragasztani, s itt-ott még meg is töredezett. Ki tudja, ki mindenki, hol mindenütt s mióta rejtegette, míg veszélyes úton, villanyáramos drótsövényeken s börtönként őrzött országhatárokon át eljutott ennek a párizsi kisvendéglőnek az asztalára?

Német gyűjtőtábor áldozatáról készült a fénykép, s legvalószínűbb, hogy aki ott elővehette és kattogtathatta fotoapparátusát, az azok közül való volt, akik élvezettel szemlélték, s nemcsak szemlélték az áldozatot. De az is lehet, hogy akadt ott valaki, aki együttértett a gyűjtőtábor áldozataival, s tán lopva, tán mindent kockáztatva készítette a felvételt. Akárhogy is, bármilyen szándékkal tette is, bizonyos, hogy őt is meglepte, ami épp a fényképezés pillanatában történt.

Aki nem ismerte nagyon jól, magától nem egykönnyen jött volna rá, hogy ki az a kopaszra nyírt, bozontos szakállú, rabruhába öltöztetett csontváz, kit a fényképen cölöphöz kötözve látott.

Dombtetőn állt a cölöp, s csuklóban összeszűzött, magasba emelt két karján függött rajta az áldozat. Húzta le a saját súlya, de úgy volt kikötözve, hogy próbálhassa ugyan, de ne tudja lábával elérni a földet. Oldalt, jobbról is, balról is, horogkeresztes egyenruhákban, telt képű fiatalurak, arcukon még az önelégült mulatozás, gondtalan élvezet, de... Épp ez volt a rendkívüli a fényképen: a pillanatot rögzítette, melyben elhűl a jókedv, magát a fényképezőgépet lepte meg az, amit a lemez megőrzött, ami a pillanatnak abban a töredékében következett be, mikor a lencse már nyitva volt. Aki a képre pillantott, az a cölöp jobb és bal oldalán elhelyezkedő csoport tekintetét követve maga is lefelé nézett, le a kikötözött ember lábára, s csak akkor fogta fel, honnan a hirtelen támadt feszültség az áldozat körül.

A domb aljában, revolverrel a derékszíján, jól megtermett, csizmás alak; egyik kezében még a kötél, mellyel az áldozat lábát akarta a cölöphöz kötni, másik karját azonban hátrátántorodva emeli fejéhez, mert a tán már aléltnak vélt függő alak utolsó erőfeszítéssel lendített egyet bal lábán, és belerúgott a csizmás óriásnak a képébe. A fotográfia drámaiságát nemcsak a fényképező meglepetése okozza: szinte előre látszik már az is, hogy mint fog a megrökönyödő egyenruhás háromszög a cölöphöz kötözött alak körül ellenkező irányú féktelen mozgásba átcsapni, mint fognak a lent megtántorodó s a fent, kétoldalt meghókölők, még mielőtt a pillanat elmúlna, egyetlen vad hullámban összecsapni a vakmerőn életre támadt szakállas csontváz fölött, akinek arcán, ellentétben az őt körülvevő kavarodással, az utolsó erőfeszítés után szenvtelen, szinte megbékélt, sőt közömbös a nyugalom.

Még egyszer kézről kézre járt a kép. Az asztalt körülülő társaságot nemcsak mint dokumentum, hanem mint megbízható híradás érdekelte annak az Áronnak utolsó órájáról, akit hírből olyan jól ismertek valamennyien, hogy személyes ismerősüknek érezték. A fiatal francia diákot épp annyira, mint

a mellette ülő bolgár emigránst s azt a német építész, aki a fényképet idehozta, s most újra úgy nézte, mintha először látná, éppoly közlőrl érintette, mint a skóciai papnak azt a hosszú, korán kopaszodó ivadékát, ki mint angol újságok tudósítója élt a kontinensen, s régebben egyszer, egy másik társaságban, személyesen találkozott is Áronnal.

– A tortúra, a rendőrségi tortúra! – szólalt meg a pápaszemmes bolgár emigráns; ő ellentétben a fiatal franciával, nem a képzelet rémképei alapján, hanem testi tapasztalatból beszélt. – Kárba vezett fáradság azon tépelődni, hogy mennyit bír majd el az ember. A valóság többnyire szörnyőbb, mint amilyenek a legvadabb képzelet is álmodja. Szörnyőbb, de nem olyan. Más, mint ahogy képzelet az ember. Ha bekövetkezik, amitől féltél, és rád zúdul a kín, egy kinnal kevesebb nyomaszt: megszabadultál a félelem kínjától. Tehát ez az, ilyen az, hajtogatod magadban, megszabadultál a félelemtől, túlélted, múlttá lett a félelem; ez az, ami elviselhetőbbé teszi a kint. Elviselhetőbbé, mint az ember gondolná addig, míg csak fél tőle – mondta, s a pápaszem mögöl barna szeme barát-ságosan, szinte biztatóan csillogott, mint akinek magától értetődő, hogy mindenkinek, a kis, ideges franciának is lesz alkalma megpróbálni, hogy így van.

A német építész, aki, mielőtt francia földre ért, hónapokon át napról napra szenvedte el azt, amit félelemnek neveznek, s ami, mint mondta, a legrafináltabb mérgek közül való, nem halálos, de megfoszt mindattól, ami az életet teszi, a fejét csóváltá:

– És mégis inkább száz évig szakadatlanul félni, mint egy órára a Gestapo kezébe kerülni.

A korán kopaszodó, nyakiqláb angol csak a társaság kedvéért tette, hogy el-ellátogatott ebbe a fölöttébb szegényes kisvendéglőbe. Ha valaki a műkedvelő forradalmárok közül valónak tekintette volna, ő ezt sértésnek, mindenesetre igazságtalanságnak érezte volna, s talán joggal. Nem tartott rá igényt, hogy őt forradalmárnak tekintsék, de a forradalmárokhoz való viszonyában nem volt semmi henye játékoság, mert vonzalomnak komoly volt. A kép is, melyet gondosan papírszalvétába csomagolt, mielőtt tárcájába tette volna, hogy

majd megfelelő kommentárral elküldje valamelyik nagy angol lapnak – a kép is bizonyította, hogy németországi tartózkodása idején szerzett információi alaposak. Mikor megbízták, hogy a tekintélyes angol lapok tudósítójának kiváltságosan védett helyzetét arra használja ki Németországban, hogy hírt szerezzen Áronról, ő nem ígért sokat, és többet tett, mint amennyit bárki is várt tőle. Szívós ügyességgel s összeköttetéseinek fáradhatatlan kihasználásával a némaság hétepcsétes titkait törte fel, s ami bravúros teljesítményszámba ment: magával hozta Párizsba a Geheime Staatspolizei Áron első kihallgatásáról szóló jegyzőkönyvének pontos másolatát.

A rendőrség kiderítette, hogy Áron hamis papírokkal előzőleg már kétszer járt az ország különféle városaiban. Áron ezt beismerte. Arra a kérdésre, hogy mi volt utazásainak célja, éppúgy, mint arra, hogy kikkel állt összeköttetésben, felelet helyett csak azt ismétli: „Kommunista vagyok.”

Eleinte még csak nem is verték. Egyedül őt nem bántották, az egész, nagyobb csoportot azonban, mely vele együtt volt bezárva, nap nap után kínozták. A többi fogoly előtt így akarták gyanússá tenni a zsidót, valószínűleg abban a reményben, hogy ily módon könnyebb lesz szóra bírniuk Áront. De nyilván nem vált be a módszer, mert huszonnégy nap után magánzárkába zárják, s mikor a testi kínzások sem járnak sikerrel, egy-egy délutánra kiengedik cellájából, hogy mellén és hátán nehéz fatáblákkal sétáltassák végig a nagyváros utcáin. Elöl-hátul a nyakába akasztott két táblán nagy betűkkel a felírás: „A zsidó nem polgár, a zsidó nem ember, a zsidó csak zsidó.”

Mindig akadnak százak és ezrek, akik oly hangosak, hogy százezreknek tűnnek fel, és akik mulatságosnak találják, ha valaki csapott vállal, csetelve-botolva, mint a részeg, vonszolja magát utcáról utcára, míg mögötte az őt kísérő egyenruhás ifjak vihogva lökdösik hol jobbra, hol balra... A cél továbbra is nyilván ugyanaz maradt, mint volt akkor, mikor egyedül őt nem verték: érezze magát istentől, embertől oly elhagyatottnak, hogy a végén ő is elhagyja magát, és ellenállás nélkül mond meg mindent, amit tud. Áron azonban hallgatott...

– A magánzárka és minden egyéb csak purgatórium volt – mondta a skóciai pap fia; ő gyakran élt teológiai terminológiával –, a pokol csak ezután következett, mikor gyűjtőtáborba toloncolták, s nem politikai foglyok, hanem zsidók gyűjtőtáborába. Éppen mert kommunistaként nem bírtak vele, meg akarták tagadni tőle még azt a jogot is, hogy kommunistaként pusztuljon el. Nem ember ő, aki képes egy ideáért élni; csandala, csak zsidó; bűnre is, ellenséges erényre is, mely nagyságot adhat az embernek, képtelen. Egy ember, ki hónapokig nem mosakodhat, akinek négykézláb kell járnia, mintha kutya volna, s akinek csizmával lépnek a kezére, ha nem akar ugatni, akit arra kényszerítenek, hogy nyelvvel takarítsa el a piszkot, a piszkos ronggyá degradált ember a végén csak le kell hogy feküdjön a mindenfelől és szüntelenül rohamozó szuggesztiónak, belül is meg kell roggyannia, csakugyan remegő ronggyá kell válnia. Áron nem vált ronggyá. Nem bírt vele, nem bírta le a pokol se.

Erre az angliai tudósító értesülésein kívül bizonyíték volt az a német építész, aki állát tenyerére támasztva, három ujjá hegyével az ajkán, itt ült, s nem ülhetett volna most itt, ha Áron megnevezi azokat, akik illegális munkájában segítségére voltak. Maga az angol, mielőtt a rendkívüli fénykép felbukkant, csak annyit tudott meg, hogy Áront, nem sokkal azután, hogy a gyűjtőtáborba került, darabokra tépték. Ez volt az információ, amit kapott, s minthogy oka volt rá, hogy bízson hírforrásában, szó szerint adta is tovább. S ami akkor egy halálnem megjelölésére szónokias túlzásként, nagy szóként hangzott, most, bárki, aki megnézte a rendkívüli fényképet, meggyőződhetett róla, hogy a kifejezés – darabokra tépték – nem képletesen, hanem minden valószínűség szerint konkrétan értendő.

– A pokoltól csak addig lehet félni, míg tart a földi élet. A pokoltól való félelem, a pokolnak ez a legerősebb ütőkártyája, a pokolban érvénytelen. Talán csakugyan ez a titka, hogy a legerősebb kínzásoknál is erősebb lehet a kínzott ember... némely ember – javította ki magát skrupulózusan a skót pap fia, s egy zavart, aggodalmas pillantást vetett a pápaszemes bolgárra, mintha annak szigorú arcáról akarná leolvasni, hogy

nem követett-e el szerénytelenséget. Gyorsan folytatta: – Természetesen nem vagyok illetékes ebben a kérdésben. Ellenben – és hangja annyira energikus lett, hogy neki magának kellemetlen volt ez a szinte támadó, elkeseredett erély, s bele is pirult –, ellenben, ha a saját bőrömön nem is tapasztaltam, eléggé ismerem a német koncentrációs táborokban fennálló rendszabályokat. S mert eléggé ismerem őket, meg kell mondanom, hogy ezzel a fényképpel, a cselekedettel, amit szerencsés véletlen folytán rögzített ez a fénykép, csalódás ért. Eltétben önökkel szilárd meggyőződés, hogy utolsó aktusában Áront elhagyta a jó angyala. Tessék meghallgatni, ne szakítsanak félbe. Igenis, állítom, hogy ő utolsó aktusával foltot ejtett a képen, mely órála mindnyájunkban makulátlanul élt. A személytelen, nagy katona elvesztette személytelenségét. Még e folttal is kivételes hősnek a képe ez a kép, de kár a foltért, s azért, hogy épp az utolsó akkord disszonáns.

A kis, ideges francia mindnyájuk érzésének adott hangot, mikor felkiáltott:

– Egy szót se, istenemre, egy szót se értek! – és az építészre nézett, a németre, akitől megszokta az ő latin feje számára homályos gondolatmeneteket. – Miért? Hogyan? Miféle folt és disszonancia? Bocsásson meg, de miről beszél?

– Miről? Arról, hogy a német koncentrációs táborokban valamennyien együttesen felelősek minden egyedért. Arról beszélek, hogy Áron is tudhatta, sőt tudta, mit jelent ott a kollektív felelősség elve, ő is tudta, tudta, és mégis...! – S a forradalmárok barátja izgatott lett, elkeserítette a pusztá gondolat, hogy valamit, amit ő hajmeresztőnek érez, mások, az ő barátai rendjén valónak találnak. – Értsék meg: Áron tudta, hogy azért, mert ő egyik bakójának a képébe rúg, még abban az órában sok fogolytársa, több száz ember lakol, több száz embert, az ő fogolytársait még abban az órában ütni-verní, rúgni fogják.

– Érdekes – szisszent fel a fiatal francia. – Erre csakugyan nem is gondoltam.

A német a homlokát ráncolta, s megvallotta:

– Erről én is kvázi megfeledkeztem.

– Éppen ez az! Áronnak nem lett volna szabad erről megfeledkeznie – folytatta még nagyobb hévvel az angol. – Értsék

meg: állítom, az embernek nincs jogában valakinek a képébe rúgni, ha ennek következtében száz és száz embernek fogják csontjait összetörni. Értsék meg: túlságosan nagy ár ez azért a személyes, kizárólag személyes elégtételért, amit egy ilyen rúgás jelent. Fel tudom fogni, hogy az ember inkább felkoncoltatta magát, mintsem hogy lemondjon erről az elégtételről. Azonban kár, kár, igenis kár, hogy Áron, a higgadt, mindig hidegvérű, a személytelen, a mindig megfontolt, ebben az esetben nem gondolt a mások bőrére, sőt csontjaira menő következményekre. Ha pedig gondolt, és mégis így cselekedett, akkor . . . – s mert mégis nehezebbre esett kimondani a kegyetlen elítélő szót, a mondatot csak nagy kezének elkeseredetten lemondó mozdulatával egészítette ki: – Talán túlságosan nagy igényeket támasztok iránta, de tőle, aki annyi mindenre volt képes, önkéntelenül mindenben a tökéleteset vártam volna el – fejezte be sóhajtva, s mint valami vallomást.

A bolgár emigráns egész idő alatt a pápaszeme üvegét törülgette. Csak rá kellett nézni, hogy az ember észrevegye: nincs az a szó, mely felér az ő hallgatásának szarkazmusával. Mindenki látta, hogy a zsákmányra leső vad türelmetlenségével készül szóhoz jutni, de még várt, s csak mikor senki sem törte meg a csendet, fakadt ki.

– Először is – kezdte rekedtesen száraz hangon, pápaszemét lassan helyezve vissza az orrára, míg két kiálló pofacsontja körül egy-egy vörös folt jelent meg –, először is: pribéknek nyilvánosan belerúgni a képébe nem tisztán személyes cselekedet. Épp általános szempontból felmérhetetlen a jelentősége, hogy ott, ahol nem csaphat fel a láng, legalább fel-felröppenő szikrák jelezzék, hogy a hamu csak látszat, alatta ég a tűz tovább. Nincs börtönviselt ember, aki nem tudná, hogy a legkisebb ellenállás is, minden bátor tiltakozás felvillanyozza még a kishitű, kétségbeesett fogolytársakat is. Kollektív felelősségre vonás? Jó, de a rúgás annak a sintérnek a pofájába nemcsak Áronnak, hanem valamennyi fogolytársának emberi méltóságát állította helyre. Ha voltak fogolytársai, akik ezt nem érezték, magukra vessenek. Másodszor – s ez elvi jelentőségű, ez minden akció ábécéje –, a taktika, mely befolyásoltatná magát megtorló intézkedések fenyegetésétől, opportunistá és

nem forradalmi taktika. Van okosság, és van forradalmi okosság. A legvadabb represszáliák idején az okosság meghunyászkodást követel, a forradalmi okosság azonban épp az ellenkezőjét. „De l’audace, encore de l’audace et toujours de l’audace” – mert néha a forradalom nagy ripacsa is nemcsak utánozta az oroszánt, hanem oroszánt is volt. Harmadszor – s a bolgár eddig száraz hangja bosszússá vált, s már egész arcát elöntötte a pirosság –, eltekintve az első és második pontba foglaltaktól, milyen jogon indul ki abból bárki, hogy a forradalmár valami absztraktum, nincs húsból és vérből? Bevágott tézisek kompendiuma, hogy a forradalmár egy fajtája az eunuchnak. Ne csináljanak nekem szabályos legendákat, nekem többet ér, többet mond, engem inkább lelkesít egy élő ember . . . Nem szeretem a hősimádást. A hősök könnyen pórol járnak, épp imádóiknál leghamarabb . . .

Maga is észrevette, hogy ha még egy percig így folytatja, gorombává fog válni. Mélyet lélegezve mosolyodott el. Mindenki hálás volt a meglepetésért, amit ez a hirtelen támadt mosoly keltett. S a bolgár már nevetett is.

– Kalkulálni tudni kell, de mit érne minden hideg számítás és hidegvérű bölcsesség, ha nem izzana mögötte a jók, a mi legjobbaink legnagyobb erénye: a gyűlölet? Ezt a gyűlöletet vagy érzi az ember, vagy nem. De amit ön talán jobban át tud érezni – tette még hozzá, s barátságos iróniával szemlélte az angolnak még mindig elborult, túlságosan magas homlokát –, s amiben biztos egyetért velem: én is úgy találom, hogy szégyenségre vall, ha valaki képtelen rá, hogy csodálattal tekintsen fel egy emberre. Ez igaz, én azonban a magam részéről nem annyira csodálom, mint inkább szeretem a hőseimet. S higgye el, jobb szeretni, mint csodálni. Bár az a gyanúm, hogy szeretni nehezebb, mit csodálni.

Mint minden ilyen természetű beszélgetés, ez is csak megszakadt, de véget nem ért, s nem is fog véget érni. Ha másnap vagy egy hónap vagy akár egy év múlva találkoznak azok, akik ebben a beszélgetésben részt vettek, a téma lehet, hogy más lesz, de elkerülhetetlen törvényszerűséggel mindegyikük, más-más változatban, továbbra is a magátét fogja fejtegetni.

A legtöbb, amit elérhetnek, hogy világossá válik egyik a másiknak s mindenki önmagának.

Az ételfoltos fehér abrosszal letakart asztal körül a már említettekén kívül ült még egy személy, szintén emigráns, magyar. A beszélgetésben nem vett részt, de egy szó sem ment el a füle mellett, s – épp e beszélgetés hatása alatt – elhatározta, hogy megírja Áronnal való utolsó találkozását, amint az itt következik.

II.

Akkor már hosszú évek óta szem elől tévesztettem, s abban semmi meglepő sem lett volna, hogy Párizsban akadtam rá újra. Ha minden nagyvárosra áll, hogy váratlan viszontlátások forgalmas színhelye, a véletlen által rögtönzött találkozások tán sehol se gyakoribbak, mint abban az egykedvűen magának élő, senkit sem korlátozó, mert senkivel se törődő, Párizsnak nevezett, gigantikus vendégfogadóban.

Április vége felé járt. Éjszakába nyúló társas együttlét után lépkedtem fölfelé a földalatti szemetes, szürke kólépcsőin. A már elöretolt vasrács mellett, fent, a kijáratnál az egyenruhás metróalkalmazott még csak engem várt meg, én voltam a pont a munkanapja végén.

A kis emberek és szegény emberek alvilága, a földalatti után a tüdőt tágító tavaszi éjszaka mindig újra meglepetés. Még a Saint Germain des Prés templomának öreg kövei is rózsaszínűen mosolyognak, mintha megifjodnának a villanyfényben a selymes, lágy és magas ég alatt. Ám ha ennél sokkal kevésbé barátságos lett volna is a fenti világ, akkor se siettem volna ezúttal haza.

A mesebeli királylányt irtózat fogta el a nyirkos békától, aki hálópajtása akart lenni, felkőnyökölhetett ágyában, megfoghatta és falhoz csaphatta a hivatlan látogatót, de énnekem a szabadulás reménye nélkül kellett volna magammal ágyba vinnem fertelmes rosszkedvet. Nem mintha ez éjjel különös

okom lett volna rá, hogy szerencsétlennek érezzem magam. Csak éppen társaságból jöttem, túlságosan nagy társaságból, ahol idegenek és franciák, általában mindenki okos, gyakran szellemes, sőt kedves is volt. Csak éppen velem együtt mindnyájan órákon át igen élénken beszélgettünk. Dicsértünk és ócsároltunk festményeket, könyveket és színdarabokat. Találgattuk, hogy meddig lesz még elkerülhető az új háború, s vitattuk, hogy egyáltalán megállítható-e még Európában a politikai és szellemi fasizálódás egyre magasabbra dagadó árja, s ezenközben, míg az én szájam is javában járt, elhatalmasodott rajtam a beszédnek, a minden szavaknak csömörkeltő fanyar íze, s ottragadt a számban, mintha soha többé nem akarna elhagyni.

Ezért választottam a szokott út helyett kanyargós mellékutkákat, ürügyet keresve a hazaérés halasztására. S mert évekig élhetek valamely városban, mégis oly rosszul tájékozodom, hogy könnyen eltévedve tanácstalanul kalandozom jobbra-balra, zezugos utcák közt sokszor botlom azelőtt soha nem látott, vagy tán addig észre nem vett látnivalókba, vagy pedig – mint ahogy ezúttal is történt – nem ismerek rá az utcára, melyen pedig már százszor is jártam, csak nem ilyen irányból s nem ebben a világításban érve ki rá. A rue Bonaparte volt, mint ahogy a véletlenül megvilágított, s véletlenül a szemnek nem megközelíthetetlenül magasan elhelyezett fémtábláról leolvashattam. Tovább bandukolva, s már-már belenyugodva, hogy előbb-utóbb mégiscsak hazafelé fog vinni az út, egy kis térrel lepett meg Párizs, egy kis térnek a csendjével.

Míg a városban mindenütt másutt, közbeeső perceket vagy egy-egy éji órát kihasználva, csak besurranó tolvajként settenkedve portyázik a csend, ezen a kicsi téren mintha időtlen idők óta s minden időkre szállt volna meg. Körül a házak is emeleteik ellenére kicsinek tűntek fel. Hangtalanul álltak körül a kis, kerek teret, mint egymás kezét tartó gyerekek, akik körtáncra indulóban csodálkozva váltak egyszerre mozdulatlanná. A sötét ablakok csak a tér szélén álló fekete bronzlámpa visszaverődő fényétől csillámlottak, vagy a tér közepén magányosan álló öreg vadgesztenyefa már sűrűsödő, széles koronájának egy-egy rezzenetlen lombját tükrözték.

Ha Áron frakkban bukkant volna elélem, kevésbé lep meg, mint az, hogy itt és így látom viszont. Mert a vadgesztenyefa nagy, barna árnyékától rejtegetve pad is volt itt, s a padon, kissé előrecsúszva, két kezét hátul, a nyakszirtjén összekulcsolva, mozdulatlanul, mint körül a házak, s nesztelenül, mint itt minden, ott ült Áron. Mint ahogy lehetetlen valamely Watteau-kép keretében egy modern gépkocsi, úgy tűnt fel valahogy felfoghatatlanul valószínűtlennek ezen az éjszakai elvarázsolt téren Áron.

A kép, mely egy emberről él bennünk, sokkal inkább számtalan alig ellenőrizhető, apró benyomásból, mint azokból a megnyilatkozásokból tevődik össze, melyeket, több-kevesebb joggal, általában lényegeseknek szoktak nevezni. Áronhoz, ahogy Áront én eddig ismertem, semmiképp se illett, hogy ő legyen az a magányos, hosszú lábát messzire kinyújtó, rövid gumikabátos alak, aki ebben az órában mintegy az éjszaka vagy a saját szíve verése hallgatásába elmerülve ült itt. A tőle elválaszthatatlan, nyakig zárt, sovány testéhez simuló, szürke vitorlavászon zubbonyán kívül semmi sem egyezett az Áronról bennem élő ismerős képpel. Különböző körülmények között és sokszor, de soha másképp addig nem láttam, mint tevékenyen, elfoglalva. Ha erről a térről beszéltek volna neki, s arról, hogy ott, különösen éjjel után, mint gyermeket az anyja, ölébe rejti a csend, az az Áron, akit én ismertem, nevetve rázta volna a fejét: nem érek rá effélékre vesztegetni az időt.

Nem mintha bárki is összetéveszthette volna Áront azokkal a kiállhatatlan, mindig lihegő elfoglalt személyiségekkel, akik úgy tesznek, mintha a nap minden órájában mindenki úgy várna, sürgetné, követelné éppen őket, mint színházi ruhatárost előadás után a legfegyelmetlenebb publikum. Áron, épp ellenkezőleg, mindig ráért – dolgozni. Semmiféle helyzet vagy környezet sem akadályozta őt szorgalma naiv folytonosságában. Áronról szólva a naiv jelző nemcsak a hívó biztonságát, hanem valami szinte rideg józanságot is jelent. Aki őt a küzdelmei, örökös illegalitása, nehéz börtönei és vakmerő szökései heves világitásában a forradalom romantikusának, afféle vörös Monte Christo grófnak vélte, annak Áron – nem fogom elfelejteni a szavait – így felelt:

– Ami rendkívüli az én pályafutásomban, az nem az én, hanem a munkám természetéből következik. A pártmunkát se azért választottam, mert természetemnek jobban megfelelt, mint más tevékenység. Az én gyermekkorommal, az én társadalmi helyzetemből adódó megismeréseimmel nem volt más választásom, mint az életnek ez az útja. Ez az, amit szépirodalmi művekben sorsnak neveznek. Nem előzetes, gondos mérték után szabják ki, még csak nem is úgy kapod, mint a készruhát, mely legalább félig-meddig megfelel a méreteidnek – rád adnak egy sorsot, és viselned kell akkor is, ha óriásokra szabták. S mert így van, mert így volt, igyekeztem, s állandóan továbbra is iparkodnom kell, hogy lehetőleg kitöltsem, hozzáadjak.

Aki a legendás Áront kereste, arra Áron személye könnyen kiábrándítóan hathatott. Vagy pedig mindenestre meglepően. Másképpen volt vonzó, mint ahogy az ember várta. Áron számára, úgy látszott, életének kielégítő és egyetlen magyarázata, hogy lelkiismeretes és mindenekelőtt szorgalmas pártmunkás. Az ő ajkán a szónak: szorgalom, olyan ihletetten ünnepléses volt a csengése, mint talán csak még egy fogalomnak: az internacionálé. Nemcsak a közvetlen pártmunkában volt fáradhatatlan. Pártmunkási kötelességét látta abban is, hogy magát „kiképezze”. Hosszúka, amúgy is ritkán mosolygó krelol arca még inkább elkomolyodott, s elől erősen kopaszodó feje gond súlya alatt hajolt előre, ha kiejtette – s nem ritkán ejtette ki – a szót: „szellemi fejlődés”. Úgy beszélt erről, mint ahogy betegek a maguk állapotáról való megfigyeléseiket közlik orvosukkal. Mint általában mindazok, akiknek nem volt módjukban azokhoz az alapvető ismeretekhez jutni, amelyeket többé-kevésbé még a rossz iskola is megad, minduntalan megesett vele, hogy valami banális idegen szó vagy szakkifejezés ijesztő akadályként állta útját. Ilyenkor előbb volt hajlandó túlbecsülni, mint semmibe venni annak a fontosságát, amit nem értett. Hiába, hogy igen bonyolult elméletek között ott-honosan mozgott. Mintha mindig incselkedve futna előle az, amit utol akar érni; s ahelyett hogy előremehetne, sokszor egy-egy puszta szó miatt vissza kellett fordulnia, s a magyarázat, amit emberektől vagy lexikonoktól és szótáraktól ka-

pott, természetszerűen sokszor újabb magyarázatokat igényelt, és nemegyszer csakis ismereteinek újabb hiányaira döbben- tette rá.

Ritkán láttam másképp, mint könyvvel a kezében. S vele volt mindig egy-egy puha födelű, kék kockás irka is. Olvasás köz- ben abba jegyezgetett az ő apró, gyerekkéz írására emlékezte- tő, pontosan megrajzolt betűivel. Emlékezőképessége bámu- latos volt ugyan, mégis, pedánsul idézve a szerző nevét és mű- ve teljes címét, sőt az oldalszámot is, némely könyvből egész nagy részeket másolt le magának, ha azokat valami okból fon- tosnak vélte, hogy így még biztosabban megragadjon emléke- zetében gyakorlati szervező munkája, vagy pedig annak érdekében, amit ő – néha megható, de néha bizony bosszantó együgyűséggel – szellemi fejlődésének nevezett.

Hogy pontosan mit értett ezen? Erre a kérdésre nem tudnék határozottan felelni. Bizonyára volt valami hiányérzete, amit ellensúlyozni szeretett volna. Nemcsak neki hiányzott azon- ban valami, hanem belőle is. Nem volt érzéke a humor s még kevésbé a képes beszéd, az úgynevezett metaforák iránt. Ha az őskeresztények korában és közösségében él, úgy képzelem, hogy azok közül való lett volna, akik szó szerint értik a jézusi intelmet: „Jobb néked vakon bémenned az Isten országába, hogysen két szemmel a gyehennának tűzére vettetned” – és képes lett volna szó szerint követni az evangélium tanácsát, és csakugyan maga vájta volna ki a szemét, ha az őt megbotrán- koztatja.

Ezt egy alkalommal meg is mondtam neki. Bólintott, hogy úgy van. És úgy látszott, meg se értette, hogy mit találok ezen különösnek.

– Természetesen. Ha hiszek, akkor hiszek. Teljesen – felelte.

Ingerelt ez a fenntartás nélkül való biztonsága. Talán azért, mert én már elvesztettem azt a rajongást, amivel ifjú- koromban mindennél többre tartottam a hitet, a hitet önma- gában véve. Én már nem gondoltam úgy a „hit”-re, mint leg- főbb értékre, mint eszményre, amit mindennek ellenére és mindenáron gyakorolni kell. De az is lehet, hogy irigyeltem ezt az ő szinte konsituacionálisnak ható rendületlenségét.

– Rendben. Illetőleg rendben volna, ha egy idő óta nem kellett volna tapasztalnom, hogy a feltétlen hit korántsem kívánatos. Kevésbé lelkesedem a hős vértanúkért, mióta tudom, hogy az ilyenek nemcsak halni, hanem ölni is tudnak fanatizmusból. Az egyedül üdvözítőnek vallott hit, valamennyi egyedül üdvözítőnek vallott hit vértanúi egyben potenciális inkvizítorok, a hívő szabadsághősök potenciális zsarnokok is egy személyben, ehhez is, ahhoz is ugyanabból a minden áldozatra kész hitből merítve erejüket. Mondd – folytattam, és magam is éreztem, hogy, esztelenül, még ingerültebb, támadóbb, majdnem ellenséges a hangom –, mond, sose jöttél kísértésbe, hogy inkább Montaigne-nyal tarts? Őt Marx is szerette. Montaigne a mi tulajdon érdekünkben is, felebarátaink érdekében is óva int attól, amit te hitnek, ő pedig inkább ostoba mértéktelenségnek, megengedhetetlen felfuvalkodottságnak, szerénytelen és kritikátlan benső biztonságnak, veszedelemnek tart.

Emlékszem a váratlan hatásra. Áron összeráncolta magas homlokát. Nagy, fekete szeme – az egyetlen, ami nem volt igazán csúnya rajta –, az előbb még oly nyugodtan rám nyíló, figyelő, fényes, sötét szeme ijedten és gyámoltalanul kezdett pislogni. Sebhez értem, gondoltam. A következő percben azonban kiderült, hogy nem ahhoz, amelyet képzeltem. S még csak nem is rejtegetett sebhez.

– Hogy mondtad azt a nevet? – s nyögésnek beillő sóhajjal már nyúlt is a zöld irkájáért, hogy följegyezze. – Hogy írják helyesen?

Ez volt az, ami érdekelte: a hézag, amit ismét föl kellett fedeznie a hihetelen erőfeszítéssel megszerzett ismeretei épületében. Hogy a kétség emberibb és inkább érték lehet, mint az abszolút, épp mint az abszolút hit – ez annyira idegen, annyira reá nem tartozó gondolat volt az ő számára, hogy nem is hatott rá, elment a füle mellett.

Az ilyen Áron-szerű hívő forradalmárnál tekintélytisztelőbb lényt elképzelni sem lehet. S hogy ezek közül az ő számára sérthetetlen tekintélyek közül az egyiknél azt olvasta, hogy a munkásosztály tagjainak, de különösképpen a hivatásos forradalmárnak „tanulni, tanulni és megint tanulni kell” – már ez

magában is elég lett volna ahhoz, hogy az ő számára lelkiismereti kérdéssé nőjön, hogy valamit nem tud, hiszen a tudás az, amit ő az ő „szellemi fejlődés”-ének nevezett.

Bár lehetséges, hogy ebben az ő „fejlődési” farkasészségében közrejátszott a betűnek atavisztikus imádata is, mintha a maga módján ősei hagyományához maradt volna hű, akik tűzzel égettek meg s leromboltak minden bálványt, hogy földig hajoljanak a maguk teremtette egyetlen bálvány, a Könyv szentsége előtt.

Börtöneiről nemigen beszélt, de egyikről-másikról, ahol könyvhöz tudott jutni, vagy ahol valamely, a politikai foglyok közt szervezett tanfolyamon vehetett részt, elismerően ezekkel a szavakkal emlékezett meg: „Sikerült szellemileg profitálnom.” S nemegyszer hallottam szájából ugyenezeket a szavakat, ha valamely társaságban kellemesen eltöltött délutánjáról számolt be. Szívesen járt társaságba, s legtöbbször ráakadt valakire, akivel valamit megmagyaráztathatott magának. Ha nem, akkor ő magyarázott. Társas élete azonban a nappalra korlátozódott. Egy este vele mentem nagygyűlésre; ő is csak publikum volt ott, s mint a gyerekeknek a munkásaszonyok ölében, tíz óra tájt Áronnak is leragadt a különben mindig erősen, szinte erőlködve figyelő, sötét szeme. Este már általában fáradt volt, mert naphosszat dolgozott, ott is, ahol mások csak szórakozva pihentek.

Lehetséges, hogy a pártba vetett minden hite ellenére ha homályosan is, az életben valamit mégis, mindig is nyugtalanítóan érzett. Lehetséges, hogy nemcsak a lelkiismeretes és szorgalmas pártmunkási kötelességérzetből akarta szüntelen erőfeszítéssel a „szellemi fejlődés”-t, hanem látva a sok magabiztos, önelégült embert, naivitásában tán azt remélte, hogy ha még több könyvet olvas, ha még alaposabban birtokába veszi a tudományt, akkor öelötte sem marad semmi se kérdés, rejtély, és eloszlik minden esetleges kétsége.

Ilyennek ismertem Áront, s ma sem hiszem, hogy tévesen láttam. Csak éppen nem egészében láttam őt; egésznek vettem, ami csak sok részlet volt. Minden addigi róla való emlékem és a között a tény között, hogy ő volt az, aki azon az elvárásolt kis téren, a késői órában a padon ül, ma már nem érzek

ellentmondást, de akkor csak vonakodva hittem a szememnek, míg meg nem győződtem arról, hogy soványan, mitikus vitorlaváson zubbonyában, homloka fölött csak még jobban megkopaszodva, ő volt az, ő, a görbe orrával, csúnya, húsos ajkával, Áron. S bár későre járt, láttam, még csak nem is alszik.

III.

– Áron!

Összerezcent, s mint akit félig öltözötten leptek meg, s nem tudja, hogyan szedje rendbe magát, a maga mellé tett kalapja után kapott. Ültében kiegyenesedve nyújtotta felém a kezét.

– Te vagy az?

Fáradt volt a hangja, és örömtelen a kézszorítása. Mint aki nem könnyű a csend után, amelyet megzavartak, eligazodni az élő hangok világában; úgy felelt kérdésekre, hogy előbb utánam mondta:

– Hogy mióta vagyok Párizsban? Ma érkeztem Párizsba.

Volt valami szokatlan az egész emberben, nemcsak a helyzetben, melyben találtam. A legkevésbé bonyolult magyarázat az a föltevés volt, hogy csak a szokásos pénztelensége az oka, hogy itt ilyenkor s így, magányosan találok. S mert emlékeztem rá, hogy valahányszor pénzbeli segítséget kellett valakitől elfogadnia, sokkal kevésbé volt bohém, mint bármelyik tőről metszett, megszorult nyárspolgár, s mert gondoltam arra is, hogy talán azért is vár itt hajléktalanul az éjszaka múlására, mert még nincsenek meg a hotelben felmutatandó megfelelő hamis papírjai – miután letelepedtem melléje a padra, vendégül hívtam éjszakára az én szobámba.

– Köszönöm. Van már szobám. Itt a hotelem, nem messze, rue Racine. Igazad van, ideje volna már nyugovóra térni. Legfőbb ideje – mondta maga magát nógatva s fejét csóválva, mint valami szolid családfő, aki a maga számára érthetetlenül valami kicsapongásba keveredett –, legfőbb ideje, ugye? –;

s úgy nézett rám, mintha véleményemre várna. A következő pillanatban azonban tekintete szórakozottan siklott le arcomról.

Fel akartam kelni, hogy elinduljunk.

– Mindjárt, mindjárt – mondta, és aztán, mint azok a camelot-knak nevezett párizsi utcai árusok, akik a járókelőket a szavaknak bámulatos zuhatagával igyekeznek megállítani és lenyűgözni, hirtelen élénk, feltűnően élénk beszédbe fogott, beszélt és beszélt. Volt ebben bizonyos erőltetettség, s szavainak hevéssége átlátszóan mesterkélte, kellemetlen volt. Nem mintha teljesen érdektelen dolgokról beszélt volna.

– Megfigyelted-e – így kezdte hamis elfogulatlansággal, akart élénkséggel –, vajon megfigyelted-e, kérlek, hogy az ingyenes közhasználatra szánt padok mindenütt olyan kényelmetlenek, mint ez, melyen most ülünk?

Kérdezte, de nem várt feleletet. Nyilván semmi se érdekelte kevésbé, mint az én esetleges válaszom, s mindjárt ő maga folytatta, magyarázgató, tanító modorában, mely ezúttal különösen kellemetlenül hatott rám.

– Azoknak az óriási számához képest, akiknek az utcapad életszükséglet, a városokban botrányosan kevés az utcai ülőalkalmatosság. Ez az első, ami szembetűnik. Három kategóriának van szüksége az utcapadokra: akik nem mehetnek vendéglőbe, és padon fogyasztják el szegényes ebédjüket; továbbá akiknek nincs pénzük, hogy kávéházban folytassák társas életüket, s végül a mindkét nembeli ifjúság, melynek nincs pénze más találkahelyre. Egyszóval a rosszul fizettek és a munkanélküliek. Mint mindenben, még ezekben a padokban is fellelhető ennek a társadalomnak rejtett arculata. Semmi más se kellene, mint hogy ennek a padnak a támlája kissé szélesebb és kevésbé egyenes legyen, s hogyha még az ülőkéjét csak valamivel homorúbbra csináltatták volna, az ember, ahelyett hogy belefájdulna az ülésbe az ülepe meg a keresztcsontja, élvezhetné a pihenést. Ahhoz, hogy az egykor zárt főúri parkokban mindenkinek szabadjon sétálgatni, hősi és véres forradalmak kellettek. Újabb s még véresebb forradalmak az előfeltételei oly csekély vívmánynak is, mint amilyen a gondosabban készült, icipicivel homorúbb utcai pad. Nem külö-

nös? A történelem mint árdrágító, mint a legzsarolóbb árdrágító?

Így beszélt Áron, s egyszerre már nem csak beszélt, hogy beszéljen, hanem ötletszerű kíváncsisággal, bizonyos hévvel fordult hozzám ezzel a kérdéssel: – Mondd, szoktak neked is effélék eszedbe jutni?

– Szoktak.

Kurta, szándékosan goromba volt a válaszem, mert sértett a szerep, melyet Áron osztott ki nekem. „Ambulatory treatment”-nek hívják azt a gyógykezelést, melyet bizonyos mérgezéseknél alkalmaznak, hogy megakadályozzák a páciens az alvásban: jártni kell a friss levegőn, szakadatlanul beszélni hozzá, minden lehető módon meggátolni, hogy visszasüllyedjen a mérgezettség öntudatlanságába. Úgy látszott, hogy Áron egy személyben a páciens és az orvos, s én csak ürügy vagyok; szóval tart, hogy magát tartsa szóval.

Ha kételkedem is benne, hogy egyáltalán futotta-e Áron idejéből valaha is bárkivel a bajtársiasságon túlmenő személyes barátságra, mégis, attól kezdve, hogy mi, még mindketten fiatalok, összetalálkoztunk, számtalanszor keresztettk egymást útjaink, és mindig volt egymásnak mit mondanunk.

Nem dicsekedhetem azzal, hogy barátok voltunk, viszonyunkban azonban a bizalom nemegyszer közel járt az intimitáshoz. Minek köszönhetem ezt, erre aligha tudnék biztonsággal felelni. Valószínű azonban, hogy, különösen fiatalabb korunkban, valahogy kiegészítettük egymást: Áronban a tanulás örk vágya mellett mindig is élt egy bizonyos didaktikus szenvedély, én pedig amily kevésbé szerettem „művelődni”, pusztán ismereteket szerezni, mindig hálásan jó hallgató voltam, ha az ember személye érdekelt. Még az se zavart, ha valakiben olyan nyilvánvaló volt az oktatási hajlam vagy tanítói modor, mint Áronban. Elvei, politikai nézetei – ezekről beszélt legszívesebben – híján voltak az eredetiségnek; még az is, ahogy formulázta őket, pontos mása volt az azokban az években általában használatos „vonalas” álláspontoknak és formuláknak. De más, mindentől elütő, egyéni volt ő maga. És ez meglepően ki-kiütközött, ha az elvek interpretációjáról,

az őt illető személyes háttérről, személyes élményeiről és azokról az okokról beszélt, amelyek meghatározták az útját.

Meggyőződésem, hogy eretnek volt, de azok közül az eretnekek közül, akik ezt a gyanút felháborodva utasítanak vissza. Szent meggyőződése volt, hogy jó tanítvány, és hogy betű szerint egyetért a hivatalos programban és határozatokban kifejezett tételes igazságokkal.

Egy este, miután a brüsszeli főiskolai diákok valamelyik vi-taestjén felszólalt, és a kolonializmus kérdésében mindazt kifejtette, amit bárki más is egészen úgy mondott volna el a sztálini nemzetközi politika védelmében és arról, hogy a szocializmus megvalósítható, sőt meg is valósult egy elszigetelt országban, a Szovjetunióban, hazafelé menet egy kiskocsmában egyszerre, még az imént tartott felszólalásának leckéztető hangján, váratlanul ezzel a meghökkentő megállapítással fordult hozzám:

– Jegyezd meg magadnak: minden azon múlik, hogy az ember megtanulja-e szeretni magát. Szeretni magát egész szívvel és egész lélekkel, szeretni annyira, mint...

Mivel olyan ember mondta ezt, aki akkor már a világ nem kis részét látta, és a saját bőrén bőségesen tapasztalta a módszereket, melyeket az ilyenfajta nem kívánatos elemekkel szemben mindenütt alkalmaznak, máig is élénken emlékszem, hogy meglepett, hogy épp az ő szájából hallom ezt a kijelentést. S most is látom magam előtt: egérszürke vitorlavászon zubbonyában, előrenyúló, hosszú nyakán kiugró ádámcsutkájával, amint keresi a szót arra, hogy az embernek miként kell szeretnie magát, a mutatóujja még tanítósan fel is emelve, de mert nem találja meg a kifejezést, mely elég erősnek tetszene neki, beszéd helyett kinyújtja karját, és a kissé reszkető, hosszú, fehér ujjai mintha láthatatlan zongora billentyűin suhanának át. Sötét szeme elnézett a fejem fölött, mintha látna valamit, s vértelen, vastag ajka mintha mosolygott volna valaki, számomra láthatatlanul közeledő alak elébe.

Ilyen volt Áron. Mondott néha szavakat, amiket a szokatlan alkalom és az egyébként csúnya arcának a kifejezése, főleg pedig tekintete miatt nem lehet többé elfelejteni – noha egészében mégiscsak műveletlen volt, s talán természeténél fogva

sem volt tulajdonsága az élelméjűség, az, amit egyszerűen okosságnak szoktak nevezni.

– Te... vajon te valaha is szeretted magad? – kérdeztem meg nevetve. – Te, aki már mióta úgy élsz, hogy... Mondd, hogy élne hát az, aki nem szereti magát?

Rossz néven vette nevetésemet, s egyáltalán nem mosolygott.

– Az fontos, hogy az ember szeresse magát – és mintha habozna, hogy merje-e kimondani, végül is rászánta magát. – Ez fontos... fontos, ha nem fontosabb, mint maga Marx és Engels. Rájöttem, hogy ez előfeltétel, enélkül nincs helytállás a harcban.

S akkor elmesélte azt is, hogy mikor eszmélt rá erre. Pályafutása elején volt, akkor az illegális munkában afféle futárszolgálatokat bíztak rá. Megint egyszer átcsempészték egy ország határán, hogy ott átadjon egy, számára érthetetlen, de annak, akivel találkoznia kellett, igen sokatmondó, fontos szóbeli üzenetet. Nemcsak hogy szerette, valósággal élvezte az ilyen veszedelmes küldetéseket. Szép ám az, magyarázta már megint, mikor az embert egész sereg addig sose látott férfi, asszony, lány egyetlen varázsszóra városról városra, kézzel kézre adja, s félti, óvja, gondját viseli, mint valami kincsnek. Ezúttal azonban nem egyik nyomorúságos bérházból a másikba került, hanem egy olyan lakásban helyezték el, amilyent ő soha addig belülről nem látott. Még a lépcsők is, a kapubejárattól egészen fel a másik emeletig, vastag hangfogó szőnyegekkkel voltak borítva. A házmaster, akinél a nyaraló uraság a kulcsot hagyta, kívülről rázárta az ajtót. Előre megmondták neki, hogy fent a lakásban lehetőleg keveset mozogjon, nehogy az első emeleti lakó felfigyeljen a neszre; s persze a leeresztett ablakredőnyökhöz se nyúljon, villanyt se gyűjtsen, mert az a réseken át kiszűrődve az utcáról szemébe tűnhetne valakinek.

– Talán a tudat, hogy megint biztonságban vagyok, talán a fáradtság, de alighanem a csend és a sötétség is hozzájárult, hogy hamar elaludtam – beszélt el Áron. – Tudtam, hogy ott vannak a városban az enyéim, azok most tanácskoznak, örködnek, futkosnak és nem fognak nyugodni addig, míg elő nem teremtik nekem a továbbutazáshoz szükséges hamis

okmányokat. Nem tudom, hogy mennyit aludtam, tíz vagy még több órát. Mikor felébredtem, mellettem, a kis asztalkán, odakészített finom harapnivalót fedeztem föl, csak a kezem kellett kinyújtanom. A leeresztett ablakredőnyök résein keresztül, bár gyéren, de beszűrődött annyi világosság, hogy a kényelmes pamlagon fekvé, puha párnákkal a fejem alatt, vizsgálódó szemem kivethette a bútorok körvonalait. Az utasításokat, tudod, mindig komolyan kell venni, nem is lehet eléggé komolyan venni. Lábujjhegyen, harisnyában, tapogatózva felfedező útra indultam. Szobáról szobára; s egyik, láttam, tágasabb mint a másik. Mindenütt bútorok, amilyeneket akkor láttam először életemben, s amelyeknek még a rendeltetését sem tudtam kitalálni. A padló pedig mindenütt síkos, mint télidőben, fagyban szülőhelyem, a lengyel kisváros havas utcái. A szobák, melyekben addig megfordultam, valamivel különbek voltak ugyan, mint az a pici, mindig homályos, a petróleumlámpa, az égő faszén és a forró vasaló alatt gőzölgő szövetek s az ételek szagától kiszellőztethetetlen, kicsi ablakos szoba, ahol nagyapám és apám reggeltől estig görnyedt háttal egy készruhaboltnak dolgoztak. De még a jobb lakások is, melyeket addig láttam, inkább hasonlítottak az egykori miénkhez, mint ehhez. Az ember megy az utcán, és lát ugyan ünnepnapis fényes kirakatokat, de nem is gondolja, el se tudja képzelni, hogy a magas falak mögött ilyen lakosztályok ragyognak, s hogy vannak emberek, akiknek ez közönséges, természetes, hétköznapi. Vagy nem is igaz – helyesbítette saját szavait, mert félt, hogy hátha nem eléggé pontosan értem meg –, úgy általában, persze, tudtam, hogy vannak gazdagok, de más az, amit az ember úgy általában tud, és más látni, illetve tapintani. Nem is igaz: igazában még megtapintani se mertem semmit. Magamhoz szorítva kezemet, önkéntelenül valami torz katonai vigyázzállásban somfordáltam vissza helyemre, mint ha attól kellene félnem, hogy amit itt az én kezem illet, azon az én tisztátlan szegénységem valami áruló nyomot talál hagyni. A szegénység és a szegény ember – ez az, amit átéreztem – szennyes, visszataszító, undok. S eszembe jutott, hogy az anyám az utcán sose ment másképp, mint mindenki elől kitérve, a fal mellé húzódva, mint aki eleve illetlenségnek érzi,

hogy egyáltalán itt merészel lenni – és az első pillanatban azt hittem, hallucinálok ott az idegen palotában, a sötétben. Mert ahol eddig csak a magam lélegzetét hallottam, most el-elcsukló sírás, hangos sírás ütötte meg a fületem. Összekeveredett előttem idő és tér. Az anyám sír? De hisz nincs itt, de hisz már nem él! Füleltem, dobogó szívvel hallgatóztam, míg rá nem eszméltem: nevetséges – én voltam, kérlek, aki sírt. Hisztérikusan? Igen. És épp azért, mert mindenáron vissza akartam fojtani. S mert senki sem volt a közelben, talán az anyámnak, talán az anyámnak és az apámnak és a nagyapámnak az arca helyett a magam borotvátlan, csúf képén simított végig a kezem. S hozzá még olyan gyöngéden, mintha nem is az enyém, hanem az anyám mozdulni is félős, kicsi, sovány keze volna. Minden összekavarodott. De így volt. Így. S ez az, amit szeretnék soha el nem felejteni. Szégyen? Lehet. Lehet, hogy mások szemében az. Én azonban épp akkor tudtam meg, épp akkor, mikor szinte undoknak éreztem magam a piszoktól és a szegénységtől: nem szégyellni, szeretni kell a sírásomat. A sírásunkat éppúgy, mint az örömünket. Magamat. Magunkat. Mert minden arról akar meggyőzni, hogy a tiszták boldog világában szennyes folt vagy. Szennyes az inged, korog a gyomrod, odvas a fogad, szádban a rossz margarinnal készült langyos étel íze. Hidd el, az a legnehezebb, hogy ilyen körülmények között az ember kellemesnek találja saját magát. Nehéz. De épp azért attól függ minden, hogy mégis, csak azért is megtanulja, hogy szeretnie kell magát. Most már – s már megint fölemelt ujjal magyarázta nekem a brüsszeli füstös kiskocsmában, szemével, az ő sötét szemével, melyet lehúzott a bánat –, igen, most már megtanultam a dacos, szabad, boldog nevetést.

Aztán évekig nem láttam, valahogy eltűnt a szemem elől. De akkor, abban a kiskocsmában, mindenesetre voltunk olyan közel egymáshoz, hogy ily meglepő viszontlátás első órájában általános elmefuttatások helyett valami személyes szót várhassak el tőle, egy szót, ami az ő szava, s amit csak hozzám intézhet.

IV.

S most már tudtam, hogy magam előtt is titkolva, csak azért nem mentem haza a legrövidebb úton, mert bár csak fanyar szájíz hoztam a társaságból, megint társaság után kíváncsotam, azt remélve, hogy segítségemre lesz a véletlen, s újabb ismerősökkel hoz össze. Csakugyan annyira szeretnék társaságban lenni? Nem, a társas ösztön nem annyira az a vágy, hogy együtt legyünk másokkal, mint inkább az az oly ritkán megvalósuló vágy, hogy a másokkal való együttlétben örömmünket leljük.

A legritkább esetben vezet célra, s mindig tapintatlanság egyenesen megmondani valakinek, hogy csalódtunk benne, mégsem fojtottam magamba a kitörő panaszt.

– Társaságból menet tartottam hazafelé – így kezdtem lamentációmat –, s talán azért, mert öregszem, újra az történt, mind sűrűbben esik meg velem, hogy egy-egy ember első pár szava után, mint szakember egy-egy gombból az egész uniformisra, úgy ismerék rá az első szavak nyomán egy-egy gondolatvilágra. Ami rosszabb a déjà vu érzésnél is, én a déjà vu unalmával legtöbbször mindjárt kívülről tudom és előre unom a fejtegetéseket s az érveket, amelyek következni fognak. S előre tudom, előre unom, amit ellenvetésként vagy argumentumnak magam fogok újra – hányadszor s majd még hányszor! – elmondani. Sematikus és megdöbbenően csekély manapság a szóba kerülő gondolatvilágok száma. Talán azért van így, mert öregszem, de mind gyakrabban esik meg velem, hogy társaságban minden és mindenki csak emlékeztet. Hogy tehát a te szavaddal kérdezzek: mondd, Áron, szoktak neked is effélék eszedbe jutni? Mondd, Áron, jutott-e már eszedbe, hogy mily kísérteties sovány a magunkfajta emberek társas összejövetelének a repertoárja? Ajaknak és nyelvnek hangos mozgásával hangos mozdulásra ingerelni más ajkakat és nyelveket, hogy legkedvezőbb esetben olvasott és élt tapasztalatoknak felkavart üledéke, az az okosság szökkenjen szavakba, mely ugyan legkevésbé se nélkülözhető, mégis az embernek – vagy ahogy egykori, régebbi németek nevezték: a kedélynek –

a legtöbb is keveset nyújt, oly keveset! Mondd, Áron, lehetséges-e, hogy negyven életévvel még mindig nem jöttél rá, milyen keveset profitálunk az olyan, másokkal töltött órákból, melyekben legföljebb, hogy megint a te szavaidat használjam, sikerül „szellemileg profitálnunk”? Nem jobb-e személytelen gondolatokat, akárcsak a tárgyi ismereteket, rövidebb úton, kézikönyvekből megszerezni? Inkább, mint parasztlakodalmakon együtt zabálni és inni, inkább együtt sírni vagy átkozódni, verekedni vagy ölelkezni, de a lélek böjtje, szegénység, hogyha nem tudunk egymással mást kezdeni, mint eszmeccserét.

Hosszúra nyúlt a tirádám, mert amennyire a téren magányosan világító bronzlámpa fényénél a nagy fa árnyékában Áron halvány arcát láthattam, az volt az érzésem, hogy bár figyelmesen fordul felém, zárt kaput döngöztet, s hiába. Még az a gyanú is felmerült bennem, hogy Áron nem is hallja, mit beszélek. Vagy azért hallgat makacsul, mert megértette, hogy ővele nem vagyok hajlandó „eszméket cserélni”, s másképpen nem akar, vagy nem képes beszélni? Azt jelenti-e a hallgatása, mely az én tirádámat követte, hogy: jó, akkor nincs egymásnak mit mondanunk?

Nem együtt, csak egymás mellett ülve hallgattunk. Ha ennyi év után régi ismerősével találkozik valaki, magától kínálkozik a kérdés: Honnan jössz? Meddig maradsz? De valakitől, aki, mint Áron, mindig hadilábon áll a polgári legalitással, akinek, mint Áronnak, kockázatos feladataihoz legtöbbször hozzátartozik, hogy hívatlan szemek előtt elrejtse jövőse-menése nyomait – ilyen embertől enyhén szólva tapintatlanság megkérdezni, hogy mi járatban van. A köztünk támadt csend kezdett úgy elhatalmasodni, mint valami jóvátehetetlen kudarc. Éreztem, hogy a labirintussá váló csendben minden múló perccel mind messzebb tévedünk egymástól. Mégse, még mindig semmi más nem jutott eszembe, csak olyan kérdések, amiket fel nem vethettem. Kezdtém átkozottan ostobának találni, hogy még mindig itt ülök, ahelyett hogy felállnék és magára hagyva Áront utamra mennék. Meg akartam mondani Áronnak, hogy már csak magamra haragszom.

– Valódi, vérbeli franciák nem ülhetnének soha így, efféle

lelki spasmusban, egymás mellett, mint most mi ketten – szól-
tam, s igyekeztem, hogy rövid nevetésem ne hangozzék eről-
tetetten hangosnak. – A hibás én vagyok. Mindenki, akin
fogott Párizs nevelése, ahelyett hogy éhes kíváncsisággal für-
készte volna a padon magányosan virrasztó embert, elfordítot-
ta volna fejét, spontán diszkrécióval. Ha azonban rád ismerve
mégis ide került volna melléd, értené a módját az elfogulatlan
csevegésnek. Azért-e, mert közönyösebb, mint mi, akik a tár-
sas élet hagyományos civilizációján kívül élő barbárok va-
gyunk? Mindenesetre bölcsebb. Az udvariassági szólamok, a
könnyed formák nemcsak neki, hanem a vizavíjának is vé-
delmet nyújtanak. Mindenki diszkréten megőrzi a maga külön
határait, s ezzel tán inkább könnyít egyik a másik terhén, mint
az, aki nem éri be a maga kényelmével.

Egymás mellett ültünk, de mintha sötétben, a sötétségen
keresztül valami távoli, túlsó partra kiabáltam volna át. Csak
tudtára akartam adni, hogy én is tudatában vagyok, nekem is
kínos, hogy nem tudunk egymással mit kezdeni, és úgy gon-
doltam, hogy ezután már csakugyan menni fogok. Áron egyet-
len mozdulattal se marasztalt, de épp ez a merev némaság aka-
dályozott. Nem tudtam volna megmondani, hogy miért.
Hogy felkeljek és elmenjek, hogy őt így itthagyjam, ezt akkora
brutalitásnak éreztem, ami fölülmúlta erőmet, s erre Áronnal
szemben voltaképp semmi okom sem volt. Talán csak az ha-
tott rám, hogy Áron sápadt kreol arca a szokottnál is sápad-
tabbnak tűnt fel.

Minél groteszkebb, kibírhatatlanabb volt itt mellette, annál
világosabban, annál vonzóbban idéződött fel előttem az a kis
fekete bajuszos, fiatal metróalkalmazott, aki kezével a már
félíg csukott vasrácson várta, míg felérek én, az állomás lassan
bandukoló, utolsó utasa. S hogy újra fülembe csengett a felri-
asztó, barátságosan sürgető, elégedett hangja: „On ferme,
monsieur, on ferme” – egyszerre ráeszméltem, hogy voltaképp-
pen mi volt az, amire kerülőkkel halasztott hazautamban vak
vággyal óhajtoztam. Semmiképpen sem olyan társaságra, mint
az Aroné! Mire áhítóztam? Semmi másra, mint a metrónak
erre a kis fekete bajuszos alkalmazottjára, aki a sapkáját egyé-
ni ízlése szerint félreacsapva, kissé a bal szemére húzva úgy vi-

selte, mintha az nem is volna az egyenruha előírásos tartozéka. Társaságnak nem személy szerint ennek a sapkának a gazdáját kívántam, hanem egyet azok közül a párizsi százezrek közül, kiket ő képviselt a szememben, s akik iránt a nyugtalan vágyamat épp ez a kis fekete bajuszos búcsúztatóm szította fel bennem. Semmi mást, csak épp hogy egy ilyen valaki szóba álljon velem, de úgy, ahogy egymással el-elszórakoznak, maguk közül valónak elfogadva, beüljön velem az első kis bisztróba egy pohár borra, sőt ami még gyönyörűbb, más tucát emberrel együtt a söntés, a „zinc” előtt álldogálva, elfogulatlanul folytassak vele egyet azok közül a dallamosan rapszodikus és csodálatosan súlytalan beszélgetések közül, melyeket a zincnél Párizs bisztrói naponta több százezerszer hallanak, s melyek hozzátartoznak a digestionhoz, akár a számtalan, színpompás apéritif . . .

Vágnak neveltségesen szerény. Mért van az, hogy annak, akinek már vágyódnia kell rá, elérhetetlenebb az elérhetetlenél? Ami millióknak magától adódó szürke hétköznap, mért elérhetetlen az énnekem? – kérdeztem magamban egy majdnem ellenséges pillantást vetve Áronra. Nem Áronnak, legalább annyira magamnak is szólt ez a keserű, fájdalmas elégedetlenség. Mint a dantei túlvilági univerzumban, az életben is mindenkinek megvan a maga örökkévaló, változtathatatlan illetőségi helye. A változatosság minden káprázata ellenére mindenki mégiscsak mindörökké ugyanabba az egy áthághatatlan körbe, az ő körébe van bezárva. Itt ülök Áron mellett, és semmi abból el nem érhető, ami után vágyódtam, és velem, rajtam minden, mindaz, amit levetni, ami elől azon az éjszakán elmenni akartam, mióta az elérhetetlen francia metróalkalmazott egészen behúzta mögöttem a víg zajjal csukódó rácsos vasajtót.

Ezt éreztem, ez volt a gondolatmenetem, s nem volna mindennek helye az Áronról szóló történetben, ha ekkor és ezzel kapcsolatban valami egész váratlan nem történik.

Áron szólalt meg, olyan hangon, mint akinek valami vakmerő és egyben vidám ötlete támadt:

– Te . . . te . . . mit szólnál hozzá, ha innánk valamit? Csak úgy a zinc mellett?

Szinte ijedten ismétellem:

– A zinc mellett?

Áron felém forduló, nagyon sápadt arcát, ajka körül a meg-megvonagló, tétova mosolyát néztem, s láttam, hogy nemcsak jól hallottam, jól is értettem. Mindazt, amit én mellette ülve gondoltam, nem magam, hanem ketten együtt, sőt különös úton, tán a csend által sajátosan megnőtt befogadóképességgel, tán épp őáltala, de mindenesetre egymással és – egymásról gondoltuk. És egyszerre szívemben óiránta az a melegség támadt, melyet az ember csak sajátmaga iránt szokott érezni: a teljes megértésnek fájdalmas hóhulláma. Mert most megértettem, mért üdvözölt oly kevés lelkesedéssel. Neki is ugyanarra lett volna szüksége, amire nekem, és én nem másképp, hanem ugyanúgy, ugyanabból az okból jelentettem csalódást, okoztam saját bilincseinek megcsördülését és csörgését Áronnak, mint ő énnekem.

Azt hittem, hogy csak egymás mellett ültünk, holott csak ugyan találkoztunk, mint ama régi színdarabokban, melyekben egy-egy rejtett anyajegyőről vérrokonok egyszerre egymásra ismernek.

V.

Még ekkor is aligha volt szándékában beavatni engem abba, amit ő, aki a legkevésbé banális dolgokat is előszeretettel fejezte ki bürokratikus szürke szavakkal, magánügynek nevezett. Amikor felemelkedett, rövid vitorlavászon kabátjának gallérját felhajtva fázósan húzta be nyakát:

– Húvös van... Nem fogunk már egy bisztrót se nyitva találni. Nincs a világnak mértékletesebb városa, mint Párizs.

– Nem azt mondtad, hogy csak ma érkeztél?

– Igen. De ismerem Párizst már előbből. A tél elején utaztam el innen, most csak visszajöttem – felelte, s hogy felálltam én is, határozottan és sietve indult előre. – Legfőbb ideje – mormolta megint, s kért, kísérem hazáig, csak épp a kapuig.

Olyan ember erélyes biztonságával lépegetett, mint akinek soha életében nem voltak más, csakis oly elérhető és egyszerű céljai, mint amilyen az volt, amit most maga elé tűzött: hazamenni szállodájába, lefeküdni és kialudni magát. Csak éppen valahogy túlságosan erélyes volt ez a biztonság, mintha az elérhetetlen rendes és nyugodt embert csak utánozná. Mint ahogy néha az ember, épp amikor legkevésbé bizakodó, megpróbálja füttyszóval áztatni magát.

Most már nem volt okunk a hallgatásra, nem éreztük tehát annyira szükségét, hogy beszéljünk.

A néptelen utcákon mintha korán fekvő kisváros járdája visszhangozná a lábunk kopogását. Egyszer-másszor fel-felbukkantak lármás emberek s külföldi turisták is, akik valamely mulatóhelyről jöttek, és karszalagos vezetőjük körül tolongva, aki Párizs éjjeli látványosságait mutatta be nekik, a rájuk váró magányos társas gépkocsira kapaszkodtak fel, s a pénzen vett, hangos, vakációs hordajókedvükkel a méltóságos nyugalommal pihenő város sötét ablakai alatt puszta létükkel valami rikító illetlenség benyomását tették.

– Né, ezek az árkádok, az árkádok azzal a temérdek könyvvel! – kiáltott fel Áron, mikor az Odéon elé értünk, s olyan hangsúllyal, mintha százados gazzal felvert romokra, s nem az épségben előttünk álló, világos oszlopokon nyugvó épületre mutatna. A dróthálós keret mögött megvilágított színházi plakáttal egész tapintható, egyértelmű jelenléte ellenére az Odéon úgy kötötte le Áron figyelmét, mint holmi káprázat. Úgy állt meg előtte, mint aki nem éri föl ésszel azt, amit lát.

Lehet, hogy elfelejtkezett jelenlétemről. Az volt a benyomásom, hogy mióta elindultunk, szabadnak érzi magát velem szemben, s hogyha nem is felejtkezett volna el rólam, jelenlétem akkor se feszélyezné még abban sem, hogy magával hangosan beszéljen. S én nem éreztem, hogy ez azért van így, mert semmibe vesz. Ha az ember általában minden más embertől egy kicsit fél is, meztelen tenyér a meztelen tenyérrel szemben nem ismeri a szemérmét, a félelemnek ezt a különös válfaját. Olybá vesz, ami vagyok; tudja, hogy nem várok tőle, nem akarok vele semmit. S ő sem igényel tőlem többet. Ha

semmi más, ez is, legalábbis egy éjszakára, kapocs lehet két ember között az idegenben.

A Luxembourg kert felől gyenge szellő a gyepedző föld fűszeres leheletével kóborolt körülöttünk. Tovább folytattuk utunkat a kihalt rue Racine-on. Az egymás hátán álló boltocskák és műhelyecskék cégerei és cégtáblái zörögtek és csikrogtak fejünk fölött a hirtelen erősödő szélben.

– Ez az – szólt, mikor az utca végére, szállodája elé értünk. A magasba szökő saroképület, mely ékszerűen keskenyedő egyik frontjával a boulevard Saint Michel felé fordul, egy azok közül a számtalan kis hotelek közül, melyek Párizsban előnyösen helyettesítik a bútorozott hónapos szobák közép-európai mizériáját. A bulváron a már szürkülve pirkadó magas ég alatt lángoltak a piros betűs fényreklámok, mint valami mániákus poéta, aki vért izzad, költ és szaval, noha nincs kinek. A barna, ragyogóan meztelen aszfalton nem volt látható más élőlény, mint az ívlámpa alatt a maga gondolat nélküliségébe elmerülő, rövid sötétkék galléros rendőr. A szabadon, szélesen tárulkozó úttesten egy-egy magányos gépkocsi zajtalanul s boldog sebességgel siklott s tűnt el a lámpafényködös távolban.

Áron megállt szállodája kapujának ablaka előtt, s fürkészve meredt a hall sötétjébe. Nem lepett meg, mikor ahelyett, hogy megnyomta volna a csengő gombját, sarkon fordult.

– Menjünk – mondta –, majd csak találunk mégis valami kocsmát, ahol nekünk is jut hely. Akarod?

Midász király borbélyja nem bírta a titkával, s mert nem tudott tőle másképp szabadulni, a földnek suttozta el. Áron azonban – élete és, ma már hozzátehetjük, halála is bizonyítja – tudott titokkal élni, titkot őrizni, senki jobban. A némaság, mellyel ez éjszaka úgyszólván szemem láttára birkózott, más természetű volt. Neki, akinek szellemi alkatától idegen volt a művész, s alapvető értelmében tán maga a művészet is, neki úgy volt most szüksége a szóra, mint ahogy a művészt kínozza a szükséglet, hogy azt, ami benne alaktalanul gomolyog, kifejezve vetítse a külső dolgok szemlélhető világába.

Hogy beszélni fog, beszélnie kell, tudtam, s előbb, mint ő maga. Attól a perctől kezdve, hogy közölte kívánságát, „csak

úgy, a zinc mellett”, tudtam – én ne tudtam volna? –, az elérhetetlen után nyújtja ki karját. Tudtam, vannak ajtók, amelyek mindenkinek megnyílhatnak, csak soha az előtt, aki vágygal zörget rajtuk. Csak az kér, akinek nem adatott meg, s az hiába kér.

Úgy képzeltem, valami csendes zugot fogunk keresni, s el voltam rá készülve, hogy még jó ideig fogunk barangolni, míg némasága szóba nem szökken. Alig tettünk pár lépést a boulevard Saint Michelen, autótaxi haladt el mellettünk, s a sofőr, észrevéve bennünket, magától lassított. Áron intésére megállt és felvett bennünket. Áron alig pillanatnyi habozás után azt mondta a sofőrnek, hogy a les Halles-ba vigyen.

– Vagy tán te nem értesz egyet a választással? – fordult hozzám élénken, miközben elhelyezkedtünk a kocsiiban, s az most már elégedett sebességgel röptül útján. Mintha Áronra is átragadt volna valami a sebesség örömeiből. Vagy egyszerűen annak örült, hogy elhatározásra jutott? Mindenesetre barátságos nyíltszívűséggel, vidám várakozással magyarázta:

– Ó, én bolondja vagyok a Központi Vásárcsarnok hang-, szag- és színzavarának, a főzelékek, húsok, saláták és gyümölcsök áttekinthetetlen dzsungelének. Sehol annyira nem látni, hogy milyen csodálatosan gazdag, milyen pazarlóan bőkezű ez a csak az embertől szomorú föld. Nincs plakát, nincs ékesszólás, mely érezhetőbben tudná bizonyítani, hogy született nábob mindenki, aki él. Térdig gázolhatnánk a bőségben. Hadd mondják, hogy az én lelkesedésem a vásárcsarnok földszagú csodáiért parlagi materializmus. Tudod, mit mondok erre én? Parlagi vagyok, mint maga az öreg isten, aki végül is nem árnyékokkal s nem fantomokkal, hanem hússal és vérrel, nedvvel, színekkel és szagokkal, érzékelhető s káprázatos sokféleségű ingerek óriási orkeszterével üzeni, hogy tiétek minden a földön, a vízben, a föld alatt és a levegőben, egyetek és igyatok és örüljete és sokasodjatok!

– Ámen – válaszoltam, s én is felvidultam. – Nem is tudtam – jegyeztem meg csodálkozva –, hogy efféle himnikus kitérésig tud elragadni a hév. Erről az oldaladról nem ismertelek.

Áron nevetett. Ez az ő régi, felejthetetlen, rövid nevetése volt, az a tisztán, nem túl hangosan, de annál bensősé-

gesebben csengő nevetés, mely mintha őt magát is váratlanul örvendeztette volna meg, s melyet nem lehetett hallani anélkül hogy az ember ne örüljön vele, s egyben ne sajnálja, hogy alig csillant fel, máris elborul.

– Oda akarsz betérni? – kérdeztem kellemetlenül meglepve, mikor Áron, miután megállította a taxit, elindult a közelből elénk világító kis bisztró felé. Úgy sietett, hogy a sofőrre hagyta, hogy becsapja utánunk a kocsiját. A pöfögő tehergépkocsik s az emberek között, kik nagy lármával rakodtak ki, és sűrűve hordták terhüket az utca két oldalán szürkéllő vasredőnyös raktárakba, én csak csetelve-botolva törtem magamnak utat. Áron azonban, aki különben csak maga elé, a földre nézve szokott járni, emelt fejjel, magabiztosan lépegetett. A leszögezett és a nyitott ládák tömegei és a les Halles óriásai között, akik megannyi mitológiai Herkulest idézve föl, tartották oda bőrköténnyel betakart vállukat, hogy egy-egy leölt marhát kapjanak fel, s míg alig meggörnyedve cipelték, volt kedvük egy-egy szót odavetni az asszonyoknak, akik szinte eltűntek a megkopasztott baromfikkal fölig megrakott teherautók, a frissen kirakott, szekrény nagyságú vajkockák és ragyogó alumíniumbödönök rengetegében.

Áron egy-egy pillanatra megállt, hogy egy-egy rakományt megtekintsen olyan gondos és elégedett figyelemmel, hogy gazdának nézhették volna, aki szemlét tart a maga birtoka felett, ha csak valamivel kevésbé sovány, és ha ruhája sokkal jobb lett volna.

Egy-egy, emeletnyi magas főzelékhalomra olyan kihívó élvezettel, majdnem hengegve vetette rá fellelkesedett tekintetét, hogy megértettem: elfelejti, hogy mindebből semmi se az övé. Nem láttam még embert, akit pusztán a szeme úgy tudott volna nábobba tenni, mint Áront; a szemével dicsérte az istent. Felrémlt bennem, hogy régebben egyszer az ő szájából hallottam, s őt látva, csak most értettem meg a tréfás felkiáltást:

– Nem az éhség a mi szövetségünk, hanem a föld, az anyaföld, a gazdag föld, s csak egy forradalmi izgató van, aki nála is hatásosabb: isten, a tékozló, a pazarul teremtő.

A bisztróban igen kevés lelkesedéssel foglaltam helyet. Vásár kellős közepén álló sátorban, s nem négy fal közé rekeszt-

ve érezte magát az ember. A szakadatlan járás-kelés miatt egész logikus volt, hogy a bejárati ajtót senki sem csukta be maga után. A következő percben úgyszólván újra jött vagy ment valaki, vagy pedig csak megállt az ajtóban, hogy a kint zúgó gépkocsik és tömegek lármáját is meg a hangzavart is túlkialtva valakit a nevéen szólítson, mert a söntés fölött az egyetlen égő villanykörte nem terjesztett annyi világosságot, hogy az ajtóban állva meg lehessen különböztetni az egyes alakokat. Mozgásban volt itt minden. Azok is, kik poharukkal vagy csészéjükkel kezükben egy helyben álltak, a madarakra emlékeztettek, ahogy repüléstől vibráló szárnyukkal meg-megpihennek egy faágon, de így megpihenve is máris újabb felszállásra készülve egész lényükkel a levegőtengerben, a saját külön elemükben maradnak.

Asztalnál, amennyire megállapíthattuk a kilátást elzáró sokadalomtól, más senki se ült, csak Áron és én. Jó párizsi szokás szerint senkinek sem szúrtunk szemet a teherhordók, sofőrök, stráfkocsisok, piaci árusok nyüzsgésében. A patron, aki a söntés mögül nemcsak kiszolgálta vendégeit, hanem maga kezelte a kasszát is, a már hajnalba szürkülő éjszaka s a saját, már őszülő haja ellenére, mintha csak szórakozna, fáradhatatlanul koccintgatott hol egyik, hol másik vendégével, s közben mindent és mindenkit szemmel tartott.

– Minden tevékenység, melynek az ember csak szemlélője, fárasztóan hat – oktató Áron, miután két csésze rossz, de forró, rumos feketekávét hozott asztalunkra. – Neked talán nem tetszik itt? – kérdezte tőlem a régisseur felelősségérzetével aggódva. S minthogy a felelet letagadhatatlanul arcomra volt írva, ő a maga megszokott, a logika mindenhatóságába vetett hitével be akarta láttatni velem, hogy nincs igazam. – Neked itt nem elég disztिंगvált, túlságosan vulgáris, he? Mindjárt, amint kiszálltunk az autóból, láttam, nagyon fintorgatod a lelki orrod, igen idegesen kapkodtad a fejed.

– Ne légy demagóg! – szóltam rá tréfásan, de valójában bosszankodva. – Te annyira élvezted a zabálnivalóknak ezt a Bábelét, hogy észre sem vetted, amint jobbról-balról, minden lépésünknél...

– Dehogynem vettem észre, ó, dehogynem! – szakított félbe fölényesen. – A szemérmes József, aki után Párizs csatornáiból pár tucat csatornaszagú Putifárné nyújtja ki a karját... József vesszőfutása, ez lehetne a címe a képnek, melyet – és szinte kárörvendően gúnyos hangba csapott át – a magam részéről egyáltalán nem talállok épületesnek, nem a prostituáltak, hanem épp József miatt. Az ember elvárhatná tőletek, hogy ott se hagyjon el a fantáziátok, ahol...

Noha egymás mellett ültünk, a zshivaj miatt olyan hangosan kellett beszélünk, mintha veszekednénk. Bosszantott már az is, hogy ide vezetett, s kihozott sodromból ez az ő, egyáltalán hozzá nem illő csúfokodása.

– Elveted a sulykot, hallod-e, Áron! – fakadtam ki, s már nemcsak azért hangosan, hogy túlkialtsam a zshivajt. – Nem vagyok én azonos semmiféle foglalkozási ággal... Hagyd ki tehát a céhet a játékból. És most térjünk a tárgyra. Igenis, nekem vesszőfutás. De nem azért, mert a szemérmes József vagyok, hanem... Az örültek, valamint a csendes hülyék nekem mindig félelmesek. Ennek semmi köze a logikához. Szóval, légy szíves, ne akarj meggyőzni. Semmit se változtat a tényen, ha nincs igazam. Egy nő, aki bármi okból kínálja magát, úgy hat rám, mint a tébolyodottak... ezek, akik itt a les Halles körül nyüzsögnek a falak mentén...

Szenvedélyes komolysággal vágott a szavamba, s a csúnya Áron a szenvedély ilyen pillanataiban, ha nem is szépült meg, a szeme mintegy árnyékba borította egész arcát. S a szeme mindent elfeledtetett.

– Épp erről akartam beszélni. Hogy mondjam? Nem szoktam meg efféle dolgokról beszélni. Nem tudtok – pardon a többes számért –, nem tudsz szeretni, amíg az utánad nyúló fonnyadt karokban csak fonnyadt karokat látsz. Persze, hogy nyirkos csápok, de mért éred be ezzel a megállapítással? Nem, nem jól fejeztem ki magamat. Nem érzed a vádat – ez az, amit kérdezni akartam –, vajon nem vett még elő a kívánság, hogy kacagni láss valakit, akit még sose láttál másképp, csak sírva? Nem cselekedetéről van szó, hanem a fantázia tevékenységéről. Én ugyanis rájöttem, hogy nem a logika, hanem a fantázia a legkülönb emberi képesség. Ez meglep? Pedig így van, igazán így. Fan-

tázia nélkül nincs harc a jövőért, nincs tudomány, s általa tágul a szűknek született ember határtalanul átfogóvá. Igazán így van – ismételtette, nem azért, hogy az én kétségeimet eloszlassa, hanem mert így szóba foglalva, mint aki először látja világosan, amit eddig csak sejtett, ő maga ámult el azon, hogy így van. S ami általában, talán mindenki más szájából fakult közhelynek hatott volna, az ő hangjától új jelentéssel, eredetien éledt meg.

– Azt akartam csak mondani, hogy ahogy te, mióta az eszed tudod, irtózol lényektől, akiknek szemében téboly világít, engem, mióta az eszem tudom, izgat és vonz szenvedélyesen, hogy rekonstruáljam az eredeti szándékot, hogy, a ti szavatokkal – pardon, igazán semmi rossz szándékom nem volt – rekonstruáljam a poézist minden élőlényben, mely a természet balsikerének, a mostoha sorsnak vagy a pusztulásnak fájdalmas bélyegét viseli magán. Ez a képzeletnek számomra egyik legizgatóbb feladata. Hogy jól megérts: tekints a les Halles valamelyik női kísértetére, a legkimustráltabbra, aki csak puffadt, magát galvanizáló hulla; nézd meg, és nézd és nézd addig, míg hámozó képzeleted ki nem fejtj belőle azt a fehér tejfogú nyolcéves kislányt, aki egyszer volt... Mert egyszer mindegyik az volt. Igazán így van – s már nyugodtan, elgondolkodva nézett nagy, sötét szemével. – Vagy lehet, hogy nem így van? – kérdezte egyszerre feltámadt naiv aggodalommal, s a szemét nem vette le rólam. – Majd talán jobban megérted a gondolatomat, ha egy kicsit többet tudsz meg rólam...

És ettől kezdve nekem már nem volt mit mondanom, csak hallgatni akartam Áront. Fülelem már a biztró lármájához is hozzászókkott, de azonkívül Áron, aki eddig a kis asztalnál szemben ült velem, most mellém húzta székét, és időnként oly közel hajolt hozzám, hogy még suttogását is jól megértettem volna.

VI.

– Megvallom – hangzott Áron szava –, az utóbbi időben több ízben irigységgel gondoltam az emberekre, kiknek lehetőségük van szépirodalmi művek írásához. Nekem ugyanis – hogy ezt is megvalljam – már az is megfordult a fejemben, hogy megírjam, mi történt énvelem. Ettől visszatartott többek között, hogy nincs elbeszélőkészségem, s a meggondolás, hogy tapasztalataim szerint mindenki természetszerűen borzasztó érdekesnek találja azt, ami vele történt, de ebből még nem következik, hogy az másoknak a figyelmét csakugyan megérdemli. Mégis, a magam számára megkíséreltem volna, ha mindennél inkább nem tart vissza az, hogy nem tudom elképzelni sem, hogyan kezd az ember valamely történet megírásához. Kezdi az elején, és szép sorjában, ahogy a dolgok egymás után következtek, szóba foglalja, leírja? De épp ez az: az elején! Hol az én történetemnek a kezdete? Bizonyos értelemben Párizsban – a történet Párizsban kezdődik –, de hogy a történet érthető legyen, érthető kell hogy legyen az is, akié. S hol kezdjem a magamról való elbeszélést? Kezdzem Béccsel? Kezdzem a lengyel kisvárosban lezajlott pogrommal? Ámde kinek lesz világos, hogy ki ez az „én”, ha nem látta soha az anyámat? És így, látod, akármilyen nevetségesen hangzik is – azt szeretem benned, hogy nem szokásod az embert kinevetni –, ahhoz, hogy meg tudjam írni, mi történt velem Párizsban, egyre hátrálnom kell, vissza kell mennem múltból múltba, megállás nélkül, s kezdhetném, ha nem a Salamon templománál, de legalábbis a Jeruzsálemet leromboló Titus római császárral.

Óriási különbség, hogy az ember ír-e, vagy élőszóval próbál-e valamit elbeszélni. Akihez beszélek, lát engem. Ezzel máris egész csomó rólam szóló ismeret birokába kerül anélkül hogy nekem ennek érdekében bármit is tennem kellene. Különösen, ha az, akihez beszélek, ismer már régebbről, egyet-mást tud rólam, s ezért anélkül hogy adatokkal kellene bizonyítanom, elhiszi, hogy nem vagyok csaló, nem vagyok hazug, sem rosszabb a legtöbb embernél. Mint ahogy például

te tudod rólam, hogy – épp ellenkezőleg – lelkiismeretes pártmunkás vagyok, aki szorgalmasan törekszik megfelelni azoknak a magas követelményeknek, melyeket Lenin állított fel a pártnak mint a proletariátus avangárdjának tagjaival szemben. Így se könnyű, de legalábbis lehetséges az elbeszélés. Ha neked mondom a szót: „én”, ez nem a személyes névmás első személyét, mindenkit és senkit, hanem számodra azt az Áront jelenti, aki egész sor konkrét képzettársítást hoz mozgásba. Részletekben ez természetesen lehetséges, talán hamis a róla való képed, de bizonyos dolgokban nem kell előbb bebizonyítanom, bizonyos dolgok, remélem, eleve kizártak. Ennyiben megvan a garanciám, hogy amit mondok, azt úgy érted, ahogy mondom, s nem magyarázod helytelenül, amit megtudsz rólam. Nem mintha könnyű volna helyesen magyarázni . . . és ezt, ha úgy tetszik, magam is sóhajtva, tanácstalanul mondom.

Hálás vagyok a figyelmedért. Köszönöm, hogy nem vagy türelmetlen, s nem sajnálsz feláldozni az éjszakai pihenésedet, mely pedig annyira fontos nemcsak általában az egészség, hanem a másnapi munkateljesítmény szempontjából is. Épp most dicsértelek, hogy nem nevensz ki, és tessék . . . elfelejtettem, hogy te inkább bohém vagy, én pedig – hidd el, sokszor úgy tűnik nekem – kispolgárnak születtem. Ez egyébként mégis számárság.

Kideríthetetlen, hogy minek születtünk, minthogy az életünket legkevésbé az egyéniségünk és sokkal nagyobb mértékben a külső feltételek hatása, a társadalom jellege befolyásolja. Olyan életet, mely külső megnyilatkozásaiban teljesen megfelel egész belső lényünknek, ilyen életet ma senki nem élhet. Ez olyannyira igaz, hogy az ember már maga sem tudja, mi volna, ha az lehetne, aki. Persze vannak, akik temperamentumuknál fogva forradalmárok. Marx, Engels biztos ezek közül valók, mint ahogy ezek közül valók az orosz óriások is. De vannak, akik temperamentumuk ellenére állnak harci sorba. S én talán inkább ez utóbbiak közül való vagyok, noha . . . nem, még ezt sem tudom biztosan. Az osztálytársadalmat fel kell váltania az osztály nélküli társadalomnak, s az ehhez vezető utat Marx és Lenin mutatta meg: ez az, amit biztosan tudok. De amint az ember magáról kezd beszélni, illetőleg én, akkor, legalábbis ma már, igen kevés az, amiről azt

állíthatom, hogy biztosan így és nem úgy van. A lényünk! Emlekezz csak a Rosa Luxemburg virágokkal, madarakkal, kőpellel, verssel, muzsikával teli, börtönből írt leveleire! Az eredeti lényünk? Úgy vagyunk mint a régi nagymestereknek azok a festményei, amelyeket durva kezek a maguk mázoltányaival fednek be. Csakhogy a festményekről a kémia eszközeivel el lehet távolítani a felső réteget, és felfedni egész szépségében az eredeti remekművet – az élő ember esetében viszont erre semmiféle tudomány, hanem csak az összes társadalmi létfeltételek gyökeres megváltozása lesz képes. Csak ha majd meglesznek a feltételek hozzá, hogy az osztályharcok eddigi történetét egy más történelem, az emberiség igazi történelme váltsa fel... De te az én történetemre vársz. Nem vetted észre, hogy másról se beszélek? Abból a zűrzavarból tör fel a szavam, melyben elvesztettem és nem találom magamat.

Itt, Párizs közepén nehéz elképzelni, hogyan élt egy zsidó munkáscsalád egy lengyel kisvárosban. Egyetlen szűk szobában, mely konyha, lakó- és hálószoba. Akkoriban dolgoztunk egy konfekciós áruháznak. Ágyba, ételbe úgy beleette magát a vasaló faszénzaga, hogy hiába lett volna minden szellőztetés. Egyébként jobb nem kinyitni az ablakot, mert az udvarban még rosszabb a levegő, mint a naptalan szobában. A főszezonban annyi a munka, hogy az egész családnak, beleértve a gyereket is, éjszaka is dolgoznia kell. De az iskolát éppoly kevésbé szabad elhanyagolni, mint a templomot. Nem emlékszem, hogy, hacsak beteg nem voltam, egyszer is elmulasztottam volna eljárni a *héder*-be. Így hívják az iskolát, ahová nemegyszer hajnali szürkületig való munka után vonszoltam el magam, s ahol csak héberül tanultam meg írni és olvasni. Ha nem a héderben, akkor otthon ültem, a szobában, ahol a déli órákon kívül mindig félhomály volt. A városba csak akkor mentem be, ha le kellett szállítanom a munkákat. Ezen a feladaton igyekeztem minél gyorsabban túlesni, mert úgy felpakolva, de anélkül is, védtelen voltam az ellenséges utcagyerekekkel szemben. Eszembe se jutott, hogy meghatározott, gyakorlati cél nélkül is el lehetne menni otthonról. Nem tudtam, mi az: elmenni sétálni. Így éltem, és sohase éreztem valami lázadásfélét. Éppoly kevésbé, mint az anyám. Ő úgy találta,

hogy jó dolgunk van. Egyetlen gyereke voltam, másutt pedig ugyanolyan kis szobában, mint a miénk, csak úgy hemzsegték az éhes gyerekek. Szerencséjének fogta fel a betegségét, mely a további gyermekáldástól megóvta; legalább jobban gondozhatja az apámat és engem.

Ha kiléptem a szobánkból, különösen nyáron, a félhomály után vakított a világosság. De az kint volt. Éppúgy tudtam, mint ahogy az anyám is tudta, hogy nem mindenütt van úgy, mint nálunk, vannak, akik másként, vidámabban és könnyebben élnek. De mint ahogy az anyámnak, úgy nekem se jutott eszembe, hogy ebből az ellentétből valamire következtessek. A szó: „mások”, magyarázat, mondhatnám kielégítő magyarázat jelentésével hatott. Még csak az a gondolat sem merült fel, hogy irigyelni lehetne ezeket a másokat. Nem mintha alázatosak lettünk volna. Annak, hogy irigyelni lehessen valakit, a sorsközösség lehetősége az előfeltétele. A mi életünk túlságosan különálló, magába zárt volt, nem nyílt belőle semmiféle út a mások más, a miénktől mindenben különbözőnek látszó, ezzel összehasonlíthatatlan életébe. Hogy csak egy példát mondjak: ahogy én nem tudtam semmit abból, amit mások az ő iskoláikban tanultak, úgy ők se abból, amit én számukra idegen, életükkel semmiféle kapcsolatot nem tartó, kizárólag több ezer éves könyvek fölé görnyedve tanulhattam.

Maga Sztálin állapította meg, hogy a párthoz a legkülönbözőbb utakon találunk el az emberek. Attól tartok, hogy még ő is megütközne azon, komolytalannak tartaná azt az állításmat, hogy ami nekem az első lökést adta, ami engem, mielőtt még tudtam volna, hogy létezik a lázadóknak egy nemzetközi tábora, minden időkre és eltéphetetlenül eljegyzett ezzel a táborral, az nem a szegénység, nem is az apám korai halálával rám szakadt nyomor, hanem... hogy is mondjam... nem tudom másképp nevezni, igen, az erotikus fantázia volt. Mint mondtam, minden szellemi táplálékom héber szent könyvek és azok az ugyancsak ősrégi héber szövegek voltak, melyek azoknak a magyarázatával foglalkoznak. Mindenki, aki volt már hosszabb ideig börtönben, olvasnivalótól, külvilágból való hírtől elzárva, tudja, hogy egyetlen becsempészett újságlapon vagy pláne egy egész újságban mennyit s mi-

lyen izgalommal lehet olvasni. Számomra minden sor – most már nem a börtönbeli újságokról, hanem a gyerekkori tanulmányaimról beszélek – csak úgy duzzadt a titkos és messzire mutató jelentésektől. Iparkodtam én később is alaposan olvasni, de minthogy sokkal több, áttekinthetetlenül nagy anyag áll rendelkezésünkre, sajnos, azóta se tanulmányoztam könyveket azzal a minden betűt megmérő, megfontolt alapaossággal, mint akkor.

Alig múltam tizenhárom éves, mikor egyszerre úgy fennakadtam Eszter könyvének egy lapján, egy mondatán, mintha előlem őrzött titkok hirtelen kinyílt ajtajának csapott volna meg a huzata. Az van ott megírva, hogy minekutána Ahasvérus perzsa király parancsára a birodalom minden tartományából összeszedik a szép ábrázatú szűzeket és nagy sok leányok gyűjtetének a király lakhelyébe, Susánba, még e legszebb leányokat sem bocsátják mindjárt a király elé, hogy válogasson köztük. Előbb – és ez az a mondat, melytől többé szabadulni nem tudtam –, előbb „hat hónapom mirtusolajjal és hat hónapon drága kenetekkel kenettetnek vala, és olyakkal, melyek után az asszonyok megszépülnek. És ekképpen megyen vala a leányzó a Királyhoz és valamit kíván vala maga ékesítésére, megadják néki, hogy azzal menne a Király házáig”.

Az utcákon továbbra is csak átsiettem, s csak akkor léptem ki a szobából, ha muszáj volt, de amit azelőtt nem tettem, lopva már nyugtalanul sandítottam az idegen, magukat prémekkel és selymekkel ékesítő, elbűvölően távoli s mégis mellettem elhaladó nőkre. Most már fölfigyeltem nevetésükre, észrevettem, hogy a hangjuk madárscicsérgésre emlékeztet, s hogy nemcsak a nevetésük, nemcsak a hangjuk más, mint amit otthon, a mi szobánkban és a mi szobánk körüli világban tapasztaltam. Felfedeztem, hogy másképp is járnak, különös, magas sarkú kis cipőkbe rejtett lábuk alig érinti a földet, mintha akkor is, ha megállnak, akkor is, ha mennek, valami titkos muzsikára libegnének. Valami kimondhatatlan jó szag, rózsaszínű felhő jár előttük és a nyomukban.

„Hat hónapon mirtusolajjal és hat hónapon drága kenetekkel” – forgott egyre a fejemben, s nem tudtam tartósan másra

gondolni, mást hallani, mint ahogy éjszaka nem tudok elaludni, ha egerek rágcsálnak a szobában. Leselkedve figyelnem kell rájuk, értelem nélkül őket kell hallgatnom.

„Hat hónapon mirtusolajjal és hat hónapon drága kenetekkel... és olyakkal, melyek után az asszonyok megszépülnek...”

És mint ahogy az ember rossz, álmatlan éjszakákon mindig újra nyitott szemmel mered a sötétbe, s csak a saját halántéka lüktetését hallja, s nem azért, mert valami különös fájdalommal vívódik, hanem csak mert nem tud aludni – úgy üldözött, sokáig úgy üldöztek a szavak, hogy nem is tudtam, mit akarnak tőlem, mért kell, mint az ajtó mögött, visszafojtott lélegzettel megállnom mellettük, hallgatózva.

„Hat hónapon mirtusolajjal és hat hónapon drága kenetekkel...” – ezek voltak a szavak, amelyek nemcsak hogy felébresztették az öntudatomat, hanem ébren is tartották.

„És ekképpen megyen vala a leányzó a Királyhoz...”

Lassan jöttem csak rá, de mind világosabban, hogy miért foglalkoztatnak annyit azok, akiknek megadják mindazt, amit a maguk ékesítésére kívánnak. Lassan, de mind világosabban úgy néztem rájuk, mint bitorlókra, mert... Hogy értessem meg magam? Őket az ellenségnek a kíváncsiságával néztem, szerelmes azonban azokba a lányokba és asszonyokba voltam, akik nagyon ritkán nevetnek, s akkor is szinte megjednek tőle, hogy nevettek; agyonstoppolt harisnyákat, ócska, túl bő vagy túl rövid ruhákat viselnek, s járnak rossz cipőikben, bánatra is fáradt, korán kialudt tűzzel a szemükben, mint az anyám. Az olcsó konyhának vagy a rossz faszénnek a szagát még ma se tudom közömbösen érezni. Nem tudtam mezítlábas, ápolatlan női lényre pillantani, hogy gondolatban le ne fejtsem róla minden ócska rongyát, s megéledett testét ne paskoltassam márványmedence kristálytisztá vizében, ne kenettessem hat hónapon át mirtusolajjal és drága kenetekkel, és el ne képzeljem, hogy milyen és mint bontakozik ki tündöklő szépsége, mikor majd mindazzal, amit kíván a maga ékesítésére, „megyen a leányzó a Királyhoz”.

A „mirtusolaj” és „drága kenetek” misztikus szavak voltak számomra, határozatlan dolgok, mint valami zenei akkord,

de képzeletben annál inkább, mint valami fürdőmester, fáradhatatlanul mosdattam és fürdettem, vetkőztettem és öltöztettem. Hégai – így hívják az Eszter könyvében „a nagy sok leányoknak” őrzőjét – hozzám képest henye naplopó volt, s nem szépített meg tizedannyi lányt se Ahasvérus király számára, mint én fantáziámban egy-egy óra alatt. És én az enyéimbe nemcsak szerelmes voltam, hanem szerettem is őket – azzal a fájdalmas gyengédséggel, melyet csak a szerelmes koldus ismer, aki kevésnek érezné, ha tűzijátéknak csak pár nyomorult csillagot hozna le az égről, de mécsesre való olajjal se tudja megajándékozni azt, akit szeret.

Az apámra csak homályosan emlékszem. Az anyám azonban – bármily valószínűtlenül hangzik is, ha a fiát nézed – szép, még romjaiban is gyógyörű volt. Sokszor gondolok rá, sokat gondolkozom róla. Mint ahogy azon a vidéken az ő köreikben ez általános volt, akkor látta először a férjét, mikor összeházasították őket azok, akik elhatározták a házasságukat. Mint ahogy a lánynak, akit apácává avatnak, a tradíciókat őrző zsidóknál a földi ember menyasszonyának is levágják a haját. Ezzel kezdődik a lány asszonyélete – és ennek jegyében folytatódik. Legalábbis, ahogy én láttam, az anyámnál ebben a szellemben történt a folytatás is. Feleség és anya, oly mindenestül a családjáé, hogy nincs az a középkori apáca, aki teljesebben a Krisztusé lett volna. A családján kívül az egész többi világ megszűnt az ő számára. Azóta se láttam következetesebb öncsonkítást, de ő azt érezte volna élete megcsonkításának, ha valaki ebben az önmegsemmisítésben akadályozni próbálta volna. Ha a lyukas cipőmet a saját bőrének egy darabjával talpaltathatta volna meg, meggondolás nélkül hasította volna le magáról. Ez biztos. Más környezetben, más körülmények között lehetett volna egy azok közül a kivételes nők közül, kik harcokon, száz ínségen, börtönökön töretlenül diadalmaskodva, nagy szívük vérével írják be nevüket a proletariátus történelmi emlékezetébe. Azok közül való volt, akiknek életszükséglet a szerető és feltétlen odaadás. Az Ezeregyéjszaka meséinek palackba zárt szelleme jut eszembe, aki nagyságával elhomályosítja a látóhatárt, mikor kinyitják

a palackot. Ez azonban inkább szubjektív megjegyzés. Beszorítva a képzelhető legszűkebb életkeretekbe, az anyámnak nem jutott más, mint egy mások által kiválasztott férj, majd férje halála után már csak a fia. Magasztosabb oltár híján, neki, akinek kellett oltár, ez volt az egyetlen, amin bemutathatta áldozatát, mert – mint általában azok, akiknek sok az adni valójuk – fanatikus volt. Hajlandó lett volna, mint önmagát, az egész emberiséget is a maga oltárán feláldozni.

Mondtam már, abból éltünk, hogy szabtuk és varrtunk ott-hon, s az áruház, melynek dolgoztunk, darabszámra fizette a munkát. Apám halálával lényegesen csökkent a keresetünk, s ezt pótlandó anyám kijárta magának, hogy mint az áruház a mi nyomorunkat, ő a másokét vehesse bérbe. Az áruháznál ő afféle „alvállalkozó”-ként szerepelt; ez azt jelentette, hogy az amúgy is siralmasan rosszul fizetett munkát még alacsonyabb akkordbérért adta ki másoknak, abban a reményben, hogy a különbözet pótolja majd a kidólt családfő keresetét. A terv nem sikerült. Nem azért, mert anyámból hiányzott az elszántság, hogy fiának kenyeré érdekében kihasználja a mások nyomorát, hanem azért, mert ehhez semmi más képessége nem volt, mint épp csak az elszántsága. Soha addig nem mozgott önállóan a világban, és nem egy azok közül, akiket ő áldozatnak szemelt ki a maga oltárán, őt tette a maga áldozatává. Egyszer elvitték a szöveteket, és soha többé nem jelentkeztek, másszor az elszámolásnál csapták be. Hamarosan oda jutottunk, hogy többet dolgoztunk mi ketten, mint valaha, de már nem azért, hogy kapjunk valamit a munkánkért, hanem hogy az áruház szaporodó követeléseit törlesszük.

Míg egyre ki-bejártak a kis szobában a munkavállalók, a fiú tüvel a kezében, szövettel a térdén, látszólag csak a munkájával elfoglalva, érezte, mint nyílik meg a szeme napról napra jobban és jobban. Érezte a folyamatot, mint ahogy szürkülő hajnalban követni lehet, mint bontakoznak ki fokozatosan a tárgyak körvonalai. Számtalan kérdést fedezett fel, s feleletet ugyan nem talált rájuk, de . . .

Sokszor úgy tűnik fel nekem, hogy a filozófia történetének nem kis része, szellemi szempontból nézve is, meddő fejtörés, s ennek legfőbb oka, hogy rosszul feltett kérdésekre kerestek

feleletet a gondolkodók. Egy jól feltett kérdés viszont már félig-meddig felelet. És a kérdéseket, ami engem illet, jobban ma se tudnám megformulázni, mint tettem akkor, amikor alig voltam túl az első gyermekkoron. A kiindulás, ne felejtsetd el, az a különös szerelem; az, hogy szerelmes voltam minden nőbe, akit, ma úgy mondanám, osztályhelyezete fosztott meg attól, hogy megvalósíthassa a természet szándékát, hogy kifejtse a rejtett, csábító és boldogító szépségét.

Ami a ti számotokra, akik gyerekkorotoktól kezdve uszodába, strandfürdőbe jártok, hétköznapi látvány, aminek a misztériuma számotokra inkább az el nem érhetőben, a meg nem tapinthatóban rejlik, énelőttem rejtély, borzongatóan rejtett rejtély maradt. Észrevetted-e, hogy mennél rosszabbul van felöltözve egy nő, annál inkább el van rejtve, el van takarva a formája? Láttam az utcán a „mások” lányait és asszonyait, amikor nyáron napbarnítottan, tisztán és világos ruhában jöttek a fürdőből, s egy-egy izzadt arc, poros, térdig meztelen láb csak annál inkább foglalkoztatta lázas képzeletemet.

Itt közbe kell szúrnom valamit: ne gondold, hogy csak unalmas volt az, amire engem a héderben tanítottak. Egészében véve természetesen kriptaszagú, muzeális tudomány, és szörnyűség, hogy fiatalokat, kiknek az eleven életben kellene dűskálniuk, évről évre múmiák sírboltjában nevelnek fel. De, mint tudod, nincs az a múzeum, mely csak dohos múlt annak, aki maga nem tud halott lenni.

Anyám már jó ideje elvesztette az iszonyú „alvállalkozói” üzletét, s mi, bár látástól vakulásig dolgoztunk, hogy törlesszük az áruház követelését, a nyomornak olyan mélyére süllyedtünk, mint addig soha. Engem ezáltal annál jobban kínozott az a kaotikus belső nyugtalanság, melyet a mondottak után, s hozzávéve azt, hogy már tizenhét éves elmúltam, tán el tudsz képzelni.

Ekkor történt, hogy városunkba, illetve városunk zsidó negyedébe különös ember érkezett, afféle szent életű vándor rabbi. Úgy festett, mint kartársai, csak éppen öregebb volt náluk. Némelyek azt mondták, hogy már nyolcvan felé jár. Azon a vidéken gyakoriak az olyan atléta termetű zsidók, akik késő aggkorukban is, mint ő, egyenes derékkal órákat, napo-

kat gyalogolnak. Nem volt senki, aki nem kereste volna fel, mert nagy bölcs, sőt csodatevő hírében állt. A korombeli fiatalok közül egyedül én nem járultam a színe elé. Talán azért, mert akkor már, noha öntudatlanul, fél lábbal már kint voltam a talmudi világból, vagy pedig – s ez valószínűbb – mert ha én elmentem volna hozzá, sok időm kárba veszett volna a vára-kozásban, s az anyámnak éjjel még tovább kellett volna fennmaradnia.

Meglepetésünkre a fehér szakállú szent ember, az öles termetű, mesebeli varázsló egy napon maga állított be hozzánk fekete kaftánjában. Valószínűleg hallott a mi szerencsétlenségünkről, és mint kiderült, valami távoli rokonsági kötelék is volt közte és anyám között. Afféle demonstrációnak is számhatta: megmutatni, hogy a legszegényebbeket se veti meg. Az anyámat úgy meghatotta a kivételes tisztesség, hogy egy szót sem tudott szólni, de én, minthogy az aggastyán szent tanulmányaimban való előmenetelem felől kérdezett leereszkedően, hirtelen elhatározással, életemben először, szóvá tettem, amit félelmes és többé-kevésbé szégyenletes titkomnak éreztem. Csak úgy általánosságban, és egyáltalán nem közvetlenül nevén nevezve, hiszen az anyám jelen volt. Nem anyyira beszéltem, mint amennyire dadogtam, de izgatott dadogásom értelme az érthető kérdés volt: – Miért teszik minékünk mestereink legfőbb kötelességünkkel a tudományt, a tanulást, mikor a szent könyvben azt tanuljuk, hogy a tudás fájának gyümölcséből enni végzetes bűn volt?

Ne vedd zokon, hogy mindennek a tetejébe még efféle teológiai kérdések elbeszélésével is terhellek. Látni fogod, hogy mindez összefügg, s azonkívül megtörténik néha – s ebben az esetben ez történt –, hogy önmagában érdektelen kérdést meg nem érdemelten érdekes felelettel jutalmaznak meg. Nekem legalábbis még ma is úgy tűnik fel, hogy a felelet, amit kaptam, semmiképp se érdektelen. Lehet, hogy tévedek, és a felelet súlyát az óriási benyomással tévesztem össze, melyet akkor frissiben gyakorolt rám. Nemhogy a bőréből, de úgy látszik, még a kamaszkori bőréből se tud az ember egészen kibújni. Mindenesetre a rabbi okos ember lehetett. A csupa csont öreg kezével az államhoz nyúlt, fölemelte a fejem, hogy

a szemébe nézzek, és egy mosollyal, mint aki régi, de már fulánkját vesztett emlékeket idéz föl magában, bizalmasan és ravaszul, mint aki külön nekem fog valami titkot elárulni, lassan és csendesen így szólt:

– Csak nem gondolod, hogy Isten nem volt okosabb a kígyónál? Minden apa tudja, hogy ha azt akarná, hogy a fia biztosan megnézzze, mi van a szekrény tetején, csak azt kellene neki mondani, hogy fiam, most magadra hagylak a házban, itt vannak a kulcsok minden szekrényhez, ajtóhoz, ládához, mindent megnézhetsz, de azt, hogy a szekrény tetején mi van, azt az egyet nem szabad. Minden apa tudja, hogy a fia első útja épp ezért feltétlenül a szekrényhez vezetne. S amit minden apa tud, azt az égnek és földnek teremője ne tudta volna előre? Könnyen lehet, hogy a jó és rossz tudásának fája – csak egész közönséges, rendes almafa volt. Mért teremtett volna az Isten egy olyan gyümölcsfát, ha azt akarta volna, hogy az ember ne ismerje gyümölcsét? Én mondom neked, az egész csak arra kellett neki, a fa és a tilalom, hogy életre hívja az emberben az embert: a kíváncsiságot. Amit a porból gyúrt, az még nem volt az ember. Emberré az akkor lett, mikor kíváncsivá vált. Vajon nincs igaza a bölcs Salamonnak, neki, aki még a madarak nyelvét is értette, nincs igaza, mikor azt tanítja: „Bizodalmađ legyen az Úrban teljes te elmédből”? Teljes te elmédből! Érted most, hogy mit jelent a szó: bizalom a teljes te elmédből?

Te nevetsz. Azt gondolod, hogy ez az én rabbim rabbinak cinikus, voltaképp titkos ateista lehetett? Tévedsz. Ő hitt, de istene az öreg, jó néhány világot, jó egynéhány évezredet már megpróbált, ifjúkori hiúságait már rég levetkezett, nagyon öreg zsidó isten volt. Én hálásan őrzöm az én rabbim emlékét. Ő nemigen tudhatta, hogy útravalót ad nekem hosszú, nehéz és messzire vezető utamra.

Pár nappal látogatása után tört ki az a pogrom, mely megfosztott az anyámtól, s engemet kilökött a nagyvilágba. Szeretném hinni, hogy nem untatlak. Folytathatom?

VII.

Míg Áron beszélt, az éjszaka mindinkább beleolvadt a szürkülő hajnalba, s a lármás bisztró képe is fokozatosan megváltozott: a sofőrök, kocsisok, teherhordók és mindkét nembeli piaci árusok lassanként eltűntek, az ajtóban se állt már meg senki, hogy szemével vagy hangosan keressen valakit – mintegy jelül annak, hogy ez éjszakára a bisztró már eljátszotta szerepét; az ajtó sem állt már tárva-nyitva. Az élet forgalma és forgataga már teljességgel kiköltözött a bisztró falai közül az utcára. Mint falun a kakaskukorékolás, itt a távozó tehergépkocsik egyre sűrűbben hangzó, egyre követelőzőbb túlkölése sürgette és jelezte a hajnal kezdetét. A bisztró úgy maradt vissza, teleszórva hulladékokkal, mint valami kis sziget közvetlenül árvíz után. Földre dobott papírzacskókon, gyúrt újságlapokon, lerágott csirkecsontokon és eldobott tojánhéjakon taposva jött a les Halles egy-egy leánya tejeskávéra a söntéshez. A patron mindegyiket mademoiselle-ként és keresztnevéen üdvözölte, a vendégnek kijáró kiapadhatatlan szívéllyességgel, ha az éjszakai munkától fáradt lányok nem is időztek tovább a söntésnél, csak épp a meleg kávéjukat hörpintették ki.

A bekövetkezett hajnal biztos hírnökeként a bisztró előtt megállt, zárt kis gépkocsiból teli kosár fehér péksüteményt hoztak; a patron darabszám vette át és rakta ki a süteményeket maga elé.

Áron beszéd közben a bisztró életének minden mozzanatát azzal a figyelemmel követte, mely nekem a nagybetegeket juttatta eszembe, akik sajtóságon nagyra nyitott szemüket nem veszik le rólunk, s mégse tudhatjuk soha biztosan, hogy látják-e, felfogják-e azt, amire a súlyos tekintetük irányul. Néha szünetet tartott a beszédben, mintha minden figyelmét környezetünk szemlélésére összpontosítaná, hogy aztán, hirtelen felkapva fejét, újra felém forduljon.

Már nem mi voltunk az egyetlen ülő vendégek, oldalt tőlünk, a kijárat irányában szintén helyet foglalt egy ember. Áront én az asztalra dőlve, fejemet tenyerembe támasztva

hallgattam, de valahányszor oldalt pillantottam, láttam, hogy magunkra vontuk a vendégek figyelmét. Az illető gyakran megfordult a söntésnél, s onnan kisebb-nagyobb pohár pálinkákkal tért vissza helyére. Minden ilyen esetben úgy ment el asztalunk mellett, mint aki habozik, ne tegyen-e kísérletet, hogy hozzánk telepedjék. Nem jutott el azonban a kísérletig sem, mert Áron úgy el volt mélyedve elbeszélésébe, én pedig a hallgatásába, hogy az minden kívülállótól elkerített bennünket. De mikor Áron a friss péksüteményektől elcsábítva a söntéshez ment, s mi a ropogós, még meleg briós mellett hallgaton ittuk a tejeskávénkat, az idegen, mint aki eddig zárt kapun rég kutatott rést fedezett föl, egyszerre csak asztalunkhoz furakodott.

– Ha nem tévedek, önök is idegenek? – szólt, s mintha ez már magában elegendő jogot biztosítana társaságunkra, máris odahúzta székét, sőt egészen átköltözött asztalunkhoz, magával hozva az előtte felgyült tányérkákat is, melyeket az itallal együtt kapott, mindegyiken az árnak megfelelő nyomtatott számmal. – Látják, kérem – mutatott a tányérkákra –, ilyen módon lehet leegyszerűsíteni az ellenőrzést és megta-
karítani a fizetőpincért.

Nem volt annyira részeg, hogy egyszerűen el lehessen kergetni; csak az elénk rakott tányérkák árulták el, hogy megnyitott ivott. Áron az ő sajátságos, mozdulatlan tekintetével, melyről sose lehetett biztosan tudni, hogy kivételesen erős figyelemmel téged néz-e, vagy rajtad keresztül csak a számára látható távolba mered, Áron nem vette le róla a tágra nyílt szemét attól kezdve, hogy megállt asztalunknál. Szerencsétlenségemre az idegen ezt az ő személyének és szavainak szóló érdeklődéssel magyarázhatta, s ezzel annyira elégedett volt, hogy amint elhelyezkedett asztalunknál, féktelen bőbeszédűséggel igyekezett kiérdekelni Áron érdeklődését, engem pedig, türelmetlenségem minden látható jelével, észre se vett, vagy semmibe vett.

Oly kellemetlenül zavarta meg Áronnal való együttléte-
met, hogy ez is már ellenszenvenné tette, de ami kezdettől fogva valósággal ingerelt ellene, az a mozdulat volt, mellyel oda-
oda kapott a csuklójához, hogy visszatolja kabátja ujjá alá

a keményített manzssettáját. Ahányszor szájához emelte a cigarettáját, kezelője, melynek eredeti fehérségét barna piszok lepte el, előrecsúszott, s ő valahányszor odakapott, hogy visszatolja, nem mulasztotta el, hogy egy-egy gondos pillantást ne vessen a maga széles, sima kezefejére s külön a rövid ujjaira, tiszta és ápolt körmeire. Ápolt kezén kívül minden olyan volt rajta, mint az egykor fehér kezelője. Kék ruhája – ezen még most is, kifényesedetten és elpiszkolódottan is, meglátszott az egykori jó szabás, sőt még a vasalás is –, kemény, de kirojtosodott gallérú keményített inge, minden megszőrkült, mint maga az arca is. Ötven körüli lehetett. A kisé kiugró pofacsontok, széles vállán a kopaszra borotvált feje, s ahogy egyenes derékkal ült, és mély hangon beszélt, mind ebben volt valami túlságosan hangsúlyozott férfiasság. Dobogattam az asztal lapján, de tehetetlenül. Nem küldhettem el a hívatlan asztaltársat, míg Áron úgy tesz, mint akit a patogó szavak lármája hipnotizál.

– Ismétlem és előrebocsátom, és nem tudom eléggé hangsúlyozni: nem szeretem a franciákat. Nincs lelkük, csak modoruk. Született aggastyánok, mandarinok. De nemcsak ma, mindig is azok voltak. Ez a nép sose volt fiatal. A franciának nincs érzéke semmi iránt, ami meghaladja a „kétszer kettő négy” bölcsességét. Minden, ami misztikum, felülmúlja felfogóképességét. Képtelen az eksztázisra. A föld neki a talajt jelenti, melyen búza nő vagy szőlő – és semmi többet. A vér piros folyadék fiziológiai funkciókkal, és semmi több. A tűz bizonyos anyagok égési folyamatának megnyilvánulása – és semmi egyéb. Ebből a szellemből születnek meg vértelen absztrakciói, mint amilyen az ember, az emberek egyenlősége és egyenlő joga a szabadságra. Az erdő csupa kockázat, veszedelem, rejtély – a francia parkosítja, mert az életből ki akarja zárni az ösztönt, az irracionálist, magát a vitalitást.

Áron, mintha annyira lebilincselné érdeklődését az, amit hall, csak akkor emelte szájához csészéjét, mikor az idegen dobpergésszerű mondatai között szünet támadt. Hiába vártam, hogy ha már nem tesz semmit azért, hogy lerázza, egy szóval vagy legalábbis egy gesztussal tudtára adja, hogy semmiképp sem ért vele egyet. Ehelyett azonban, amint az idegen

újra beszélni kezdett, Áron megint valami láthatatlan teher alatt meggörnyedt sovány bálványá vált.

– Mindezt hangsúlyozva és előrebocsátva sajnos ki kell jelentenem, hogy van mit tanulnunk a franciáktól. Sajnos, uram, igenis van mit. Láttam asztalom sarkából, milyen éber figyelemmel kísérte ön ennek a kis kávéháznak éjszakai életét. Vajon észrevette-e, hogy az a már nem ifjú ember, aki egész éjszaka egymaga szolgálta ki a vendégeket, s akit, nézze csak, uram, épp most vált fel helyén a felesége – vajon megfigyelte-e, hogy ez az ember mekkora munkát végzett? S nem egy éjszaka megy ez így, hanem minden éjszaka, s mindig hajnal felé váltja fel a felesége. Ön nem tudja, de én tudom: ennek az embernek, uram, ennek az igénytelen külsejű, inkább szegénynek látszó embernek a vagyona már több százezer frankra rúg. Több százezer frank! Kérdem önt, van-e valaki Franciaországon kívül, aki ezzel a vagyonnal még tovább is így, ilyen szorgalmasan dolgozna – s nemcsak ő, hanem fáradhatatlanul a felesége is? Más bérbe adná az üzemet, saját autóján járna, gyerekeit nevelőnőre bízna, hogy a felesége teljesen szabad legyen, egy héten hét estélyt adna. S hogy él ez a francia? Megmondom. Minden évben egy hónapra à la campagne megy, talán a saját kis házába, s aztán megint tizenegy hónapon át éjre ugyanezen a helyen ül hajnalig, ekkor is feleségének adja át a munkát. Nálunk? Minden cseléd hölgy, és minden munkás legalább úgy akar élni, mint az igazgatója, minden kis igazgató pedig feltétlenül versenyezni akar életmódban a vérbeli arisztokráciával. Senki a maga határain belül, senki. Nincs egyensúly, nincs tekintély, nincs mérték, nincs rang, nincs társadalmi hierarchia. Tiszteletlen és féktelen élvezetvágy, mint valami lázas hideglelés, mely elhatalmasodott a társadalom minden rétegén.

A csak Áronhoz beszélő idegen féloldalt fordult, nekem félig háttal, és szorgalmasan igazgatta a minduntalan előre-csúszó, piszkos manzsettáját, még akkor is, ha az nem is csúszott előre. És minden esetben meg akart győződni arról, hogy mind a jobb, mind a bal kezén hiánytalanul megvannak a gondosan manikűrözött körmei. Áron azonban a legcsekélyebb türelmetlenséget se árulta el. Némaságát, mely ekkora figye-

lemmel párosult, a másik a kettőjük egyetértése biztos jeleként magyarázta. Tükön ültem, és nem értettem Áront.

– A betegségnek legsúlyosabb következménye: a nemzetek létfenntartási ösztönének katasztrofális elsatnyulása. Még száz évvel ezelőtt minden európai ember ösztönösen megérezte, ha zsidóval került össze. Ma? Velem személyesen hányszor megtörtént, hányszor láttam, hogy a legjobb társaságban gyanútlanul ültek együtt, s az egyetlen, aki megérezte, hogy ki a zsidó köztük, az én voltam. Sokszor hitetlenül fogadták állításomat, de kivétel nélkül mindig bebizonyosodott, hogy az ösztönöm nem csal. Ez a szimat ma napról napra destruálódik az európai népekben és a nemzetek minden rétegében. Kérdem, uram, ha pedig így van – holott így van –, lehet-e még remélnünk, van-e még a betegségnek ebben a stádiumában hathatós orvosság? A betegség diagnózisa így hangzik: a felső rétegeket megfertőzte a zsidó élvezetvágy, s az alsóbb néposztályok lelkét – ugyanennek az élvezetvágnak következtében – szabadon pusztítja a szocializmus, a bolsevizmus. A diagnózis egy szóval kifejezve: romban a társadalmi diszciplína. Az orvosság? Kézenfekvő. Kirurgiai beavatkozás kell. Exstirpálva a zsidóságot óriási materiális gazdagság kerül vissza a nemzetek birtokába. De nem elég ez sem. Folytatni kell, keresztül kell vinni a kirurgiai beavatkozást a társadalom mindazon rétegeiben, melyek már menthetetlenül inficiálódtak, mint a nagyvárosok proletariátusa elsősorban. Érti, uram, érti?

Már nemcsak bosszantott, hanem felháborított Áron. Eddig kételkedhettem, hogy mozdulatlanul figyelő tekintete egyáltalán tudomásul veszi az idegent, de most felelt is a kérdésre, nyugodtan és határozott hangon:

– Értem.

A piszkos, keményített manzsetta a jól szabott, de rojtos kabát ujjá alól újra elő akart bújni, az idegen a körmeit megint rendben találta. Miután mélyen mellére szívta cigarettája füstjét, olyan ritmusban folytatta, mint aki vezényszavakat ereget kemény, energikus ajkai közül.

– Ezt elvégezvén elő a konstruktív munkával! Restaurálni a társadalom elitjének vezető szerepét! Abszolút autoritás-

sal! Megteremteni a társadalmi diszciplínát! Kommandó és szubordináció! Élvezetvágy helyett spártai szellem! Nemzetközi méretekben s gyökeresen spártaiasítani az életet! Újra jogaiba iktatni a természetet, a kasztok misztériumát! A „fent és lent” rendjét azzal a benső feszültséggel, mely megteremti a nagy, férfias kultúrákat! A piramisok a tanúság, minden, ami nagy, emellett tanúskodik. A piramisok . . .

– Nem érek rá tovább – szólalt meg minden átmenet nélkül szavába vágva Áron, és felállt. Az elképedt idegen tanácstalanul nézett fel helyéről Áronra, várt valami folytatásra, legalábbis egy udvariassági formulára. Áron azonban megközelíthetetlenül hallgatott. Az idegen végül is felemelkedett helyéről, összeszedte tányérkáit, és amennyire ilyen körülmények között lehetséges volt, méltósággal fordult sarkon, a söntésnél kifizette számláját, és aztán a mi asztalunkat elmenőben tekintetre se méltatva, kemény léptekkel hagyta el a kávéházat.

Még be sem csukódott mögötte az ajtó, s Áron, mellettem ülve, e szavakkal fordult felém:

– A pogrom megfosztott anyámtól, és engem kilökött a nagyvilágba. Nincs értelme, hogy magáról a pogromról próbálgass nekem képet festeni. Korántse érte el a kisinyevi vagy más, hasonlóan nevezetessé, kvázi történelmivé vált pogromok méreteit. Csak afféle . . .

Szavába kellett vágnom. Nem tudtam érdeklődni történetének folytatása iránt, mielőtt szavá nem tettem azt, ami ebben a pillanatban foglalkoztatott.

– Jó fél óra hosszat ellentmondás nélkül hallgatsz meg egy, enyhén szólva, már kezdettől fogva se bizalomgerjesztő alakot. Annyira ellenvetés nélkül, hogy az joggal hihette nemcsak azt, hogy érdekel, hanem hogy gondolkodóba ejt, sőt hogy egyetértesz vele. Te – ővele! Te, te! Érted, mit akarok mondani, s most, hogy így, valósággal szakszerű brutalitással, amilyenre, őszintén szólva, nem tartottalak képesnek, a szájára ütöttél, ő még most sem tudhatja, hogy voltaképp te mit gondolsz . . .

– Új oldalamról ismertél meg? Szakszerű brutalitás, ezt jól mondtad. Van pár olyan oldalam, amit még nem ismersz –

szólt Áron olyan jóízűen felnevetve, hogy a tulajdonos zinc mögött ülő kövérkés kis felesége felütötte fejét, és a csészek, péksütemények és üvegek sövénye mögül diszkrétén biztató, tétova mosollyal csatlakozott ekkora jókedvhez. – Először is – s Áron arca csak lassanként komolyodott el megint –, már sokszor gondoltam, mikor a mi baloldali íróink műveit tanulmányoztam, ha én szépíró volnék, én, ellentétben velük, nem a hőseinket, hanem ellenségeinket portretíroznám, az osztályellenséget. Ritkán tudok ellenállni a csábításnak, hogy akár az ellenünk írt legbutább könyv mellett is úgy menjek el, hogy kézbe ne vegyem, sőt el ne olvassam. Hát még ha beszélhetek ellenséggel! Beszélni halljam, szemtől szembe lássam az osztályellenség egy-egy képviselőjét – erre igazán ritkán nyílik alkalom. Ez az a kíváncsiságom, amit az én boldogult rabbim oly jól megértett, sőt amire biztatott. Ez az első. Másodszor... mért nem tettem ellenvetést? Mert neki majdnem teljesen igaza van abban, amit mond. Ő magát ama bizonyos elithez számítja, az ő szempontja ennek az elitnek szempontja, s aki innen nézi a világot, nagyjából nem is juthat más következtetésekre, mint ő. De mért nem közöltem vele – s ez volna a harmadik kérdés – az én szempontomat és az én következtetéseimet? Egyszerűen azért nem, mert köztünk szóbeli vita felesleges, mert köztünk a szóbeli meggyőzés lehetetlen. Szeretem hallani, megismerni a gondolatmenetét, de tökéletesen mindegy nekem, mit gondol nézeteimről. Köztünk egy a kérdés: ők fognak-e bennünket, vagy mi fogjuk őket falhoz állítani. Negyedszer... nem, nincs semmi más. Amit zsidókról, élvezetvágyról, misztikumról beszélt, az csak ideológiai cafrang. A lényeg: osztály osztály ellen. A lényeg, hogy... Meglehet, még százezerszámra állíthatnak ők bennünket falhoz, de a halálraítéltek ők. A történelem halálraítéltejei. Érted?

– Folytasd a történetedet! – feleltem a kérdésre ugyanúgy, mint ahogy Áron a befejező szavait mondta: egészen halkan.

VIII.

Mint ahogy zongorán a megérintett billentyűre a megfelelő hang felel, Áron, vagy azért, mert nála minden szervesen összefüggött, vagy azért, mert, ellenkezőleg, több, egymástól külön életet élt, minden átmenet nélkül, mintha egyik fiókot becsukná, s egy különválasztott másikat kinyitna, tért át egyik témáról a másikra. Csak épp egy halvány, futó mosollyal, székét kissé közelebb hozzám, eredeti helyére húzva vissza, folytatta, ahol elhagyta, mielőtt a hívatlan asztaltárs megzavart bennünket:

– Afféle, azon a mi vidékünkön köznapi kis pogrom volt. Néhány bevert fej, pár felgyújtott ház, s szintén nem sok nő, kinek konyhakés vágta át a nyakát. Ha a tömegborzalmakhoz szokott világban beszélsz róla, úgy jársz, szegény ördög, mint aki a maga kitört aranyfogát kínálja megvételre tőzsdeügynököknek, akik csak milliós üzletekkel és nem lappáliákkal foglalkoznak. Téged azonban mint szépíró-talán érdekelni fog egy részlet, mely inkább lélektanilag szemebetűnő. A pogrom este, nem sokkal fél tíz után kezdődött. Előbb megölték az anyámat, s aztán fosztogatni kezdtek. Nekem kellett segítenem a varrógépünket szekérre rakni; mert mindjárt szekérral érkeztek. Úgy, ahogy voltam, mindjárt a szekér mellől kellett útnak indulnom, nem engedtek vissza a házba, sodortak magukkal mások, nálam tapasztaltabbak, akik tudták, hogy menekülni kell nemcsak a házból, hanem magából a városból is. Az országútról vissza-visszanéztem a város felé, de csak úgy, mint ahogy az ember meg-megáll az utcán, amikor az az érzése, hogy valamit otthon felejtett. Eleinte, mint a többiek, nagy sietve, majd, miután távolabb kerültünk, bandukolva mentem folyvást síró gyerekek, jajveszékkelő nők és fel-felnyögő öregek között. Május, különösen meleg, egész nyárius május volt. S hajnalban, mikor a többiek már a fáradtságtól elcsigázva, némán vonszolták magukat, egyszerre úgy csillogni kezdett minden, hogy be kellett hunynom a szemem. A nap rásütött arcomra, s én akkor zokogtam föl először, de olyan hevesen, mintha még a csontjaim is mind fel akarnának oldód-

ni valami ellenállhatatlan, keserű és forró patakozásban. Ez érdekes, nem? Szeretném tudni, hogy a lélektan tudománya miként magyarázza az öntudat működésének ezt a lassúságát.

A kis csoportot, mely magával hurcolt, mindenütt úgy fogadták, mintha nem mi volnánk a szerencsétlenek, hanem ők, akik a puszta megjelenésünket sorscsapásnak érezték. Egyszer se támadhatott az a benyomásom, hogy a hittestvérek közül valaki is örült volna annak, hogy megmenekültem. Legjobb esetben kötelességet jelentettem, kellemetlen, de elutasíthatatlan kötelezettséget.

Ó, voltam én azóta jó egynéhányszor menekült! Hol börtönből, többször börtön elől, s ekkor sokan voltak, akik nemcsak barátságosan, hanem szívből fakadó áldozatkészséggel fogadtak. De nem azért, mert „felebarátjuk”, hanem azért, mert bajtársuk vagyok. A felebaráti szeretet csak valami ügyes csinálmány. Szeretünk egy eszmét, szeretünk enni, szeretünk élni – de az embereket csak azért, mert ők is emberek, s még kevésbé azért, mert szerencsétlenek, senki se szereti. Hogy szerethetnénk másokat, mikor önmagunkat se tudjuk szeretni! Nem igaz az sem, hogy magunkat szeretjük, mert ehhez túl sok bennünk, rajtunk a boldogtalanság. Inkább úgy kellene mondani, hogy legerősebben a magunk személyes szükségleteit érezzük, legtöbbit a magunk szenvedései miatt szenvedünk.

Nem az ösztön, amit ez az orosz emigráns, portugál trónkövetelő, vagy tán csak tönkrement ügyvéd itt az imént magasztalt, hanem csakis és mindenfölött az öntudat termeli a testvériséget, termeli a hőt a vérfagyasztóan hideg emberközi térben. Csak az öntudat emel magunk fölé és képesít szélesebb közösségben való részvételre, együttérzésre.

A csoportban, mellyel hónapokig hányódtam falvakon át városig, a várostól megint faluba és városba, volt egy asszony két kislánnyal. Az egyik alig tíz, a másik tizenhárom éves. Az asszony férje, más fegyver híján, bottal a kezében állta el a fosztogató banda útját, tehát leütötték. Az özvegynek tapasztalnia kellett, hogy szerencsétlensége senkit se sújt le annyira, mint őt, szegényt. Akinek segélykérő útján elmondja, hogy miként ölték meg a férjét, az már száz, ennél is

rémesebb történetet hallott; neki mégis számtalanszor el kell mondania a segélykérő útján ezt a történetet. Túl sokszor kell elmesélnie, túl sokszor, és soha a várt hatással, hogy másokban is kiváltsa az ő mérhetetlennek érzett fájdalmát. S egyszer aztán hallom, hogy az özvegy már meglehetősen szárazon s nagyon röviden beszéli el, hogyan vesztette el férjét, és folytatja a történetet, kezét tördelve, azzal, hogy miként ölték meg szeme láttára férje után még az egyetlen tizenöt éves fiúgyermekét is. Ott álltam mellette az előszobában, ahol a jó módú polgár fogadott bennünket, és láttam, hogy fia halálának történetét befejezve, az özvegy konvulzív zokogásban tör ki. Nyilván a fájdalom miatt, hogy másoknak nem elég a férje pusztulása. Egyébként mért sírt volna? Soha fia nem volt.

Mért beszélem ezt el? Remélem meg fogod érteni, légy türelmes, kérlek. Egyelőre csak annyit: nem azt gondolom, hogy általában rosszak, hanem azt, hogy általában közömbösök vagyunk, s a legnyomorultabb – a gettóbeli zsidó – a legközömbösebb.

Most veszem észre – s nem véletlen, hogy szinte elfelejtetem megemlíteni –, hogy a háborús, 1915. évben vetődtem ki a világba. A háborúról oly módon tudtam, mint ahogy az emberek tudják a földről, hogy forog. Ami fontos volt, az az áruház követeléseinek törlesztése. A maguk lelki üdvével elfoglalt, katakombabeli őskeresztények viszonyulhattak így a cézárok trónja körül tobzódó véres intrikákhoz, kegyencekről és kegyvesztettekről szállongó, más polgárokat lázasan izgató hírekhez. Ez a zsidó lélek meg van nyomorítva, riadt, szűk, vak. Még csak nem is irigy a gettón kívüli világra, hanem reménytelen; időnként többé-kevésbé homályosan szenved a maga sejtett megnyomorítottsága melankóliájától. A híres szolidaritása? Minden, csak nem szeretet. Szeretetet csak cselekvő, csak bajtársi közösség teremt. Egymás miatt szenvednek, és minden ebből következik. Sok mindenben meglepően hasonlít állítólagos antitéziséhez, a maga földjén élő paraszthoz. A paraszt éppúgy be van zárva a maga falujába, családjá, kalendáriuma, pár hold földje és trágyadombja szűk világába, mint ez a gettójába. Csak a paraszt él ma hasonlóan korszerűtlenül, az individuálisan gazdálkodó pa-

raszt, kinek életföltételeit, ezúttal is fején találva a szöveget, Lenin idiotikusnak nevezte. Egyik hullát cipel magával, holt múltat, a másik meg a vak és szűk jelennek a foglya. A földhöz kötött paraszt és a földönfutó zsidó – ez így van, csak ugyan így! – egyformán megnyomorított egzisztenciák.

Ki állíthatja, hogy a lelki nyomorék képes önmagát és másokat élvezni, hogy képes arra az önfeledt elfogadásra és szabad odaadásra, mely nem ismer gyanút, számítást, s főleg nem ismer semmilyen félelmet – ki állíthatja, hogy képes lehet arra, ami megérdemli, hogy szeretetnek neveztesse? Én állítom – és amit mondtam, csak azért mondtam, mert arról akarok beszélni, miként kaptam én mindent, öntudatot, szeretetet, egész magamat a szerelemtől. Minden emberi érték az öntudat eredménye, de én soha nem jutottam volna el az öntudatig, sohase láttam volna meg magamon a kaftánt, tehát soha le sem vettem volna, ha a szerelem ki nem nyitja a szemem. Még azokban a hónapokban is, mikor földönfutóként először ismerkedtem meg az új világgal, a számomra újjal, csak valami állandó és tompa kábulatban éltem, magamat minden nappal csak még magányosabban elveszettnek hittem, és az életet magát minden nappal közömbösebb szemmel néztem, mert magam iránt közömbösnek éreztem. Nem tudom igazán, hogy van-e katasztrófa, mely valakit hirtelen megöszíthet. Magamról azonban tudom, hogy ha nem is hirtelen, de engem az én katasztrófám megnémített. Se másnak, se magamnak semmi mondanivalóm nem maradt. S csak akkor tudtam meg, hogy ez alatt az idő alatt mégis láttam, mégis élő voltam, mégis hatottak rám benyomások, mégis forogtak a fejemben gondolatok, mikor valaki kíváncsi lett rám, s én dadogva és elképedve azon, hogy mi minden ért meg bennem, felkutattam a magam némaságba temetett sötétjét. Szóba foglaltam, mert volt, akivel megoszthattam, ami az enyém, s mert volt, akinek ez kellett; akkor s ezáltal lett enyém, ami az enyém.

Levettem a kaftánt, de nem azért, hogy álruhába öltözzem. Csak az tudja magát szeretni, akit szeretnek. S mert ő szeretett, megtanultam szeretni az örökségemet, szeretni, mint anyám emlékét. És tudom, kevesebb volnék, ha el

akarnám, vagy valaha is el tudnám felejtani, hogy honnan jöttem.

Akkor már, hosszú vándorút után, több mint egy hosszú éve lézengtem ezer meg ezer más, szintén kaftános menekülttel együtt tolongva az akkori császári Bécsben. Láttam azóta már sok emigrációt. Mind a reményből élt, hogy egyszer majd, méghozzá diadalmasan, hazatér. Ennek az emigrációnak azonban még az sem adatott meg, hogy visszavágyódjon valahová. Az egyetlen szándék, vágy, remény, az egyetlen feladat, ami előtte állt, az volt, hogy megéljen a jég hátán is. Csodálkozva láttam, hogy az idegen nagyvárosban, ahol nekünk, hívatlan jövevényeknek, semmi dolgunk, mindenki napról napra egyre jobban el van foglalva. Bámultam csak, hogy a menekültek milyen gyorsan találnak, nem munkát, hanem elfoglaltságot. Kezdték azzal, hogy egymás között kereskedtek. Kereskedtek mindennel, még a személyeknek a címével is, akiktől segílyt lehet kapni. S mert az élethez legszükségesebb dolgok is hiányoztak a városban, a feladat csak az volt, felhajtani valamit, ami megehető vagy felvehető, és több pénzért eladni, mint amennyiért vetted. Csak én nem tudtam, mihez kezdjek. A császárváros számára olyasféle problémát jelentettünk, mint például itt Párizsban a patkányok. Nem lehet tőlük szabadulni, de legalább időnként meg kell zavarni, nehézzé kell tenni az életüket. A mi esetünkben erről a rendőrség gondoskodott. Minden terv nélkül le-lecsaptak itt három, ott tíz, másutt meg nyolc kaftánosra – s nem tudtak velünk semmi okosabbat kezdeni, mint egy vagy két nap vagy hét után megint szélnek eresztani.

Azóta volt már alkalmam megpróbálni másfajta üldöztetést, veszedelmesebbet, irgalmatlant, halálosat, de megalázóbbat, olyan megalázót, mint az az idő volt, nem éltem át azóta sem. Mert nemcsak a rendőrök, akik találomra ki-kihalásztak az idegen nagyváros zavaros forgatagából, hanem én magam is úgy éreztem, hogy a világon, minden más e világon élő lénytől elütő, haszontalan idegen vagyok, s csak az volna egyetlen, de megvalósíthatatlan feladatom, hogy láthatatlanná váljak. Szenvedni mindig rossz, de inkább százszor annyit szenvedni valamiért, ami vagyok, valamiért, amit akarok, egy célért,

melyet szeretek, mint csak öröklött szerencsétlenség törleszthetetlen adósságát fizetve. Mondd, kérlek, lehetségesnek tartod-e, hogy a szegény nők között, kiket mint boszorkányokat máglyán égettek meg, akadtak olyanok, akik maguk is csakugyan hitték, hogy ők boszorkányok? Ha voltak ilyenek, akkor az ilyenek voltak a szerencsésebbek. A legszerencsétlenebbek azok, akik félreértés áldozatainak, ártatlanoknak, nem személyüknek szóló szenvedélyes harag, hanem pusztán tévedés áldozatainak érezték magukat. Mert elmentében a szépírókkal, akik szeretik az ártatlanságot magasztalni, én úgy találom, hogy méltósággal, a maga sorsát szeretve csak az tud szenvedni, aki megszolgált a büntetést. De nincs, nem lehet méltósága annak, aki nem tudja, mért rugdalják, aki ebben az értelemben ártatlan. Pontosan: Szókratész tudta, mért itatják meg vele a bürökpoharat. Krisztus tudta, mért feszítik őt a papi fejedelmek keresztre, s Rosa Luxemburg is tudta, hogy megérdemli a porosz junkerek gyűlöletét, s a törekvés, hogy megérdemelje, hozzátartozott élete szeretett feladatához, élete értelméhez. De az anyám? Ártatlan volt, és esküszöm rá, semmi méltóság se volt abban, ahogy sírt és jajveszékelt, míg csak el nem vágták a... hangját.

Egy rendőrségi razzia után negyvened- vagy ötvenedmaggal csak ácsorogtam egy kopasz és üres szobában, ahová betetereltek bennünket. Már órák óta csak tompán várva – mire? Hogy megint egyszer megállapítsák: nincs hová toloncolni bennünket. Némelyek idegesen jártak fel-alá, órák hosszat fáradhatatlanul, mindegyik a maga külön, láthatatlan ketrecében. Mások az órájukat nézték, sűrűn. Olyanok is voltak, akik egy-egy percre szóba elegyedtek egymással, mindegyik a maga ügyéről, mindegyik a maga papírjait rángatva elő, de aztán gyorsan elfogyott egymáshoz való türelmük, és mindegyik csak a maga szakállába mormogott tán saját maga számára is értelmetlen szavakat. Mindnyájan félték, s mindegyik magáért és azokért, akik valahol hiába várják őket vissza. Emlékszem egy nem is öreg emberre, aki mozdulatlanul ült, csak a szakállát tépdeste egész idő alatt. Én egyedül gubbasztottam egy sarokban, és nehezen tudtam volna megmondani, gondolok-e valamit, és hogy mit. Inkább csak éreztem:

hozzájuk tartozom, az én fajtám ez. Ha nem így volna, mért szégyellném magam, mikor ijedten merevednek meg vagy ugrálnak föl, valahányszor valami egyenruhás alak megy át a szobán. S milyen arccal haladtak át az ilyen alakok! Mintha felsőbbrendű lények volnának, arcukon hideg utálkozással e tolakodóan meghunyászkodó keleti csöcselék közt!

Ezek a rendőrtisztviselők nem gyanították, hogy nemcsak nem imponálnak, hanem hogy ezek között a meghunyászkodottak között senki sincs, aki nem tartja magát náluk különbnek, főleg okosabbnak, és hogy a tiszteletnyilvánításuk a sóhajtó, de fölényes eszes emberé, aki óvatosan igyekszik a harapós kutya mellett úgy megállni, hogy lehetőleg ne ingerlje. Számomra a legfájdalmasabb az volt, hogy én se tudtam megvetés nélkül nézni az enyéimre – az enyéimre és saját magamra. És ahogy így ülök, nem tudom, esztelen dühkitöréshez vagy még esztelenebb kétségbeesett síráshoz közelebb, felpillantok, és ebben a szürke, sivár rendőrségi előszobában, fekete kafftánok, széles karimájú fekete kalapok s hasonlóan sötét képű emberek között, kik mind valami tébolyda nyughatatlan, de megfélemlített lakóinak a benyomását keltik – a szemem nyugodt, szinte vidáman érdeklődő, elfogulatlan szempárral találkozik. Hogy fejezzem ki a pillanat meglepetésének erejét? Nem jut eszembe eléggé szemléltető hasonlat, de talán megérted az első benyomás erejének nagyságát, ha... Szóval az a szempár, valószínűleg a környezettel való ellentét folytán, olyan hihetetlenül világosnak tetszett nekem, hogy azóta se tudok rá másképp gondolni – és valahányszor viszontláttam, egy pillanatra meglepett, tudniillik a valóságban legkevésbé sem világos. Inkább barna, helyesebben zöldes-, tán sárgásbarna... Ezt azonban csak tudom, de benső meggyőződés nélkül, mert bennem, abban a valóságban, mely az enyém, az ő szeme nekem máig mindvégig nevetőn, szinte kéken maradt meg. Az ember benső életében ilyen rendkívüli és sajnos ennél sokkal súlyosabb logikai ellentmondások is lehetségesek... Az egészben volt valami káprázatszerű. Nemcsak a szem, de az egész nő, egész testi valósága, a ruhája is valami olyan valószínűtlenül friss, tüneményesen rezolút. A rossz levegőjű, füledt szobában nagy, szabad mezőknek, kék, igen kék tavaknak hírért hozó léghu-

zat. Csak ne mosolyogj rajtam, gondolván, hogy úgy beszélek, mint a költők, ha szerelmesek. Ez nem volt szerelem. Életem legnagyobb meglepetése volt, s csak értelmetlenül néztem néma és felindult elbámulással. Komikus lehettem, de ő nem nevetett, s nem fordította el rólam a továbbra is elfogulatlan, különösen figyelő tekintetét. Mióta az anyám elvesztettem, senki szeme ennyi őszinte érdeklődéssel nem pihent meg rajtam. Már-már arra gondoltam, hogy felállok, közelebb megyek, szólok hozzá, de nyílt az ajtó, s egy aranycvikkeres rendőrtiszt, miután ágaskodva körülnézett a kaftánosok feje fölött, felfedezte hátul az idegen, fiatal nőt, és más arccal és más hangon, mint ahogy a közülünk valókat szokta, a nevéen szólította. A sok kaftán rebbenve nyitott utat neki. Ő sietség nélkül, de könnyű léptekkel ment előre s tűnt el a mindjárt megint becukodó, magas ajtó mögött. De a nevét megjegyeztem: Korn Liza.

IX.

A biztró oly elhagyatottan csendesedett, mint egy vidéki vasútállomás váróterme vonatindulás után, s a tulajdonos kis, kövérkés felesége a puha, párnázott karosszékben, kezében az előző napi Paris Soirral, édesdeden bóbiskolt az éberalvásnak azzal a technikájával, melyet házőrző kutyák és menetelés közben alvó, túl fáradt katonák oly jól ismernek. Kisebb-nagyobb időközökben rándult egyet a felsőteste, mint aki csuklik, s majdnem ijedten meredt két vendégére, akik továbbra is ott ültek, maguk előtt az üres csészékkel: az egyik beszélve, még mindig beszélve, a másik az asztalra könyökölve, még mindig éppúgy könyökölve és a másikat hallgatva. Ha a diszkréción, s nem kevésbé a szunnyadozás csábító gyönyöre, a következő percben megint lehunyatta vele szeme héját, egy idő múlva s mindig újra mintegy felriasztotta állhatatos és változatlan jelenlétünk tüneménye. Számomra az erre a szeszélyes ritmusban be-bekövetkező ébredésekre való várakozás némi válto-

zatosságot jelentett, mert Áron hangjában volt valami monoton, és szavát időnként annyira halkította és lassította, mint aki valami rosszul olvasható s elmosódott írás betűit böngészi. Attól kezdve, hogy a rendőrségi előszobában töltött órákról beszélt, ritkán s csak úgy nézett fel rám, mint aki könyvből emeli fel egy pillanatra tekintetét, hogy meggyőződjön róla, hogyan követi s követi-e hallgatója. Nemegetszer támadt kedvem, hogy egy-egy kérdést közbevessek, vagy hogy valamiben ellentmondjak, de mindig újra visszatartott a sápadtságában sajtáságosan védtelenre vetkőzött sovány arca. Csak mikor Korn Liza nevét kimondta, vált bennem egészen tudatosá, hogy mennyire elütött az az Áron, akivel az éjjel összetalálkoztam, attól, akit azelőtt ismertem. Különbem nem történhetett volna meg, hogy ott a téren, ahol találkoztunk, hiába törtem a fejem, mit kérdezhetnék tőle. Ha ő nem lett volna annyira más, mint megszoktam, magától értetődően első kérdés-ként jutott volna eszembe, hogy Lizáról kérdezősködjem, mert hiszen gondolni sem lehetett Áronra anélkül hogy az embernek ne jusson eszébe Liza.

– Hogy felejthettem el! Nem is kérdeztem még, hogy van Liza. Mi van vele? Hol van?

Áron lassan emelte rám szemét.

– Várj még egy kicsit! Elmondom ezt is. Mindent – mondta végül, s fejét féloldalt hajtva, könnyű kézzel, öt kinyújtott, hosszú ujjával úgy simogatta meg a szürke olajfestékes kávéházi asztal szélét, mint valami élő testet.

Voltaképp nem kételkedhettem. Van egy arckifejezés, mellyel az ember halálról hoz hírt. Az ember érti: meghalt; de azonnal úgy zsong fel benne a kérdések sora: hol? hogyan? mikor? – mintha a halál tényében valami megszokhatatlan, meglepő, valami természetellenes volna, s mintha a türelmetlen kérdésekre való válasz a felfoghatatlan megértéséhez segítség, magyarázat lehetne. Mintha a halál bevezgett ténye után még egyáltalán jelentőségük volna a körülményeknek, melyek között bekövetkezett.

S mégis, mint az érkezésre türelmetlenül váró utas, kinek a közbeeső állomások alig tudják lekötni figyelmét – csakugyan meghalt? hol? hogyan? mikor? –, ezt akartam volna mielőbb

megtudni. Áron azonban folytatta az élről szóló történetét, s láttam, erős belső küzdelmébe került, hogy tovább beszéljen, mintha hitszegést követne el eseményekkel és viszonylatokkal szemben azzal, hogy egyáltalán kitépi őket csendjükből, idegen, hangos szóba foglalva őket. Úgy segített magán, hogy egy-egy végsőkig személyes kitörés után igen tárgyilagos hangot ütött meg, általános megfogalmazást keresett; más körülmények között ez nála, az örök tanulónál és éppoly szenvedélyes tanítónál, semmiképp sem hatott volna erőltetettnek.

Elkerülhetetlen, hogy ezeknek a feljegyzéseknek szerzője itt közbe ne ékeljen egy személyes vallomást épp az Áronnal való találkozásának, ennek a felejthetetlen éjszakának a jobb megértése végett.

Aronról először épp Lizától, Korn Lizától hallottam. Most már soha többé meg nem tudhatom, vajon Áron mennyire volt beavatva a mi ifjúkori szerelmünk titkába. Se utolsó találkozásunk alkalmával, se azelőtt erről Áron közt és énköztem soha egy szó nem esett. Mégsem kételkedhettem benne, hogy tudott róla, s csaknem húsz év után itt, Párizsban, kapocsnak érezhette, hogy egykor, ha igen fiatalon és fiatalosan is, enyém volt a lány, akit ő vett el éntőlem. Ez volt az, ami nehézzé, de ugyanakkor lehetségessé is tette, hogy épp velem, vagy legalábbis előttem úgy beszéljen, ahogy életének ezen a döntő éjszakáján az ő túlterhelt szíve diktálta.

– Olyan valószínűtlenül világos tünemény volt, annyira nem illett bele semmibe abból, ami nekem valóság volt – így beszélt róla Áron –, s mégis, majd két év után, egyszerre megint felbukkan a szemem előtt. Akkor kórházban feküdtem, s Liza beteget jött látogatni. Ha csoda folytán emlékezett volna is rám, nem ismerhetett volna rá arra a kaftános fiatal zsidóra, akit a rendőrségi előszobában egy pillanatra észrevett, mert a kórházi szabályzatnak megfelelően megnyírva és megborotválva feküdtem a nagy kórteremben, más harminc beteg közt. S mint akkor, a rendőri előszobában, Liza ezúttal is csak átsuhant a színtéren. Sietett, csak épp felszaladt, hogy csokoládét hozzon egy szobatársamnak. Ez az a háború utáni idő volt, amikor az éhező Bécsben megszámlálhatatlanul elszaporodtak a kis, sokszor fényűző édességboltok. Hozott azonban szo-

batársamnak olvasnivalót is. Ezek voltak életemben az első politikai brosrák. Ekkor már, ha nem is jól, de tudtam németül olvasni, és a fiatal szabómunkással ezután még inkább összebarátkoztam.

A barátkozás se a brosrákkal, se a fiatal osztrák munkással nem ment könnyen. A fiatal munkás és a brosrák ugyanazokról a dolgokról s egyforma hevességgel beszéltek. Addig én a szociáldemokratákról éppoly keveset tudtam, mint a kommunistákról, és a fiatal munkás éppúgy, mint a brosrák, hévvel magyarázta, hogy a szociáldemokraták árulók. Legjobban ez a heveség riasztott vissza. A betegszobában azonban mások is részt vettek a beszélgetésekben. Ezek majdnem mind a fiatal munkással szemben, a szociáldemokraták mellett kardoskodtak. Az egyetlen én voltam, aki még egyik táborhoz sem tartozott. Elkeseredett szóharcokban csaptak össze a fiatal szabó és a többiek. Én pedig, aki eddig senkinek sem kellettem, aki létezésemmel mindenkinek csak lerázhatatlan kellemetlenséget jelentettem, ámulva láttam, hogy ennyire izgat, ennyi szenvedélyt vált ki körülöttem a kérdés, hogy én – én! – kivel tartok, kinek az álláspontját helyeslem. Mert nekem, értem, az én megnyerésemért vitatkozott a fiatal szabó a többiekkel, s a többiek is vele, s lesték az én – az én! – szavamat. Hogyan, hát nem mindegy mindenkinek, hogy olyasvalaki, mint én, gondol-e valamit, mit gondol, él-e vagy megdöglik?

Rudolf, így hívták az én új barátomat, nem tágitott mellőlem azután sem, hogy elhagyhattuk a kórházat. Az ő révén megismerkedtem egész sereg más fiatal emberrel, munkásokkal, diákokkal és munka nélküli tisztviselőkkel. Minden szombat este ott lehettem az összejövetelükön, s hallgathattam, amint órákon át olvasnak és vitatnak egy-egy brosrát, cikket vagy könyvet. Hallgathattam, mondom, mert ha valaha helyénvaló volt a hasonlat a száraz homokról, mely felissza telhetetlen szomjijal az eső áldásait, akkor ez még senkire jobban nem állt, mint rám; hallgattam azonban nemcsak ez okból. A társaságnak szombat esténként Liza hozta a szellemi s nemegyszer a testi táplálékot is, és az ő jelenlétében kinyitni a szájam, vagy pláne egyenesen hozzá intézni egy szót, az olyan

ijesztő kísértésnek látszott, mint amilyen az embert néha előveszi, ha hídon járva az alatta hömpölygő Szajjának a vizébe néz. Mindig azzal az érzéssel ültem ott, mint a szélhámos, aki fél, hogy leleplezik, rájönnek a turpisságra, s vigyáznia kell, hogy észre ne vegyék, el ne árulja magát. S mindig megkönynyebbültem, ha Liza eltávozott; mert ő nemigen maradt sokáig köztünk. Mindig úton volt, mindig ki kellett tépnie magát valahonnan, hogy hozzánk jöhessen, és alig volt velünk egy kis ideig, rá-ránézett a karórájára, mert valahol már vártak rá. De amíg ott volt köztünk, senki se vehette le róla a szemét. Egy-egy szavával hosszú vitákat döntött el, s ha valamit megmagyarázott, soha nem volt az embernek az az érzése, hogy valami láthatatlan katedra magasságából néz le a hallgatóira. Sőt mindig megmaradt annak a felfoghatatlanul világos, fiatal lánynak, aki igen alapos képet tud ugyan adni a párizsi kommünről, az őskommunizmusról és a mensevikek meg bolsevikok közötti harcról, de előtte vagy utána, ha kedve támad rá, bukfencet hány a szoba közepén, és büszkén mutatja be, hogyan tudja tenyerét a cipője orrára tenni anélkül hogy a térdét behajlítaná.

– A középkorban elégették volna mint boszorkányt – mondta róla egyszer egy diák, aki valószínűleg szintén szerelmes volt bele.

Különös volt hallgatnom Áront. Ha átvinném a szót – gondoltam –, s az ugyanebből az időből való emlékeimet eleveníteném föl, nem egykönnyen találná ki, hogy ezek az emlékek ugyanarról a Lizáról szólnak. Amit Áron látott, az is Liza volt, az a Liza, aki Áronnak kellett, de én tudtam, őbenne mindenki, aki közelebb került hozzá, megtalálhatta, azt találta s azt kapta meg, amit éppen keresett. S ebben az ő sokféleségében mindig igaz volt, mindig őszintén és teljesen változott át, aszerint, hogy kinek a szeme melyik lelkét hívta, akarta. Szenzibilitása tette afféle mesebeli „terülj, terülj asztalkám”-má: önkéntelenül és kimeríthetetlenül mindig azt találta fel, ami a ránézőnek legjobban kellett. Mindig egy-egy emberrel való kapcsolata volt az, aminek nemcsak saját magát, hanem mindent és mindenki mást kegyetlen következetességgel alárendelt. Feltétlenül, skrupulus nélkül, felhők és fák gondtalanságával.

Ha olyan emberekkel állt szemben, akikkel elvesztette belső kapcsolatát, sebezhetetlenné vált. Apja, egykori valóságos belső titkos tanácsos, nővérei, szám szerint négyen – szintén tradíciókhoz ragaszkodó, buzgó katolikusok és valamennyien tekintélyes miniszteri tisztviselők feleségei –, mind együtt, elkeseredetten és felháborodva küzdöttek az elfajzott legfiatalabb lány kompromittáló politikai szimpátiái s megbotránkozató extravaganciái ellen. Liza a viharos családi jeleneteket és az ellene csatasorba állított sógorokat, elhangzó sértéseket, fenyegetéseket hideg szemmel és azzal az unalommal állta, mint akinek a szeme előtt valami rossz, túl banális filmet pergetnek le. Tőle magától tudtam, hogy egy ilyen viharos családi jelenet alatt dolgozta ki fejben a díszletek tervét Hauptmann *Takácsok*-jának előadásához, amire valamelyik munkás-műkedvelő csoport készült...

Amit csinált, amit szeretett, az megszállta, s mintha valami láthatatlan fal zárta volna el minden, ellenkező irányból ostromló külső nyomás elől. Ilyen volt családjával szemben, ilyen, ha valamelyik jó pszichológus sógora beidézttette a rendőrségre, hogy ott „ráijessenek és észre térítsék”. Ezt onnan tudom, mert nekem magamnak is meg kellett ismernem azt a Lizát, aki egyszerre süketen és vakon önmagának hideg szobrává lesz. Ugyanaz a Liza, aki addig csupa hajlékony lágyság, melankólia és kislányosan félnék odaadás volt...

Akkor ismertem meg ilyenek, amikor ő Áronnak nélkülözhetetlenné vált, s nem kis részben épp ezáltal Áronban találta meg mindazt, amit lázas tevékenységében addig hiába keresett. Addig az ő ezer ügyével, hajszolettségével azokra hasonlított, akik naphosszat nyitva hagyják rádiókészüléküket, mert nem tudnak a csenddel mit kezdeni. Sose voltam benne biztos. Amikor azt hittem, hogy közelebb nem is lehetnék egymáshoz, karomban tartom – egyszerre órájára pillant, felpattan, s kettétépi a legszebb órát a gyermek barbárságával, akinek mindegy, hogy mibe vág bele, ha egyszer olló van a kezében.

Kezdetben Áron csak annyival jelenthetett többet a számára, amennyiben a többi, gondjaiba vett ügynél is nehezebb, legnehezebben elrendezhető ügyére akadt benne. Ha

köztünk, más tucat név és esemény közt, Liza Áront is szóvá tette, s köztünk külön témaként is szerepelt, akkor csak azért, mert ahhoz képest, hogy Áron milyen kiúttalan nyomorban vergődött, Liza társasága többi tagjának a nyomorában volt valami konzolidáltság, rendszer, állandó keret, mely mégis lehetségessé tette a nélkülözések közötti lavírozást, a mégis-folytatásnak keserves, de rugalmas technikájú művészetét.

Áron maga ez időről így emlékezett meg:

– Az ótestamentum átkai sorában az elsők közt szerepel az „idegen”-ként való élet. „És nem nyugszol meg és nem léssen a te lábadnak nyugodalma: mert ád ott az Úr néked rettegő szívet... és áruljátok magatokat szolgálul és nem léssen, aki megvegyen. És léssesz álmélgodásra, példabeszédre és csúf-ságra minden népeknek, melyek közé viszen az Úr.” Ó, a szadista zsidó Isten, látod, nem felejtettem el máig se, s fenékig ittam az ő átkának poharát épp akkor, Bécsben. Idegen! S közben csak félig igaz, hogy átok idegennek lenni. Idegennek joga van luxushotelben lakni, ragyogó éttermek közt válogatni, éjszakai mulatóhelyeket a maga szolgálatába állítani. Csak a nyomorhoz nem adott jogot az idegennek az éhes város. Mint valami káinbélyeget, mint gyilkosnak a véres ruháját, úgy kellett a rendőrség elől rejtegetnem, hogy nincs lakásom és nincs mit ennem. De arra sincs joga az idegennek, hogy dolgozzon. Egyszer Rudolf, az én első bécsi barátom, talált számomra valami kiségitő munkát egy szabóműhelyben. Harmadnap már közbelépett fenyegető tilalommal az idegeneket ellenőrző hatóság. Ez alkalommal beszéltem először hosszabban Lizával; az összeköttetések egész apparátusát kellett mozgásba hoznia, hogy elkerüljem a megtorló intézkedést: a rendőrségi cellát s a kitoloncolást.

Nekem valószínűnek tűnik, hogy kezdetben és azon túl is még sokáig Áronnak épp ez az elhagyatottsága, szinte egzotikumként ható gyámoltalansága nyűgözte le Lizát. Áron a szerencsétlenségének köszönhetette szerencséjét, legalábbis azt hiszem, hogy enélkül nem vált volna lehetségessé, hogy amily mértékben Liza nélkülözhetetlenné vált Áron számára, olyan mértékben váljak én Liza számára mind könnyebben nélkü-

lözhetővé. Liza nem tudott feleúton megállni, nem tehetette semmivé azt, amit elért, azzal, hogy beéri az elérttel. A nehézségek, amelyek másokat megfutámítanak, őt makaccsá ingerelték. Bekövetkezett az idő, mikor már nem lehetett találkoznom Lizával anélkül hogy ne halljam Áron nevét, ha csak olyan feladatokkal kapcsolatban is, mint amilyen egy télikabát vagy ingyen ebéd szerzése, s a hangsúly, mellyel ennek a számomra ismeretlen embernek a nevét kiejtette, mind bensőségebbé vált.

Lizának szép, a Wiener Werkstätte márkáját viselő nagy kék aktatászkája ezenközben felismerhetetlenül elformátlanodott. Csak Áronnak nem volt elég a könyvek tömege, amit Liza fáradhatatlanul egyre cipelt hozzá. Én már csak akkor láttam, ha azzal az ő megszállottra emlékeztető vak kíméletlenségével könyvet keresett nálam Áron részére. Mikor már nem volt előttem semmi se kétséges, szerettem volna még továbbra is kételkedni, és megpróbáltam vallatóra fogni. Berzenkedve tépte ki tenyeremből vékony, finom csuklóját:

– Minek faggatni? Majd beszélek, ha akarok.

Nem ő, én játszottam, csak én, bújócskát, ha úgy tettem, mintha ezzel – s egyébként már enélkül is – még mindig nem mondott volna meg mindent. S épp ez volt az, ami által az a perc, melyben „akart beszélni”, nyomon követte a mozdulatot, mellyel visszautasította faggatásomat.

– Meggondoltad-e? – kérdeztem azzal a szálnalmas okossággal, mely ez esetben még képmutató is volt, mert a Lizáért való aggodalmamnál erősebb volt a saját veszteségem érzése. – Meggondoltad-e alaposan?

– Nem – hangzott a válasza. – Ha lehetett volna is gondolkodnom, akkor sem lett volna érdemes. Szerintem akinek választani lehet, annak nincs választani valója – s a hangja, mint mindig, ha izgatott volt, mély és hideg alttá változott. Sértésnek érezte a kíséreltetemet, hogy józanságra apelláltam, s felháborodásában elfeledkezett arról, hogy csak tekintetre is méltassa fájdalommat. Senki olyan vak nem tud lenni a saját, de a mások szenvedésével szemben sem, mint a fanatikusok, akik lehetnek nagyszerű, de ritkán jó emberek.

Liza ekkor még nem volt tizenkilenc éves, és nem láttam

még soha olyan szépnek, mint nyílt szakításunknak ebben a pillanatában.

Sejtette-e Áron, hogy míg hallgatom a Lizával való találkozásának emlékeit, azt, amit el-elcsukló hangja elevenít meg, én magamban a saját emlékeimmel egészítem ki? Mindenképpen azonban az, amit ő élete csodájának érzett, s nem is érezhetett másnak, az én számomra nem volt megmagyarázhatatlan. Minden határozottsága, minden kivételes energia ellenére, mellyel az a fiatal lány a világban mozgott, százegy ügye minden lármájával is, valójában szegény aranypikkelyes hal volt csak a szárazon; végre Áronban találta meg elemét, s ez az eleme mindenestül elnyelte. Áron azonban csak a csodát érezhette.

– Materialista vagyok, s természetesen eszem ágában sincs hinni a csodákban – így hangzott Áron vallomása. – Érzelmi világomban azonban csodaként, életem csodájaként él, míg csak élek, ami velem történt. Valaki alászállt, hogy én felemelkedjek, hogy engem felemeljen – és felemelt. Mert olyan volt ez, mint valami megfoghatatlan varázslat: a legszegényebbek közül való voltam, s egyszerre az enyém lett minden, minden. Szerelem, világosság, cél. Már nem voltam idegen, mert a világban hazát kaptam, és mindenre képes lettem, amit akartam. Helyesebben: mindenre, amit Liza akart. S mert ő akarta, hogy a legnehezebb könyvekkel is megbirkózzam, egybefolyt éjjel és nappal a boldog erőfeszítésben, hogy pótolják elvesztett éveket, és hogy a legközelebbi viszontlátásnál megpillantsam azt az alig észrevehető hálás mosolyt Liza barna arcán és azt, ahogy megnagyobbodik az örömtől a szeme; ebbe sose tudtam pillanatnál hosszabb ideig nézni anélkül, hogy el ne fogott volna valami fájdalmasan boldog szédülés. Nehéz ilyesmiről beszélni. Liza mesteremből tanítványommá akart lenni, vezetőmből követőmmé – de ami engem illet, mindig tudtam, mindvégig tudtam, hogy ő az, aki a szárnya alá vett, s ez tart meg. Senki még annyi jóban nem részesült, mint én – s Áron, miután letörölt homlokáról egy mély ránc fölött csillogó verejtékcsoppet, rövid szünet után mélyet lélegezve folytatta:

– Tudom még a legközelebbi barátai is értetlenül, csalódottan

néztek Lizára. Őt már nem lehetett másképp és másutt látni, csak velem és nálam. Tudom, sokan gondolták, hogy Liza hűtlen lett, egy excentrikus személyért elhagyta a forradalmat, a nagyot elhagyta a kis, személyes ügyért, a mindenki számára érthetetlen – de nekem legérthetetlenebb – irántam való szerelméért. Liza csakugyan feleség lett. De nem úgy, hogy eldobta a fegyvert, hanem úgy, hogy engem felfegyverzett. Ez mind különös, nem is tudod, milyen különös! Képességeimet ő biztosan túlbecsülte. Tévedéséből azonban valóság lett, mert olyan erőssé kellett válnom, erőmön felül erőssé, mint amilyenek ő látott. Nem volt szabad megtudnia, hogy túlbecsült – minden nappal, minden vele töltött évvel nőtt a tartozásom. Ha valaki, én tudom: kevesebb, sokkal kevesebb ember vagyok, mint amilyenek cselekedeteim alapján látszom. Ez az: erőmön fölül éltem, mert igazzá kellett tennem tévedését, s megtudtam tenni, mert ő nem tágított mellőlem, az ő erejéből éltem. Én tudom, ha valaki, akkor én tudom, hogy a szerelem nemcsak az ölelés és csókok örömét, hanem még többet, még sokkal többet jelent. Nem igaz, hogy a szerelem holmi harmadrendű, kicsi ügy, amit csak vidéki és nagyon fiatal borbélysegédek vehetnek halálos komolyan. Ha az emberi társadalom megszületése, az ember fájdalmas újjászületése bekövetkezik majd egyszer – s be fog következni –, akkor a rossz anygallal, ki pallosával az élet kertjének kapuját őrzi, a szerelem, elsősorban a szerelem fog birokra kelni. Nincs felebaráti szeretet, de van szerelem, mely az önmagába bezárt embert megnyitja, és maga is elámul azon, hogy milyen erők ébrednek benne, s milyen, mekkora gazdagság élni. Én egyszerre lettem az élet mostohagyerekéből adóssá, akinek leróhatatlanul nagy a tartozása. Pardon, nem tudom, helyesen fejezem-e ki magamat, de nekem úgy tűnik föl, hogy épp a hála a legtermékenyebb és legtermékenyítőbb életelemek közül való. Még kevésbé tud jóllakni, mint a gyűlölet, még kevésbé tud önteltté válni, mint a jóság, s a kíváncsiságnál is dinamikusabb természetű, mindig kevesellni fogja, amit ad. Ez az, amit nem szabad elfelejteni. A szerelemmel az élethez való viszony teljes egészében megváltozik, mert idegen házakból, idegen kövekből, hideg és könyörtelen gépekből barátoddá vált az élet,

te pedig mindenkinek adósává... – Nem állhattam meg mégse, hogy közbe ne szóljak:

– Áron, te rajongó, talán csak nem akard azt mondani, hogy minden szerelem ilyen csodatevő? Nézz egy kicsit körül te, a materialista, a való világban...

– Tessék? – szólt összerendezve. – Arról beszéltem – folytatta bátortalan mosollyal, halkán –, arról, hogy én miként gondoltam, hogyan éltem, mit éreztem azelőtt, a... a múltban – s hosszú ujjai, mintha láthatatlan zongora billentyűin suhantak volna át, alig érintve őket; szeme pedig a távolba révedt. Mint aki cserepek között kotorászva visszaemlékszik, hogy milyen volt, mikor mind együtt, egyetlen szép egész volt. Így, de igazán, pontosan így. – Hanem... – s mintha a hajnali világításban egyszerre valami visszataszítóan ellenzenesvet fedezne föl az üres asztalok közt, a szennyes padlón, az egész helyiségben; épp most kezdett hozzá a biztró takarításához, vizes vödörrel és söprűvel a kezében, egy hangos köszönéssel felbukkanó fiatal ember. – Menjünk innen, menjünk! – szólt Áron sürgetve.

X.

A metropolis nappali élete még nem kezdődött el, de már javában folytak az előkészületek, mint valami gigászi színpadon. Mindenki és minden tudja a szerepét, a városnak nincs lámpaláza. Az utcákon már a józan nappali világítás, de az áruházak és boltajtók redőnyei még ünnepélyesen leeresztve várnak sorsukra, vagy pedig félig, épp csak annyira fölhúzva, amennyi a helyiségek takarításához kell. Mintha a tempót az a fölényes nyugalom diktálná, mellyel az egyes épületek előtt a házmesterek az utcát söprögetik. Az utasok a megállóknál, munkahelyük felé készülve, minden rendezői beavatkozás nélkül sorba, egymás mögé állnak, s ha az egyik autóbusz megtelik, nyugodtan várják a következőt. Az újságárus a biztróban a reggeli kávéját issza, s az ablak mögül diszkrét fi-

gyelemmel kíséri, hogy az arra haladók a kint az utcán, a faszámolyon elhelyezett újságok közt mint keresik meg a „magukét”, viszik el és teszik le az öt sous-t a többi, már felgyűlt aprópénz mellé. Minden megy magától, fennakadás, hangos szó és általában lárma nélkül. E kora reggeli órákban csak a gépkocsi-óriások rohannak zörögve, minden irányban. Az emberek azonban, mintha csak hangsúlyozni akarnák, hogy ez az izgága rohanás az a kivétel, ami a szabályt erősíti, sietség nélkül, úgy sétálnak át egyik oldalról az utca másik oldalára, mintha továbbra is magán a gyalogjárón mozognának.

– Az is, aki siet, úgy csinálja ezt, mintha csak lebzselne, s mintha itt mindenki fölötte állna annak, amit épp tesz. Az utcaseprő éppúgy, mint a közlekedési rendőr. Mindenki. Mintha valami álarcosbálon egyedül mi volnánk meztelen arccal – szólt meg Áron.

Ekkor már jó ideje elhagytuk a les Halles-beli kis bisztrót, és mentünk némán, nem is egymás mellett – Áron megint fél lépéssel előttem, sárga arccal és fázósan, a válla közé behúzott nyakkal. Úgy sejtettem, hogy nemcsak azt a fanyar fáradtságot érzi, ami a kicsapongást szokta követni, hanem valahogyan csalódott. Minthogy oly szokatlan és oly nehéz volt neki a magáról való beszéd, tán úgy képzelte, hogy szinte újjászületne, ha erőt venne magán. És miután rászánta magát, úgy találja, hogy ez a várakozása illúziónak bizonyult. Valami más következett be: szegényebb lett, mint volt, szegényebb a közlés vágyának feszültségével. Vagy bennem csalódott? Tőlem várt valamit, amit nem nyújtottam neki? Vagy pedig az ember, míg beszél, önkéntelenül hisz a szavak mágiájában, és mihelyt elhallgat, csalódottan érzi, hogy újra itt a régi csend, és a tények is mind maradtak, mint voltak?

A napja elkezdésére készülő Párizs fölött az ég pátosz nélküli nyugalommal, kéken s oly világosan magasodott, hogy az ember még a benzinbűzös levegőt is tisztának érezte. Az egész, füsttől és piszoktól megszürkült város csillogott, mintha minden ablakát s kövét megmosdatta volna valaki.

– Hová? Oda... oda le most? – tiltakoztam, de Áron hirtelen elhatározással indult neki, s tán nem is hallotta, ment tovább, le a metró naptalan alvilágába. A jegypénztár előtt

asszonyok, lányok, munkások, hivatalnokok, és az ember önkéntelen irigységgel nézett az iskolás gyerekekre, kik havi bérletük birtokában, tekintetre se méltatva a pénztárt, magasabb rendű, kiváltságos lényekként, könnyű lábbal tűntek el a megszámlálhatatlan lépcsők labirintusában, tompán visszhangzó nyirkos mélységekben. Áron az óráját, majd pedig a sorokra váró, előttünk álló utasokat nézte, s láttam s hallottam: türelmetlenségében fogát csikorgatja. Arca kemény lett, mint aki harcba indul; ilyen elszánt annak az arca is, aki menekülésre szánta el magát. Amikor a pénztárhoz került, s végre kezében tartotta a két jegyet, megint – s nem tudom, már hanyadszor – órájára nézett, majd akkora léptekkel, amilyenek még nála is meglepően hosszúak voltak, azt a lépcsőlejáratot választotta, hol a fémtáblán irányként a Gare de l'Est volt megjelölve.

Tegnap érkezett Párizsba, s már utazni akar? Mért jött – s mért határozta el, hogy máris újra útra kel? Tegnap még nyilván más tervei voltak, hiszen szobát bérelt a Hôtel des Étrangers-ban, s most úgy viselkedik, mint aki hanyatt-homlok menekül.

Féltem megkérdezni. Amilyen kiszámíthatatlan, magyarázat helyett éppoly hirtelen elhatározással, mint ahogy most Párizsban, nekem is egy nyers mozdulattal búcsút talál mondani. Bár a földalatti villamos épp e reggeli órában olyan zsúfolt, hogy nemcsak mozdulni, de lélegezni is alig tud az ember, Áron mégis módját ejtette, hogy zsebéből előhúzza a reggeli újságot. Két karját a szorító embergyűrűből kiszabadítva, magasan az előtte állók feje fölé tartva az újságját, olvasott.

Csak kiváló színészeknél láttam a mimikának ezt a sokféleségét, a hirtelenséget, mellyel egy arc kifejezést változtat. Egy csapásra a végtelenül meztelen, feldúlt emberből csak egy igen figyelmes újságolvasó lett, egy ember, kinek minden gondolatát lekötik az újsághírek. Mintha egy ruhadarabot, melynek az imént a belsejét mutatták, egy mozdulattal a színére fordítanának vissza...

Csakugyan a Gare de l'Esten hagytuk el a földalattit. Ott megváltotta jegyét, s megtudtam, hogy több mint két óránk van még vonatindulásig. Nem voltam benne biztos, hogy ör-

vendve vagy sóhajtva közli-e ezt a hírt. Az a gyanúm, hogy ő sem tudta; valószínűleg épp annyira sokallta, mint amennyire kevesellte. Hangjában volt valami az olyan ember ijedtségéből, akinek már nem lehet visszafordulnia, a megdöbbenés, hogy láthatóan megvalósulóban a szándék, mert csakugyan itt van már a helyszínen, valóban meg fog történni, most már szinte magától, az, amit elhatározott: a hirtelen elutazás Párizsból.

Áron az átvirrasztott éjszaka után a fajtájabeli igénytelen emberek kíméletlenségével ült le az első, a pályaudvar peronján szemébe tűnő padra. Igaz, láttam – csak rá kellett nézni sárga arcára, mélyen ülő, kék karikás szemére –, a kimerültségnek azon a fokán volt, melyen az ember már nem érzi a fáradtságát sem. Ez az a kimerültség, melyben megtörténhetik az emberrel, hogy a részegséghez hasonló állapotban csupa élénkség, és egyszerre, egy mondat közepén, mintha taglóval vágták volna fejbe, szemét, száját lezárja súlyával a hirtelen rá szálló álom.

– De ha több mint két óránk van is még vonatindulásig, mért kell akkor ezt az időt olyan kedélytelen helyen töltenünk, mint amilyen a vasúti pályaudvar peronja? – kérdeztem Áront, s mert, nem csupán az átvirrasztott éjszakától, magam is némileg ingerült voltam, vallomással folytattam. – Túl sokat vártam, túlon túl sokat vártam már hiába életemben, s talán ezért tesz beteggé minden pályaudvar. Indulásra és érkezésre váróknak egyaránt fel van függesztve az életük, nincsenek még és nincsenek már a helyükön. Ki izgatottan, ki türelmesen, ki unottan, ki szívdobogva, mindenki csak készül, vár. Az egyetlen, ami lefoglalja a gondolatokat, az a kérdés, hogy meddig még; s a jelen csak akadály. Olyan állapot ez, melyből elsikkad maga az élet, a jelen. Pályaudvarra sose megyek másképp, mint úgy, hogy lehetőleg utolsó percben érkezzem. A pályaudvarok légköre az ideiglenesség, s nekem ez maga az irtózat.

– Ez azért van így, mert ti, szépírók... ó, bocsánat!... mert te nem szereted, ha szembe kell nézned a valósággal. A vasútállomás? – s Áron éles nevetés után látszatra a higgadt elbeszélés hangján folytatta: – Nekem imponálnak a muzul-

mánok, mert városaikban a temetőket nemhogy nem kerítik el, hanem hagyják az élők utcái közt terpeszkedni. Bent az utcák között egy-egy ilyen temető az alig térdig érő, turbános, fehér sírkövekkel olyan, mint valami birkanyáj, melynek a halál a pásztora. Te, úgy látszik, amellet vagy, hogy különkerítve s lehetőleg messze, a városon kívül legyen a temető. Természetesen ez így higiénikusabb, de az eredeti ok alighanem az, hogy futni szeretnél a saját „ideiglenességed”-nek, a halálnak a tudatától, sőt a halottaktól. Holott...

– Mi köze ennek ahhoz, hogy utálok a pályaudvarok légkörét? – vágtam Áron szavába. Ingerelt a gúnyos árnyalat, melyet hangjában felfedezni véltem.

Áron megfogta a karom, s leültetett a padra maga mellé.

– Nem szereted a vasútállomást, pajtikám, mert brutálisan azt érezteti veled, amit úgyis érzel, de szeretnél nem érezni. Szeretnéd elfelejteni, hogy te is, te is mindig vársz valamire, s mindig futsz valami elől. Az orrod alá dörgöli, amit másutt, például a szobádban ülve, könnyebb elfelejteni. De megfeledkezni valamiről és megmásítani valamit, az kettő. Mindig úton vagy, akkor is, ha a szobád nem mozdul, ha nem is olyan, mint a vonat. Minden útban van, s a dialektika nem holmi tudományos tréfa, sajnos. És megérkezni – s megint felhangzott a különös, éles nevetése –, én vagyok rá a példa, megérkezni valahová annyit jelent, hogy új állomást találtál, elutazásra. Értjük mi egymást, pajtikám – s behízelt mosollyal tette kezét a vállamra. – No lám, valld be, egyebektől eltekintve nem is olyan rossz itt. Van saját külön padunk, s ha így beérjük egymás képének látványával, mintha saját külön házunkban, vagy legalábbis személyes fülkénkben üldögélnénk... S mért ne felejtjük el, hogy vonatra várunk?

Előttünk, mintegy válaszul, dübörögve bukkant fel egy utazóbőröndökkel megrakott kézikocsi, s a hordár mellett, aki tolt, egész sereg ember; elől férfiak, túlságosan vasaltak, túl jól öltözöttek ahhoz, hogy franciák legyenek, s kevéssel mögöttük, külön csoportban, hölgyek. Valami okból izgatottak és, különösen a hölgyek, nagyon hangosak voltak, gesztikulálva kiabáltak a hordár fülébe. Talán nem is kiabáltak oly nagyon, csak a hordár csendes nyugalma mellett hatott a hang-

juk annyira lármásnak. Mögöttük újabb kézikocsi bőröndökkel, utasok, megint hordár, s minden lármát túlharsogva, mozdonyával, mintha egyenesen a mi padunknak tartana, féltelmes méltósággal rohant be az állomásra egy vonat.

Áron nem hagyta magát. Átvetette két lábát a padon, a világnak háttal, s arccal a fal felé fordulva, két alsókarját a pad támlájára támasztva, furfangos mosollyal, önelégülten kérdezte:

– No, mit szólsz most? Hát nem a mi külön fülkénk ez itt? Lám, kövesd a példámat, és ha következetesen nem nézel hátra, oly zavartalanul beszélgethetünk, mint nagykövetek, akik értenek hozzá, hogy szép helyeket válasszanak megbeszéléseik színhelyeül. Mintha csak a Riviérán ülnénk, villánkban, nyitott ajtó mellett, s ami behallatszik hozzánk, az a tenger zúgása – mondta, s aztán a fényes szemével rám nézve, hirtelen újra elborult arccal, lassan tette hozzá: – Plágium ez is. Lizával ültem így egyszer egy vasútállomáson, háttal a sürgésforgásnak. „Gondold, hogy tengerzúgás, és akkor nem fog zavarni” – mondta Liza. Hidd el, kérlek, hidd el, különös, szerfölött különös az, ha az ember minduntalan rajtakapja magát, hogy még az is csak emlék, amit gondol. Most is csak utólag jutott eszembe, hogy őt ismétlem. Igazán különös, szerfölött különös. Vagy nem? No, mondd!

Riadtan tágra nyitott, várakozó szemmel nézett rám. Kezdem hozzászokni a hátunk mögött nem szűnő csoszogáshoz, lőtás-futáshoz. Hangok összevisszasága egyhangú kíséző zúgássá vált, s a padtámlát Áron példájára karfának használva még csak kényelmetlen se volt itt ülni. Pár perc után, s különösen, hogy Áron újból beszélni kezdett, arról is megfeledeztem, hogy vonatra várunk.

Áron sietség nélkül, időnként pillanatokra elhallgatva, valami olyan szabadjára eresztett lassúsággal beszélt, mintha ő is elfelejtené, hogy közben egyre közelebb jön Párizshoz a vonatja. Holott nyilván tudatában volt, hogy búcsúzik. Épp őtőle tudtam meg, hogy nemcsak tőlem, még valakitől búcsúzott. Ha nem pályaudvaron ülünk – a kicsit életemen, kicsit életemen túlnak ebben a kőszénzagú mágikus

izgalmában –, másutt tán képes se lett volna rá, hogy annyi mindenről beszéljen, mint ahogy itt, ha erőfeszítés árán is, de megtette.

XI.

– Nem tudom, nem tévedek-e, de úgy emlékszem, hogy épp te voltál, aki egyszer igen érdekesen magyaráztad meg nekem, hogy minden műfordítás szükségképpen kudarcral végződő kísérlet. Homérosz csak egyféleképpen, csak a maga eredeti nyelvén, eredeti formájában azonos önmagával; s arra akartál rábeszélni, hogy tanuljak görögül. Sajnos, erre sose volt alkalmam, de nem ez a fontos most. Mikor azt kérdeztem, mért gondolod, hogy egy hű fordítás nem adja vissza a lényegét, te azt felelted – s ez a fontos, erre jól emlékszem: „Valamit csak lényegileg visszaadni azt jelenti, hogy épp a lényeg sikkad el, mert az árnyalatok összességén múlik a tünemények sajátos, egyszeri egyénisége.” Nekem úgy tetszik, hogy a lényegesnek és az árnyalatoknak egymáshoz való viszonyát illetően határozottan fejtél találtad a szöveget. Bizonyíték rá, hogy most, visszagondolva arra, amit neked a boldogságról beszéltem, mellyel Liza ajándékozott meg engem, elégedetlen vagyok magammal, mintha hazudtam volna. Nehéz beszélni, egyébként az ember nem is tudja, milyen nehéz. Mondd, kérlek, komolyan kérlek, mond meg, vajon ha te megírsz valami művet, az-e az érzésed, hogy sikerült valamit szóba foglalnod, vagy pedig csak az, hogy valamiről jól beszéltél? Nekem legalábbis most úgy tűnik, hogy a kettő közt óriási a különbség. Egyáltalán lehet-e valamit szóba foglalni, például egy nap vagy tizenöt év örömeit, küzdelmeit, feszültségeit, szóba foglalni valamit, ami nappalok és éjszakák, percek hosszú, hosszú sorába volt befoglalva, ami könny és nevetés, hús és vér volt? Kezdek rájönni: az ember hazudik mindig, ha ahelyett hogy szóba foglalna valamit, csak beszél valamiről, s mintha ámulást követne el azzal szemben, akiről beszél. Az a jó a zenében, hogy ott a

közeg és az, amit kifejez, megbonthatatlanul egy. De mit te-
gyek én, aki még csak fütyülni sem tudok?

Mindezzel csak azt akarom mondani, hogy a magamfajta
ember könnyen a szavak kelepcéjébe kerül, ha bizonyos pre-
cizitással kellene személyes természetű élményeket tisztáznia.
Ha például valami olyat mondtam, hogy boldog voltam, os-
tobaságot, épp akkora ostobaságot beszéltem, mint ha az
ellenkezőjét vagy azt állítottam volna, hogy tizenöt év minden
éjszakáján nevettem álmomban. Nem lehet sok-sok ezer leg-
különbözőbb felindulást, élményt, szorongást, bánatot, elra-
gadtatást és eseménytelenséget valami egyénietlen, túlságosan
általános szóban összegezni, mintha számokról volna szó, ami-
ket közös nevezőre lehet hozni. A boldogság – akár a távoli
múltba, akár a jövőbe vetíti az ember – afféle mítosz. Ösz-
tökélő vágyként él a lelkekben, nyilván szüksége van rá a bio-
lógiai, a történelmi emberiségnek, de ettől függetlenül semmivel
se reálisabb, mint Pán, a kecskelábú nagy isten, vagy Armida
kertje és az incselkedő csalétkeket termő fantázia más hitre-
gái. Szép mese – de nem vagyok biztos benne, hogy szebb a
valóságnál. Könnyebbnek mindenesetre könnyebb.

Nem fogom meghamisítani a múltat azzal, hogy ráruházk
egy boldogságot, mely legmélyebb meggyőződéseim szerint tel-
jesen önkényes és az élők világára egyáltalán nem alkalmazha-
tó terminológia. Amit azonban elmondhatok anélkül hogy
életem utolsó tizenöt évének egyetlen órája is meghazudtol-
hatna: szerettem élni. Egyszer se meginogva, egyszer se. Fájdal-
mai és veszélyei közepette is világos hálával szerettem az éle-
temet. Hazugság, hogy az ember boldog lehet börtönben. De
mért kellene boldognak lennie? A fontos az, hogy se börtönben,
se más fájdalomban, sose merüljön fel benned a kívánság megfu-
tamodni, nem folytatni épp ezt az életedet. S nemcsak hogy
sohase kísértett ez a kívánság, hanem a legkülönbözőbb motí-
vumok sokszor viharos hullámvázában is, mint valami hangos,
fényes bűgás, állandó alaphangként jelen maradt, kísértett, a
legsötétebb órákban is élt bennem a hála.

Ez az az érzés, mondhatnám: ez az az állapot, magatartás,
melynek még létezéséről sem volt sejtelmem, míg Liza úgy el
nem árasztotta velem életem szürkeségét, hogy eggyé vált ve-

lem, mint ahogy egy velem a bőröm. A falat az ízét, a dolgok a színek tündöklését, a szemem a fényét s a szívem az erejét tőle kapta. Mit nem értesz? A hála a gazdagság iránt, mely egyre gazdagított; a hála az anyám iránt, akit nem érdemeltem meg, az utak iránt, melyeket végigjártam; hála Marx, Lenin, a könyvek, a barátságosan rám néző szemek iránt, a milliók iránt, akik ugyanazért haltak, halnak és élnek, amiért élnem szabad nekem is; hála a rettenetesen és csodálatosan nagy múltú, lebírhatatlan emberiség iránt, és azért, hogy a földön munka folyik, és mezők vannak, és tengereken hajók, és városokat építettek – és hogy néha úgy tűnik fel nekem, hogy még a zenét is meg tudom érteni, pedig eleinte, mikor Liza hangversenyekre kezdett vezetni, nem tűnök, úgy megijedtem, mint aki őserdőben érzi, hogy eltéved...

Összevissza beszélek, de talán megérted: nem közömbösen és nem irigyen, hanem csodálkozva, mondhatnám áhítattal nézni arra a felmérhetetlen Egészre, melynek bár kínlódó, de mindig eleven részeként tudod, érzed magad – vagy, sose közömbösen, sose irigyen, de mindig vággyal a szemedben és minden pórusodban szeretni az ajándékot, melynek neve élet: ez az a hálás magatartás, melyről én beszélek. S az embert, aki így résznek érzi magát, emészti a kívánság: mindenben részt venni, átfogni, minden részletében ismerni, próbálni, élni az Egészet. Kíváncsiság nélkül nincs, nem volna ember az ember – árulta el nekem titkát az én bölcs rabbim. S én a titoknak végére jártam, s ha ma olyan szemmel nézne valaki énrám, valaki, aki olyan gyermek, mint voltam, akkor én azt mondanám neki: „Fiacskám, ne félj, az ember csupa kíváncsiság, csupa kívánság, ezért elválaszthatatlan tőle, ezért feltétele az emberi létnek a boldogtalanság.” S hozzáteszem: „Ez az, ami szép az emberben, de ez csak szép. Az emberben azonban az a legszebb, hogy míg azt hiszi, hogy a boldogságért harcol, valójában küzdelme eredményeképpen csak újabb magasabb rendű boldogtalansággal cseréli föl az előbbit. A gyomra éhsége helyett, ha majd kielégítette, a szívének s a szellemének újra feltámadt éhsége fogja új gyötrelmekkel megajándékozni.”

„Nem telik be a szem látással, és nem telik be a fül hallással” – és ezzel igazat mondott a prédikátor az ő könyvében. De nem igaz, amit állít: hogy ezért, „minden hiábavalóság”.

Ha szem a látással, fül a hallással be tudna telni, akkor volna csak hiábavalóság minden, mint ahogy nem volna harcolni se érdemes azért, hogy egy ezeréves általános, ásító víkend korszaka következék be...

Forradalmároknál nem épp gyakori a férfi és nő viszonyának az az életre szóló formája, melyet a Liza és az én közösségem jelentett. A forradalmár életében a szerelem az életnek csak afféle mellékproduktumaként szokott számba jönni; az én esetemben azonban életem ideológiai pátosza össze van nőve ennek az életnek erotikus pátoszával; egymást táplálják, egy tudóvel lélegzenek. Egyszerre lepett meg az a megismerés, hogy az élet élvezet, azzal a megismeréssel, hogy az élet feladat. Lehet az ember ennél gazdagabb? De boldog? Senki sem okoz nekünk több és erősebb fájdalmat, mint éppen az, aki a legtöbb és legerősebb örömünknek is forrása. Egyszerre voltam a legboldogabb és a legboldogtalanabb.

Nem beszélek félre. Az idegeim ugyan kissé feszültek, nem tagadhatom, de a fejem világos. Tudom, az én tapasztalatom érthetetlen azoknak, akiknek a szerelem nem több, mint a cerebrális ember kirándulása az animális örömök ősi világába. Intermezzo, mint ahogy komoly ember is időnként játékosan kedvét leli benne, hogy valami ostobaságot kövessen el. De mert komoly ember, igyekszik elkerülni, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítson neki, mint más, az emberi élettel együtt járó inkonzekvenciáknak. Az ilyen ember mindig vagy „családot alapít”, s ezzel lekerül élete napirendjéről a szerelem, vagy pedig, ha nem, alkalmyszerűen, nomádként el-elkalandozik; ez azonban szintén nem változtat azon, hogy az, amit az életben komolyan vesz, az a munka, a családi vagy társadalmi kötelek. Csak az életnek komolyan vett részével szemben szükséglete az embernek a folytonosság, állhatatosság.

Abban a környezetben, amelybe a Lizával való találkozásomig voltam bezárva, a szerelem nemhogy nem komoly dolog, hanem egyáltalán nem szerepelhet az életben mint individuális tényező. Ifjak is, nők is általában a házassággal kezdik, s általában azzal be is fejezték szerelmi életüket. A gettó társadalmának struktúrája a családot olyan abszolút hatalommá teszi, annyira az életnek egyetlen lehetséges formájává, hogy

kívüle csak vákuum van. A gettó általában csak a hitvesi szeretet formájában tud a szerelemről, s ennek az individuális szerelemhez annyi a köze, mint a kötelesség, az erkölcsi pátoasz, a domesztikált szelídség melegének a shakespeare-i elementáris szenvedélyhez. Én, látod, ennek a gettónak vagyok a gyermeke, s tréfásan, ó, régen egyszer, maga Liza mondta nekem: „Alig túl a kamaszkoron, feleséget vettél, s ezzel be is fejezted tapasztalatszerzésed a szerelemről. Hátha nem is tudod, hogy mi a szerelem?” Emlékszem a nevetésére. Úgy nevetett, hogy nedves és még csillogóbb lett a szeme. Talán neked is eszedbe jut velem szemben ez az ellenvetés. Olyan dolgokban, amiket nem tudok biztosan, könnyű elhiteni velem, hogy tévedek. S valóban épp én, én, akinek szenvedélye a kíváncsiság, én, aki, mióta eszem tudom, éhes voltam az életre, s éreztem – nem túlzok –, minden hajszálamban éreztem a vágyat, hogy faljak, habzsoljak, én talán kevesebbet tudok a szerelemről, mint a szerelem nomádjai, s mint azok, akiknek számára a szerelem csak kirándulás az animális örömök ősi világába? Mindent, amit tudok, szeretnék biztosan tudni. Olyan biztosan, hogy tűzbe merjem tenni érte a kezemet. Gondolkodtam tehát a kérdésen, mely csak tréfa akart lenni. És azt hiszem, hogy ez rá a felelet: ők sok mindent tudhatnak, amit én nem tudok, de amit én tudok, azt ők nem tudhatják.

Mi az a különös, amit én tudok? Drága tudás, és körülbelül így foglalhatnám szóba: nem az örömök mennyiségén s nem a szenvedés hiányán, hanem azon múlik minden, hogy... hadd fejezzem ki magam képletesen: a szó ne legyen „Jákob szava, és a kezek Ézsau kezei”, hanem az élet minden vonatkozásában, minden aktusodban, legkülönbözőbb megnyilvánulásában is egy legyen, ne tákolmány, hanem egy fából faragott egész. Ehhez képest minden más majdnem mellékes. Ó, igen, tudom, elhiszem, hogy vannak, biztosan vannak könnyű örömök, s eszem ágában sincs pálcát törni felettük. Annál kevésbé, mert a kevesek közül való vagyok, akik képtelenek rájuk; én soha még, egyszer se kóstoltam ízüket. Arról beszélek, amit én tudok, s ahogy én tudom. Arról a szerelemről, mely nem kirándulás, hanem állandó jelenlétével egy veled börtönben, mítingeken, illegális munkában, s még akkor is,

ha könyv mellett ülsz; ébren és álmodban éppúgy jelen van, mint ereiben a véred. Ez a szerelem, még ha a legboldogabb is, akkor se jóllakott. Aki szeret, annak istennek kellene lennie, mindenhatónak, hogy boldogan szerethessen. De mint-hogy aki szeret, az csak ember, senki nem érzi magát koldusabb szegénynek, mint az, aki szeret. Igen, vannak, biztosan vannak könnyű örömök, de vannak fájdalmak is, amiket semmiért a világon el nem cserélnék. Vannak szenvedéseim, melyeknek elmúlásával minden elmúlna.

Megijeszt azonban a gondolat, hogy félreérthetnél. Hidd el, eszem ágában sincs, hogy a szenvedést dicsérjem; ellenkezőleg, csakis az élet gazdagságát. Nem dicsérem, csak nem félek a szenvedéstől, mert nem félek az élettől, s ez az, amit a szerelemtől, ezt is Lizától kaptam: örömről és bánaton túl az élet kiemeríthetetlen gazdagságának az érzését.

Amit szeretek az életemben, az az, hogy egy fából van faragva, s nem lehet, nincs rá mód, hogy ne beszéljek mindenről, ha valamiről beszélek, Nincs pártmunkám és nincs szerelmem egymástól elválasztva. Látod, ugye igaz, hogy különösen az első időkben, a mi embereink mind egy kicsit értetlenül s némileg gyanakodva néztek a mi közösségünkre. S tán épp ezért éreztem, hogy rám hárul a feladat, igazolni a szerencsémét. Ez tett rá képessé, hogy elképzeltetlen erőfeszítés árán, aránylag rövid idő alatt megtanultam marxista módon tájékozódni a politikai kérdésekben, sőt sikerült elérnem azt is, hogy a párt egyre komolyabb feladatokra ítéljen méltónak.

A húszas években Ausztriában a szocialisták hatalmas tömegszervezetei mellett a párt maroknyi kis csoportnak, jelentéktelen szektának látszott, valójában azonban még így is forradalmi ellenőrzést jelentett, s a szocialista minisztereknek többé-kevésbé számolniuk kellett vele. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy ez a kis párt tette Bécset az illegális munka központjává, ahonnan Magyarország és a Balkán illegális mozgalmait kellett szervezni, anyaggal ellátni, segíteni és irányítani. S mikor a párt Pestre, Bukarestbe vagy Szalonikibe küldött, eleinte futárként, majd nem csak ebben a minőségben, ez politikai fejlődésnek is meg a Lizával való kapcsolatának is egy-egy újabb szakasza volt, mert mindent, azt is,

amit nem lehetett együtt végeznünk, gondolatban együtt, egymás erejére számítva, közös életünket mind kiteljesültebb étellel gazdagítva, együtt tettük.

Bármit gondoltam, bármit láttam, bármit éltem át, úgy éltem át, hogy vártam, közölhessem, megoszthassam vele, s enyém csak azután lett, csak akkor, mikor már kettőnké, s nem csak az enyém volt.

A bibliai könyvekben, Ádámtól kezdve – kezdve attól, hogy megismerte Évát –, valahányszor férfi és nő egyesül, következetesen visszatér a szó: megismerni. Mint tudod, az úgynevezett szent könyveket épp annyi joggal lehetne prűdériával vádolni, mit François Rabelais-t; órá különben szintén Liza hívta föl épp itt, Párizsban, a figyelmemet. A héber szó, mely a megismerést fejezi ki, etimológiailag a kézről ered, azt is jelenti: kézbe venni, tapintani. Nem találod, hogy ez nagyon érdekes? Én azonban csak azt akarom ezzel mondani, hogy – ez esetben egyetérttek a materialista bibliával. Szegény, fantáziátlan alábecsülése a testnek az a hiedelem, hogy a gondolat, a szavak és a szem legnagyobb ereje is többet adhat, közelebb hozhat, megteremtheti azt a közelséget, amit a testi találkozás teremt. Nem fogod, nem fogod fel, nem fogod át egészében a nőt, akit szeretsz, amíg a kezed, a tested nem szabadította fel félelemtelen odaadásra, arra a szemérem félelmét levető végző intimitásra, mely még a meztelenséget is meztelenebbnek szeretné.

Neked nem tűnt fel? Most veszem észre, hogy csak arról beszélek, énnekem mit jelentett Liza. És Lizának én? Hát hadd mondjam meg: nem tudom. Érted? Nem tudom. Érted, mit jelent az, ha én mondom, hogy nem tudom? Úristen, milyen nehéz az embernek megértetnie magát! Bocsáss meg, nem a te hibád. Az embernek nem könnyebb saját magát megértetnie... Hallgass ide! Mindenki másról, akiről annyit tudnék, mint óróla, úgy érezném, hogy ismerem, hogy már jobban nem is lehet. De ami mindenki másnál több mint elég, az annál, akit szeretsz, kevesebb a kevésnél. Ádám nem ismeri Évát, míg nem hál vele – de miután „megismerte”, ráeszmél, hogy a nő, akinek testét testéhez szorította, ismeretlenné vált a számára. Mit adunk egymásnak? Az egymás iránti

vágyat. S teljesülés, ha a vágyak egymásra ismervén vágy vágyba hal. De a gyökerek . . . a gyökér egy egész külön, meszsi, kívülről megközelíthetetlen saját múlttal külön, magányos magában marad. Kívánság és kíváncsiság odáig el nem ér. Fájdalmasan heves az ölelés, mert elérhetetlenek vagyunk egymásnak. Ki elérhetetlenebb, mint az, akit még akkor is szeretnénk még szorosabban magunkhoz vonni, mikor két testünk között már semmi sincs, csak a vágy, melyben összetapadunk? Érted?

XII.

Magas homlokát apró, fénylő, sűrű verejtékcseppek borították el. Valószínűtlenül sápadt, megnyúlt arcán éles körvonalú piros foltok gyulladtak ki. Úgy tett, mintha a homlokát akarná keze fejével megtörölni, de félúton tétovázva állt meg, majd lehullt a karja. Behunyta szemét, mintha gondolkodna, hogy mit is akar. Így ült pillanatokig, majd hirtelen, mint aki feleszmél, tágra nyitotta szemét, s felém fordult, zavartan fodrozódó, futó mosollyal.

– Eh! – szólt fejét megrázva, s felállt. – Menjünk, jó?

Belém karolt, és hogy most megint szembe találtam magam a fényes sínekkel, és a boltozatos pályaudvar lármája zsvajogva visszhangzott körülöttünk, úgy voltam, mintha padunkkal s azzal, hogy már nem a fal felé, hanem ismét a tarka világ felé fordulunk, a magunk intim szobáját, védett fészkét hagytuk volna messze magunk mögött.

Áron azonban se látott, se hallott. Homlokát mély ráncokba szedve nézett maga elé, feje mélyen előrehajolt, s a háta még jobban meggörnyedt. Egyszerre úgy megrándult karja a karomban, mint akit váratlanul erős áramütés ér.

– S ha mégis minden másképpen van? – szólalt meg rám, de valójában a gondolatára meredve. – Ha minden másképpen van, s nem úgy, ahogy mondtam? – ismételte, s nem eresztve el karomat, húzott magával. – Ne álljunk meg, sétáljunk!

Sétálgassunk, fel-alá! Szóval, talán minden másképp van. Talán én is egy leszek azok közül, akik meghalnak anélkül hogy tudnák, anélkül hogy megtudták volna, mi a szerelem. Meggyőződésem, hogy milliókra rúg azoknak a száma, akik megöregednek anélkül hogy valakit elragadtak volna a csúcso-
kig, hol leomlanak a fájdalmat a gyönyörtől különválasztó határok. Talán azok közül vagyok, akiknek megadatott, hogy ezt kapják, de nem adatott meg, hogy adni is tudják. Mert nem tudom, hogy mit tudtam adni, csak azt tudom, hogy én megnyit kaptam, s ez oly sok, oly tömérdek, hogy csak egy volna több: a biztonság, hogy megvan az én szerelmemnek is ez az ajándékozó hatalma. Mit ér egy meg nem osztott üdvösség? Ez persze nem jelenti azt, hogy a szerelem önzetlen. Ördögöt önzetlen! A lehetetlent akarja: üdvözíteni, akit szeret, de nem azért, mert csak az a fontos, hogy boldog legyen a párod, hanem mert az a fontos, hogy teáltalad legyen boldog. Így van, igazán így... s azért van így, mert nem tudod elviselni a gondolatot, hogy benne valami is nélküled legyen, hogy valamivel szemben is te külön, magadban, egyedül légy. Féltékeny vagy minden emlékére, melyben még nem voltál jelen, féltékeny nem azért, mert kételkedsz szerelme nagyságában – nem, olyan örült nem vagyok –, hanem mert kevesled a saját szerelmed hatalmát, fáj, hogy – hadd mondjak valamit, ami örülten hangzik –, hogy nem a lányod, hogy te lettél volna a gyermekora, az első játszótársa, első tanítója és... Egyszóval a szerelem nemhogy nem önzetlen, hanem inkább kannibáli...

Ez a fajta féltékenység az egyetlen, ami ismerős nekem, de ez aztán ismerős. Nem ismer múltat, befejezettet, mint ahogy az nincs is. Mit mástól kapsz, vagy mit mástól kaptál, nem ugyanúgy egyformán a tied? S ez a féltékenység úgy érezteti veled a nélküled történt múltat, mint begyógyíthatatlan sebet. „Mit mástól kaptál, én vesztettem el” – mondtam egyszer Lizának, az egyetlen alkalommal, mikor rászántam magam, hogy erről beszéljek. Egészen kannibál csak lélekben vagyok, tehát soha többet ez szóba nem került, de engem, különös módon, minden évvel, mennél teltebb, gazdagabb lett a közös életünk, annál többet foglalkoztatott, kínozott abszurd nosztalgiával az, ami előtte volt, ahol nem én voltam... Ez az az

átkozott kíváncsiság? Lehet, de ez esetben csakugyan átkozott, mert mindörökre enyhülés nélkül marad. Aki engem tanított a csókra, annak azt a csókját sose fogom érezni, mellyel tanulta a csókot. Nem tőlem kapta karoló karját, s nem énnekem köszönte első asszonyosolyával a megismert titkot. Érts meg, fontos, hogy megértsed: gondolataimban, nosztalgiámban nincs jelentősége annak, akitől kapta – ezt a féltékenységet nem ismerem –, csak az fáj, hogy nem én adtam, s hogy *azt* soha neki én adni nem tudom.

Hencegtem, hogy egész életem egy fából van faragva, de talán ezzel sincs úgy, ahogy mondtam. S most a szerelemről tán csak azért beszélek így sokat, mert csak az éhesek beszélnek sokat a kosztról, a gazdagok csak eszik. Előtérben a pártmunka állt, minden mást ennek kellett alárendelni. Ennek jegyében talált rám Liza, ennek jegyében tartottam meg. Ha két megbeszélés között akadt egy szabad óráim, siettem Lizához, tíz meg tizenöt év után nem kevésbé lélekszakadva, mint együttlétünk első évében. De mikor végre nála voltam? A tanácskozásról számoltam be, melyről jöttem vagy melyre készültem – vagy ő fogadott azzal, hogy véleményemet kérte mindenféle személyazonossági dokumentumokról, amiknek a fabrikálása az ő dolga volt. És a csók, amivel üdvözölt, mikor jöttem, és az ölelés, mielőtt megint elváltunk – mint amikor futás közben megáll az ember, hogy lélegzetet vegyen, és máris rohan tovább. Ha nem voltam bezárva, akkor is úgy volt, mint a börtönben, hogyha engedélyt kapott látogatásomra: rácsokon keresztül láttam, hallottam. És ő – akárcsak azok a finom angol szövetek, melyek nem gyűrődnek – mindig formában, elpusztíthatatlanul frissen. Hogy győztem volna erővel az ő ereje nélkül? Az erő, amit a szerelmünk, az ő szerelme adott, a szerelem maga a harcos akarat energiájává változott át. És a harc megint a szerelmet táplálta tartós, állandó feszültséggel. Mindig ütközetre, mindig menekülésre készen, szerelemnek és harcnak e szétbogozhatatlan egységéből soha szerelmünk vakációt nem kaphatott, hogy egyszer külön, csak magunknak, csak magában legyen.

A börtöntől mindig nagyon féltem, mert a börtön azt jelenti, hogy soká kell várni, míg megint egyszer fejemmel az ő vál-

lán ébredek majd reggelre. De együtt, vele együtt – a legroszabb, a legnehezebb is könnyű, csodálatosan jó volt. Talán azok közül a nagyon kevesek közül valók vagyunk ő és én, akik tudtak volna boldogok lenni – ha lehetek volna! Volt úgy, hogy lehattunk, voltunk szerelmi vakáción is, voltunk, s a színhely nem Tahiti, bár némileg à la campagne volt... Ez akkor történt, mikor, idestova négy éve már, valahol a Balkánon a rendőség, hál' istennek, teljes joggal, úgy találta, hogy számára nem kívánatos elemek vagyunk, börtönbe dugott, majd kísérettel vonatra rakott bennünket. Pontosan tíz napig voltunk úton. A rendőr, akivel útnak indultunk, csak pár állomást utazott velünk, csak odáig, ahol megint volt börtön, melynek átadhatott. Ott másnap új rendőrt adtak mellénk, az megint csak a legközelebbi börtönállomásig kísért el, ott megint megálltunk, s reggel ismét új rendőrrel keltünk útra – s így ment nap nap után, míg a határhoz nem értünk. Rendőreink igyekeztek minél hamarabb visszatérni, lehetőleg még aznap, s kis, falusi meg községi börtönöket is elég jó „vendégfogadó”-nak ítélték számunkra, csak hogy ők minél hamarabb megint saját fészkükben ülhessenek asztalhoz. S jól tették, mert az ilyen kis helyeken nincs külön női zárka, s mi ily módon szépen, szorosán egymás mellett nyújtózkodhattunk el a következő reggelig a piccsen.

Egy helyütt, már közel a határhoz, a községi börtön zárkájában mindössze hárman voltunk; rajtunk kívül csak egy nyurga fiatal cigány, világított a szeme fehérje meg a foga. Kezén-lábán nehéz vas, mert lovat lopott. Valahányszor nyílt az ajtó, remegni kezdett, mint akit hideg lel, s ahogy a földön guggolt, igyekezett, amennyire a középkorias nehéz láncok engedték, fejét a két térde közé rejteni. Akár a bakter, akár csendőr, akár rendőr nyitott be, egyik se mulasztotta el, hogy hajába ne markoljon, s úgy húzza föl a fejét s vágjon vagy rúgjon csizmával a képébe. Ha temetesen valaki hangosan fütyülni kezdene, a gyászolók nem néznének rá másképp, mint a magántulajdon bosszúálló szellemeinek ez az áldozata nézett bennünket. Akkor vettük észre, hogy vidámak vagyunk. „Nászút államköltségen” – mondta Liza; vagy, nem tudom,

talán én mondtam. Biztos azonban, hogy mind a ketten így éreztünk.

Tessék, lám, túlságosan megkapod azt, amit akartál: beszélgetést, mely nem objektív eszmecsere, ami ellen találkozásunk elején tiltakoztál, hanem személyes szó. Túl személyes, túl sok a jóból, mi? Őszintén hálás vagyok a türelmedért. S hogy valamit mégis profitálj, hátha profitálsz belőle mint szépíró, hallgasd meg egy ideámat. Az utóbbi időben sokszor gondoltam rá, milyen érdekes volna, ha két életrajzát lehetne olvasni egy és ugyanazon embernek. Az egyik a szokásos életrajz volna, az állna benne, amit az illető születésétől a haláláig élt, próbált, végzett. A másik olyan, amelyet még nem írtak: ugyanarról az emberről szólna, szintén születésétől haláláig, mindarról, ami lehetett volna és nem volt; a meg nem történt élete állna benne, az, amit elmulasztott, mindaz, ami faktummá nem vált, s ha vált volna, éppoly jellemző lett volna rá, mint az élet, amelyet de facto élt. Nem két, hanem harminckét effajta szokatlan életrajz is szólhatna egyazon emberről, ha egyik lehetőségből indulva ki egész életét ennek a lehetőségnek a jegyében folytatta volna. Nem kétséges, hogy – kezdve a foglalkozáson, az élet legapróbb részletéig – mindenki egész sereg lehetőségét mulasztja, tékozolja el vagy áldozza fel tudatosan azért, hogy a sok közül egyet valósággá tegyen. Mindenki a saját maga kisdéd énjait öldöklő Heródes – megölt kisdedeink vére fizeti meg, hogy egy felnőjön, életben maradjon. Így van, különös, de hidd el, csakugyan így van. Ha majd egyszer a mai osztálytársadalom helyét szabad emberi közösség foglalja el, az akkori ember tán úgy fog viszonyulni a mi mai szegénységünkhöz, mint egy zenekar gazdagsága az egyszerű énekhez... de addig, ma, egyelőre erőszakosan elnémított vagy elnémult, összetört hangszerek, sírok, saját sírjaink szegélyezik utunkat, ha van utunk. Lenin és az Apassionata – emlékszel rá, nem szabad hallgatnunk, úgy ellágyít, hogy mindenkit simogatni szeretnénk, holott ma nem szabad, holott ma az ököl van soron, így mondta, vallotta Lenin, s a feltétlenül szavahihető, boldogult Makszim Gorkij jegyezte fel ezt a kis, ezt a nagy példát. S valóban, a harc mindig felmagasztalja és mindig öncsonkítóvá teszi az embert. Ez csak-

ugyan így van. Eszerint a hős egyszerre több – és kevesebb is volna, mint a többi ember?

Én a hősiességet mindenesetre valami olyannak képzeltem, amit az ember összeszorított fogakkal, száz hajlamának s mindenekelőtt a biológiai félelmének dacos leküzdésével ér el; a hősiesség mind az önmagunkkal, mind az ellenséggel szemben tanúsított ellenállásunk eredménye. Talán te is olvastad, a mi sajtónk írta, hogy én hőstetteket követtem el a spanyolországi harcokban. A lelkes üdvözlések, szinte ünnepeztetések közepette olyan kényelmetlenül éreztem magam, mintha valami önkéntelen csalással idéztem volna elő ezt a lármát a nevem körül. Ha a hősiesség olyan pszichológiai folyamat eredménye, amilyent én képelek, akkor én csakugyan hős voltam, de a mai napig rajtam kívül senki se tudja, hogy miért. Te most majd megtudod. Mikor a Tajo partján tizenhatodmagammal a fehérek fogságába kerültem, mint mindenki, én is tisztában voltam vele, mi vár ránk. Semmit se kockáztattam tehát, mikor rábeszéltem a többieket, hogy próbáljunk megszökni. És véletlenül sikerült. Természetesen épp a legkalandosabb, a legvalószínűtlenebb kombinációk segítségével. A sikert különösen látványossá tette, hogy mi, foglyok, fogolyként vezettünk magunkkal a mieinkhez egy feketeinges olasz „tenenté”-t és zsákmányként egy akkor kincset érő fasiszta repülőgépet. Van legalább tucat emlékem sikertelen vállalkozásokról, melyek sokkal nagyobb erőfeszítésembe, ha úgy tetszik, különb hősiességbe kerültek, mint ez, amely véletlenül szinte teátrálisan szerencsésen sikerült.

Minden tény egy-egy Himalája, mert nincs hatalom, mely meg nem törtéنتé tehetné. Tényezővé válik a valóságok végtelen sorozatában. Ugyanakkor azonban minden tény buta, mint bármely előítélet, mint maga a tompa halál: nem lehet vele vitatkozni. A tények beszélnek, és nem az ember – s ha az én esetemben az ember beszélt volna, akkor kiderül, hogy nem a bravúros szökés volt a teljesítmény, hanem egy politikai szempontból abszolút érdektelen, tisztára kicsinyes, tisztára privát mellékkörülmény: az, hogy Liza nélkül menekültem, s tudtam, hogy tőlem egy óra távolságra egy másik kisebb nemzetközi propagandacsoporttal együtt el van vágva a mieinktől,

s minden órában Jagues tábornok fasisztáinak a kezébe kerülhet.

Túloztak a hírek, hogy szökésünk alkalmával súlyosan megsebesültem. Egészben véve azonban csakugyan olyan állapotban voltam, hogy pihenni küldtek Párizsba. Így kerültem először ebbe a megdöbbenő városba, mely olyan kimeríthetetlenül sokrétű, hogy akármit mond is róla az ember, minden és mindennek az ellenkezője is áll rá. Irigyeltem magamat, magamtól irigyeltem, mikor láttam, hogyan áll munkásnegyedek egy-egy utcasarkán négy ember, valamiféle takarónak egy-egy csücskét tartva, s minden arra haladó férfi, asszony, gyerek pénzt, némelyik egy-egy gyűrűt dob bele – „Pour l’Espagne républicaine, camarade, pour l’Espagne!” –, nem kollektív fegyelem jegyében, hanem egyenként, mindenki egyénien, az ügyszóhoz való személyes viszonya alapján, okosságból, szeretetből, hálából, a szolidaritásvállalás tudatában adott. Boldogító lett volna, ha nem irigyeltem volna magamtól, hogy csak én látom. Akkor már tudtam, hogy Liza szerencsésen eljutott egy aránylag biztos helyre, a mieinkhez – de nem volt itt, nem volt mellettem. Mintha nem is Párizsban volnék, s mintha nem is én volnék az örökösen falánkul kíváncsi, hacsak nem volt muszáj valahová mennem, ültem hotelszobámban, mint valami beteg állat a barlangjában. Komikus, mi? Vagy ki se nevensz? Az utcán véletlenül se álltam meg, hogy egy-egy utamba eső műemléket szemügyre vegyek: irigyeltem magamtól mindazt, amit a szemem birtokba vehetne – a magányos szemem.

Hanem ha már annyit beszélek, akkor most álljunk meg, s hadd meséljek neked el egyszer valami gyönyörűt is. Életem legszebb percéről van szó. Akkor tudtam meg, milyen az, ha csoda esik az emberrel. Rövid a történet. Fent a hotelszobámban kezemben az újság, mely megint csak, mint hosszú évek óta mindennap, kudarcokról, megint csak visszavonulásokról, vereségekről, ellenségeink örömtüzeiről és a mi vérünk hullásáról hoz híreket. Ismered azt a rossz szomorúságot, mely voltaképp már nem is fáj, fájni se tud, csak mint valami nehéz kő nehezedik benned az eleven élet helyén? Száraz tőle a nyelved, tőle fáradt a karod, és látásra resten hagyod, hogy elne-

hezdedjen a szemed héja. Csak délután volt még, s én, ahogy voltam, felöltözve aludtam el az ágyamon. A hetek alatt, amiket egyedül töltöttem itt a szobában, mintha a tárgyak, a falak, minden sarok magába szívta volna a magam rossz, állandó rossz szomorúságát. Avval a gondolattal aludtam el, hogy tán már viszont se látom többé Lizát. Ezúttal is nehezen szántam rá magam, hogy felébredjek, tartóztattam a már tűnni akaró álmat, mert mint ez időben mindig, még a teljes ébredés előtt megint annak a gondolatnak a súlyát éreztem, mely elől álomba menekültem: nincs itt, ő úgyszincs itt. Az álmat azonban csak egy ideig lehet tartóztatni. Lassan nyitom ki a szemem, mint aki tudja, hogy nincs, nem vár rá látnivaló, és Liza áll előttem. Mond valamit, de fekszem mozdulatlan, nem értem. Már percek óta volt ott, s hagyott tovább aludni. Szinte ijedten néztem a kipirult arcát, a mindig meglepő, fényesen nevető szemét...

Ó, ha egyszer minden lidércnyomásos fájdalomkiből felébredhetnénk, és így ébredhetnénk fel, örömré! Fel kellene ébredni, fel kellene még egyszer így ébredni – és így nevetni, mint én akkor: nevetni azon, hogy azt hihettük a reményről, elveszhet. Ugye, jó volna?

De mondd, még most se nevetsz rajtam?

XIII.

Áron már mind kevésbé magyarázott, általánosságban mozgó fejtegetései is mindinkább csak személyes vallomások átetsző álöltözetei voltak, s a tekintetében, ahogy időnként szinte megkapaszkodott a szememben valami nem tudom, mi-féle feleletért, sajgott a gyámoltalanság. Minduntalan nagy lendülettel indult neki a peronnak, hogy föl-alá járjunk, de pár lépés után cövekként újra megállt.

– Mondd, még most se nevetsz rajtam? – ismételte, s egy kínosan félénk mosoly villózó nyugtalansággal keresett magának helyet elferdülő ajka szögletében.

Nyomasztó egyenlőtlenség, mikor az ember csak szemlélő, csak figyelmes hallgató ott, ahol valaki már a határon mozog, melyet különben csak a részegség ismer. De mert nem volt részeg, gyanakodva nézett rám. Áron, aki a fasiszta fogságból fasiszta repülőgépet zsákmányolva szökött meg, ebben a pillanatban mintha félt volna tőlem az embernek embertől való örök félelmével, melyet szeméremnek neveznek. Hogy segítsek rajta is és magamon is, méltatlankodva hátrítottam el kérését:

– Nevetni rajtad? A férfiölő harcok gyorslábú hőse, az isteni Achilles se áttalott, méghozzá mindenki szeme láttára sírni az ő Bríszéisz rablányáért – mondtam abban a reményben, hogy az ötlet felszabadító mosolyt vált ki nála.

Áron felütötte fejét, és gondolkodva szedte ráncba homlokát.

– Achilles? Bríszéisz? – s a hangja, melyen az idegen nevetet utánam monda, az emberé volt, akit mámorából kijózanított a hétköznapi gondra való hirtelen emlékezés. Ez a reflexszerűen feltámadt lelkiismeret, ez a fajta naiv elkomolyodás egy pillanatra egészen a régi, utójára hosszú évekkel ezelőtt látott Áront állította elé. – Képtelen vagyok eligazodni a klasszikus hitregék világában. Pedig Marxnál, s még Leninél is, gyakran akad az ember hitregei célzásokra. Sztálinnál kevésbé, de még nála is előfordul. Egy ízben például a II. internacionálé Augiász-istállójának kitakarításáról beszél. Ez utóbbit már értem, de úgy látszik, arról végleg lemondhatok, hogy a klasszikus műveltség hiányát valaha is egészen pótolni tudjam, bár Engels az Anti-Dühringben kifejezetten elengedhetetlennek tartja – s a tompa sóhajtásból, amit ez a megállapítása belőle kiváltott, azt hihette volna az ember, hogy ez a gond minden más bánatát elnyomta.

– Ne álljunk! – szólt azonban, ahogy tekintete a nagy vasúti villanyórára esett. Megint belém karolt. Hangja már újból azzal a fátyolos árnyalattal csendült, s a feje is megint, mintegy önsúlya alatt, előrehajlott. – Menjünk, járjunk fel-alá! Mit mondtál? Értem, a homéroszi eposz... Nem változtat a tényen, hogy mi nem élünk se az antik hitregék, se Homérosz idejében, és föltétlenül helyesebb volna, ha az ember, különö-

sen egy pártmunkás, mint én, nem Achillesre emlékeztetne, hanem kizárólag feladataira összpontosítaná figyelmét. Épp ez az... Csak azzal mentegethetem magamat, hogy életemben most történt először. Az a rossz, hogy nem használ semmit, amit gondolok, s nem azt teszem, amit helyesnek tartok, hanem amit muszáj. Hiába tudom, hogy nem szabadna ilyen mellékes, privát ügyekkel ennyit foglalkoznom. Muszáj. Azért muszáj, mert a kánnak nincs esze. Mert az értelem úgy meg tud állni, mint egy óra, melynek eltörik a rugója. Egyébként, hidd el, nem volt szándékom egész éjszakádat, sőt még e reggeli órákat is elrabolni tőled, s mikor elhatároztam, hogy beszélek veled, csak azt akartam elmondani, hogy mi történt velem, mikor Liza is megérkezett utánam Párizsba. Csak nem tudtam ezzel kezdeni. A kapitalizmusról lehet értekezni anélkül hogy az ember az őskommunista gazdasági rendszert is szóvá tegye. Az ember, az élő ember azonban valami más; ha nem tévedek, az ő esetében feltétlenül vissza kell menni a múltba. Nem azért, mert a múlt út a jelen megértéséhez. Az élő embernek nincs is múltja, hanem minden oly sűrűn nyüzsgő jelen, hogy el se fér... Igen, el se fér! Nekem legalábbis néha úgy rémlik. Ez a feneség! Vajon lesz-e egyszer a pszichológia olyan egzakt tudomány, mint a meglepetéseket kizáró matematika, hogy az ember a saját lelki mechanizmusában olyan tudományos biztonsággal tájékozódjon, mint ahogy a marxizmus módszerével átlát társadalmi szerkezeteken és társadalmi összefüggéseken? Lehetséges-e ez, mit gondolsz? Lesz-e majd, s mikor?

– Ha majd a halál meghal. Előbb aligha – feleltem, mert ebben az esetben a tudományhívó Áron, úgy látszott, csakugyan válaszra várva intézte hozzám kérdését.

– Csakugyan azt hiszed, hogy a pszichológia sose lesz ilyen értelemben praktikus tudomány? – állt meg lassan Áron, s azzal a vallató, naiv komolysággal nézett rám, amelyet csak gyermek szemében látni, mikor a felnőttet egy mindentudóval téveszti össze. Csalódottan siklott le rólam tekintete, s már megint a messzeségbe nézett.

– Liza végre megjött, és nemcsak magát, Párizst is meghozta nekem, mert vele együtt, nem csak magamnak, hanem neki is nézhettem. Különös, de csakugyan úgy van, hogy aki üres,

abba nem fér bele semmi. Kell az életed bizonyos telítettségének érzése ahhoz, hogy be tudjál fogadni, hogy egyáltalán befogadóképes légy. A kövek, a legszebb kövek se voltak már egyhangú emlékeztetői annak, hogy ő nincs itt; a világ már nem merült el egy mindent érzéketlenül elnyelő hiányérzés feneketlen nihiljében. Most lett Párizs nekem is Párizsom. Akkor már elkezdődött a nyár, és szemmel láthatóan nap nap után néptelenebb lett a város. Néptelenedett és csendesedett; mert a gépkocsik is részt vesznek a nagy exodusban. Nap nap után hosszú órákat gyalogoltunk a hőségtől süppedő aszfalton, hogy birtokba vegyük utcáit, műemlékeit, parkjait és azt, amit ez esetben jogosan a város lelkének lehet nevezni. Ebben az évszakban csakugyan úgy érezheti az ember, még a legszegényebb ördög is, hogy egy birodalom hódítója. S ha máskor is mosolygó méltósággal kedves itt a nép, ebben az évszakban mintha egy különleges intim szolidaritás alakulna ki azok között, akik nem mentek à la campagne; akiket a szegénységük akadályoz, hogy hűtlenek legyenek az ürességtől visszhangzó városhoz. Vagy talán, mint ahogy mi is, mások is inkább ráérnek ebben az évszakban. És utcán, kávéház teraszán, metrón, autóbuszban, parkokban, sőt forgalmas utca közepén is, mindenütt csókolózást látsz. Mintha ebben az évszakban még szabadabbnak éreznék magukat, vagy tán, hogy kárpótolják egymást az elérhetetlen tengerért és a hegyek megfizethetetlen húséért, még több a csókos pár, s mintha e csókos párok is még többet, még fáradhatatlanabban csókolóznának, mint máskor. Csak menjenek a nyaralók, azok, akik maradnak, Párizsból a vakáció városát teremtik meg maguknak. Mint a fürdőző Zsuzsánnát a vének, ebben az évszakban meztelensége egész káprázatában lesheted meg Párizst. Mint fiatal lányok évezredekkel ezelőtt készült szobrai, ez a nagyon öreg város elmúlhatatlan ifjúságról beszél, ifjúságot lélegzik – fejtegette Áron olyan távolba néző szemmel, mintha nem ugyanebben a Párizsban, hanem valami reménytelenül magányos szirten állna és egy rég elsüllyedt, hajdani Párizs levegőjét, színeit, fényes árnyait idézné fojtott, időnként majdhogynem suttogóvá csukló hangon. S egyszerre, megint azzal az átmenet nélküli, eruptív hirtelenséggel, mintha magát is meglepné, rászakadt a kérdés:

– Mondd, te hogy eszméltél rá, hogy öregszel?

– Egész biztosan épp úgy, mint te, Áron, épp úgy, mint mindenki – feleltem, s mosolyognom kellett heves várakozásán. – Az emberi élet leghosszabb és szubjektív szempontból legtartalmasabb szakasza a gyermekkor, személyiségünk kialakulásának legdöntőbb élményei ezekre az évekre, mondhatnám századokra esnek, mert a legteltebben, leglassabban akkor múlik az idő. A legnehezebb, épp azért, mert olyan végtelen ideig ahhoz szoktunk, hogy a felnőttek nem mi vagyunk, a legnehezebb hozzászokni a gondolathoz, hogy mi is egyszerre úgy mozogjunk, beszéljünk, éljünk, mint a felnőttek. A többi aztán már állandóan fokozódó sebességgel magától adódik. Először leszoktatnak a „mint”-ről, már nem érezzük magunkat gyermekként perspektívájából olyannak, mint a felnőttek, hanem kezdünk hozzászokni, hogy azok vagyunk, s mielőtt még sikerülne egészen megszoknunk, észrevevesszük első ősülő hajszálainkat, és mint valami meglepő pikantériát, konstatáljuk, hogy olyanok vagyunk, mint az öregedők, és aztán hihetetlen gyorsan megint eltűnik az „olyan” és a „mint” csodálkozása, és egyszerűen vagyunk, vagyunk öregek... Nincs ennél egyszerűbb, drága Áron!

– Egyszerű, mint egy haslövés. A tények mindig egyszerűek – nevetett fel Áron. – A komplikáció csak a nyomukban következik. Épp ebben az ifjú Párizsban, épp nem sokkal Liza érkezése után ért az első éjszaka, mikor, míg Liza ott aludt mellettem, behúzott térdekkkel, összetett kezére fektetett, álmában árnyéktalanul gyermekivé enyhülő arcával, én, álmatlanul meredve a lámpa fényébe, magamban komolyan számolni kezdtem az éveinket, hogy meddig tarthat még, míg az öregség csak közeledő ellenség s nem beváltott fenyegetés lesz. Egyik legfurcsább éjszakám volt ez. Úgy számoltam megdöbbenve az éveket, mint az éhes ember az utolsó pénzecskéjét a kocsma ajtaja előtt: mire futja még belőle? És az éhség olyan volt, mint valami pánik, erejétől kivert a hideg és a forróság egyszerre. Egy pillanatig haboztam, ne költsem-e fel Lizát, mert valami olyan érzésem volt, hogy nem szabad hagynom, hogy így gondtalanul aludjon, fel kellene ráznom, hogy mene-

küljünk, azonnal, futva, lélekszakadva. Komikus, mi? De ezzel még nem ért véget ez az ördögös éjszaka.

Áron egy kis szünetet tartott.

– Spanyolországban láttam. Ha valaki megsebesült, az orvosok első dolga volt utánanézni, hogy bent maradt-e a golyó, mert – mint mondták – általában veszedelmesebb, ha bent marad a testben. Ez világos, könnyen felfogható, ugye? Ellenben, mondd, mit gondoljon az ember olyan sebesülésről, melyet az, akit ér, észre sem vesz, és évek, hosszú évek után egyszerre csak heves fájdalomra ébred? Azt akarom ezzel mondani, hogy sejtelmem se volt róla, legkevésbé se gondoltam, hogy csak egy karcolás is ért, mikor Liza hosszú, hosszú évekkel ezelőtt – megint egyszer rettenetesen örültem a rövid különválás után a viszontlátásnak – tréfás-boldogan kérdezte, mért ragaszkodom én annyira épp őhozzá. Akkor mondta nekem azt a kamaszkorról s a feleségről, akivel be is fejeztem szerelmi tapasztalataim szerzését; meg azt, hogy hátha nem is tudom, mi a szerelem. Akkor vele nevettem, a boldogságtól, hogy újra látom, foghatom, és a szavak csak a nevetése muzsikáját jelentették, s azt, hogy a szeme a nevetéstől nedves és még csillogóbb lett. És a hosszú, kettőnk közös életével dúsan telt évek után, szinte geológiai rétegek alatt, a mélyben valami fájni, lüktetni kezd. Mint húsban az idegen test, úgy akadtak fenn ott bent valahol a súlytalanul elhangzó szavak. S mint ahogy alig tizenhárom éves fejjel Eszter könyvének pár mondatánál, úgy álltam meg most, elakadt lélegzettel, Liza pár szavánál. Csakhogy már nem tizenhárom éves fejjel, hanem közelebb a negyvenhez, mint a harminchoz. Eddig úgy éltem, hogy nem tudtam a sebemről, de ettől az éjszakától kezdve többé nem felejtettem el, mi a sebem, mely mindörökre sajog. Őrült vagy, mondtam magamnak. Hát nem szeret? Hát lehet jobban, feltétlenebbül szeretni, mint ő téged? Tudom, nem lehet, de mégis van valami, amit sose fogok megtudni: azt, amit nem tőlem kapott, s amit én vesztettem el, mert mástól kapta. S mint ahogy én most először ülök az ágyban, noha mellette, mégis egyedül, s úgy meredek rá, mintha a gyermekien megennyhült arcáról, mint egy idegen jelírásból, szöveget kelljen kiolvasnom – úgy van neki is egy számomra mindörökre átél-

hetetlen, nem rám tartozó, velem soha meg nem osztható első, legelső öröme. Ismerem-e, egyáltalán ismerem-e őt? Kimondhatatlan, hogy néha milyen egyedül érezheti magát az ember csupán egy rászakadó gondolat hatása alatt.

– Nézegetted-e te is a könyveket az Odéon árkádjai alatt? – kérdezte egyszerre csak élénken, szinte vidáman, mint aki végre s csak most talál rá a melódiára, mely után már régóta kutat emlékezetében. – Nyáron, különösen nyáron jó ottan. Mikor már a Szajna-parti könyvvarusok színes polcai is koporsókká váltak leeresztett födelükkel, komor lakatjukkal, s még a Quartier Latin könyvesboltjai is csak a cégtáblájukat hagyták szabadon a néző szemének, mint valami elmúlt élet sírfeliratát, az Odéon árkádjainak kellemes hűvösében tovább is hívogatóan burjánzott a könyvek kitárt élete. Minthogy alig pár percre volt tőle a szállodánk – akkor is a Hôtel des Étrangersban laktunk –, ebben az évszakban mindennapos látogatói letünk az Odéon árkádjainak.

– Bármily mozgalmas legyen is egy élet – folytatta Áron –, vannak bizonyos emberek akikkel sose jutna eszünkbe szóba állni, bizonyos fajta lakások, amelyekbe sose fogjuk a lábunkat betenni. Van ezer és százezer olyan könyv, amelyeket soha meg nem vennénk, semmiféle könyvtárban soha olvasásra nem kérnénk, és épp ezek azok a könyvek, amelyeket előszeretettel vettem kézbe, tíz vagy két percre, hála annak a párizsi szokásnak, mely megengedi, hogy az ember kedvére barangoljon a könyvesbolt polcai közt. Úgy voltam az efféle összevissza olvasással, mint gyerekkoromban a rejtélyes idegenek házával, mikor mindig szerettem volna nagyra nőni, mint egy tűzoltólétra, hogy bepillantthassak megfoghatatlan életük rejtekeibe, a szobáikba. És most ki se kellett nyújtóznom, itt sorakozott előttem, tekintetemre várva, számtalan ablak. Még annak is megvolt a varázsa, hogy a fölvágtatlan könyveknek csak szétnyíló lapjaikat szabad olvasni; mint két villamosmegálló közt kötött ismeretség, mely után az az érzés marad benned: ha folytatása lenne, tán barátok lehetnétek. Rengeteg rossz könyvet is megismertem, és erről is volna sok mesélnivalóm, mert ha a rossz könyvek, főképpen a belletrisztikában, sajnos a legtöbb esetben az összetéveszthető-

ségig hasonlítanak is egymáshoz, akad köztük sok olyan, mely gyámoltalanságában szinte megható. De a legfőbb élvezetünk az volt, hogy amint Liza vagy én valami zsákmányra találtunk, mindjárt siettünk egymáshoz, hogy a másik is élvezze. Néha épp ezért ott a könyvek között valami olyan izgalom töltött el bennünket, mely hasonlított a vadászoknak ahhoz a szenvedélyes feszültségéhez, amelyet egy művében az egyébként sajnálatosan reakciós Tolsztoj Leó gróf mesterien ecsetel. Mindezeknek előrebocsátása után ma már meg kell vallanom, lehetségesnek tartom, hogy azért is jártam nap nap után épp oda, mert tán kezdettől fogva kellemes volt nekem annak a fiatal lánynak a jelenléte, aki sajiátságos magányosságban, légies nesztelenséggel itt az árkadok alatt nem annyira elárusítónak, mint inkább a könyvek őrének szerepében, sokáig úgy tett, hogy nem is tudtam, egyáltalán észrevet-e már bennünket, vagy sem.

Ebben azonban nem lett volna semmi rendkívüli. Ha életem minden mozgalmas változatossága közepette a házasságom megmaradt idillnek, s egyetlenné és véglegesnek, ez nem holmi elvből, nem abból a gyáva hűségéből következett, mely az élet megcsonkítását az erkölcs címkéjével álcázza.

Már gyerekkoromban, mint meséltem, minden nőre kíváncsi voltam. A szerelmet, a női test s az örömök elámító gazdagságának megismerését Lizától kaptam. S ez az új megismerés – hogy is lehetne másképp! – új fényrel ragyogott be, még kíváncsabbá tett mindent, ami száj, szem, hang, test, illat, élet. Mióta szabad lett Lizát szeretnem, szerelmes lettem minden nőbe, s nem beszélek csak a múlttól. Az anyámon kezdve, minden nőben, egyikben mélyebben, másokban kevésbé mélyen betemetve, van valami, ami engem meghat, valami sejtelmes és rejtelmes, valami, ami többet tud, többet érez, mást, mint a férfi. Abszolút meggyőződésem, hogy ha egy majdan minden társadalmi és állami béklyóból felszabadult emberiségnek még szüksége volna istenre, az isten újra nőnemű lenne, mint ahogy e felé tart a mindentudó Leonardo da Vincinek a sajnos fasiszta Olaszországba zárt csodálatos Keresztelő Szent Jánosa is, melyet eddig sajnos csak reprodukcióban bámulhattam meg... Ha azt mondom, minden nőbe szerelmes

lettem, mert egy asszonyt, s csak egyet szerettem, ez nekem nem látszik ellentmondásnak, hanem szabálynak. Minden kellem, inger és vágy – akárcsak minden bánat – őt idézi, reá emlékeztet, utána sajogtatja a karomat. Ami rajta kívül, odakint ezerféle s ezerfelé hívás, ígélet, csábítás, az az ő egyetlen ölelésében elért beteljesülés. Mint nyáj az akolban, úgy talált ezer, poros úton érkező vágyam mindennap s mind az ezer együtt az egy asszonyban válaszos otthonra.

De folytatom, s a fiatal leánnyal kell folytatnom. Már tán tíz vagy még több napja, hogy mindennapos és egyáltalán nem futó vendégek voltunk nála. Rajtunk kívül senkit ott nem láttam, se vevőt, se olvasót, és mégse mutatott semmi szándékot, hogy velünk barátkozzon. Nemhogy a hangját nem hallottam, még mosolyogni se láttam. Még azt a semmitmondó mosolyt se, amelyet mindenütt, de különösen Párizsban rutinos bőkezűséggel, szinte hivatalból szórnak rád női lények. S ha jöttünk, ha mentünk, köszönésünket illedelmesen viszonzta, de olyannyira csöppet se mosolygott, hogy az már Berlinben is udvariatlanságszámba ment volna. Annak a Párizsnak kellős közepén, hol a legszürkébb kő is valami nevető csillogást kap a lágyan kék égtől, ez a lány a nyakig begombolt, hosszú, fekete klott munkakabátjában úgy húzódott meg az árkádok homályában, mint aki hangtalan remeteségbe akar elveszni. Elrejtőzött, és mindent elrejtett, mintha sokallta volna a teret is, melyet alig középtermetű, inkább kicsi, sovány alakjával elfoglalt. Többnyire valamelyik sarokba húzódott be, de akárhogy próbált is észrevétlenné válni, messziről elárulta a kovácsműhelyben izzó vas féktelen színével világító haja... Könyv fölé hajolva álltam, s akárhányszor, ha csak felpillantottam, azonnal ez a minden gondos lefésüléssel dacoló izzó szőkeség lángolt a szemembe. S mint a haját, úgy nem rejthette el a minden mozdulatából, sőt a mozdulatlanságából is kisugárzó ifjúságát. Ez az ifjúság úgy megcsapott, mint ahogy az embert nagyváros közepén egyszerre meglepi egy eltévedt szellő vagy illat, és tudja: ez a tavaszé.

– Tetszik neked? – kérdezte Liza.

– Igen – mondtam. – Csak azt nem szeretem benne, hogy olyan egyenesen, túlzottan egyenesen áll. És azt hiszem, hogy

nem is olyan vékony az ajka, mint látszik, csak nagyon szorosan, energikusan szorítja össze.

– Épp ellenkezőleg – vélte Liza riadtan, mint aki még a lélegzetét is visszatartja.

Egy napon azonban, mikor a könyvek közt való szokásos kalandozás után menni akartunk, az idegen lány, azzal a sietéssel, mely utolsó pillanatban megérett elhatározást árul el, felénk tartott. Úgy állt meg előttünk, majdnem katonás, groteszk merevséggel, mint akinek hivatalból kell valami üzenetet átadnia. Hogy másnap ne fáradjunk ide, mert itt lakat alá kerülnek majd a könyvek; s még hozzátette, szintén tárgyilagosan és mintha mentegezni kellene magát:

– Csak ezt akartam mondani.

Amint kinyitotta száját, nyilvánvalóvá vált, hogy szintén külföldi. Engem váratlanul ért az, hogy a hangját hallom; valahogy kezdtem már hozzászokni, hogy mint valami képet nézem, mely hozzátartozik az árkádok könyveinek világához. Tudod, milyen lassú a felfogásom – nem tudtam hamarjában mit szólni. Megtörténhetett volna, hogy ő, csakugyan, mint valami iskoláslány, aki felmondta leckéjét, megfordul és visszamegy a helyére. Liza azonban visszatartotta. A leány gyorsan felelt a kérdésre:

– Nem fizetődik ki a cégnek, hogy ebben az évszakban alkalmazottat tartson itt a könyveknél.

Csak kiségitőnek alkalmazták, s így most ő is vakációra megy, valami proletárgyermek-nyaraltatási akcióban, nem messze Párizstól. Felügyelni fog a gyerekekre. Három hétre megy. Minden szaváért külön kellett kérni, és egyenesen, hihetetlenül egyenesen állt előttünk, mint valami... igen, mint valami gyertya, égő hajával és könnyen piruló fehér arcával. És minden mondata után olyan volt az ajka, mint egy piros, feszülő fonál. És öt perc alatt legalább háromszor mondta: „De én csak zavarom magukat” – és mindig újra menni akart. Megfogtam a kezét:

– De ha most elmegy, akkor legalábbis el kellene búcsúznunk.

Máig se értem, mi történt velem. A szeme – melyről az ókori műveltségben jártas Liza „ökörsemű”-nek nevezte el, mond-

ván, hogy csak most érti meg az antik jelző találó szépségét –, a nagy, sárgás fényű szeme csodálkozva, ijedten meredt rám. Ráésméltem, hogy úgy beszélek, mintha régi ismerősök volnánk. De nemcsak hogy úgy beszéltem. Már holnap csak sivár pusztaság lesz itt az árkádok alatt, egyik napról a másikra? Láttam egyszer, pályaudvaron: a férfi már a vonatfülke ablakában, a nő pedig, aki kikísérte, a peronon. Beszélgettek, gyakorlati, felesleges technikai dolgokról, s mint ahogy pályaudvaron az már történni szokott, mind a ketten önkéntelenül arra várva, hogy a meddő ácsorgásnak a vonat indulása mielőbb véget vessen, hisz úgyse lehet így semmi értelmeset egymásnak mondani. Amikor azonban végre elindult, és mindjárt nagyon nekiindult, rohanni kezdett a vonat, mintha valami váratlan esemény következett volna be, mintha csak most, hogy bekövetkezett, eszmélne rá, hogy mi az, egyedül maradni, ha a másik elutazik: a nő futni kezdett, futni a vonat mellett, a vonat után, sokáig, s csak akkor állt meg, lihegve, mikor a vonat egy távoli kanyarban befordult, hogy végleg eltűnjön... Most egyszerre engem támadt meg valami ehhez hasonló ijelelem. Mintha tőlem menne el, mintha gondtalanul tőlem akarna elszakadni valami, amiről most tudtam meg, hogy hozzáam nőtt.

– Legalábbis hogy elbúcsúzzunk – ismételtem, és még mindig fogtam hűvös érintésű, megmerevedett kezét.

Liza is meglepődhetett, de nem annyira, mint az idegen lány; Liza és köztem ugyanis nap nap után szóba került ez a közös, ismeretlen ismerősünk. Együtt találgattuk, miféle lehet, mert Liza se tudott érdeklődés nélkül nap nap után órákat egy fődél alatt tölteni valakivel, különösen, ha az még külön is szemet szúr. De nem ez a magyarázata annak, hogy Liza, kitalálva gondolatomat, meghívta estére.

Munkánk természetéből következően időnként oly sok emberrel kellett érintkeznünk, hogy már évek óta, ahol csak lehetett, kitértünk az újabb ismeretségek elől. Elég társaság voltunk egymásnak, s a párizsi élet egyik varázsa épp az volt, hogy sokat lehettünk zavartalanul együtt. Ha Lizának nem is jutott volna eszébe meghívni az idegen leányt, semmi esetre se akarhatta megsérteni azzal, hogy ő hallgat, ha én hívom.

– De mért hozzánk, a hotelszobánkba hívtad meg, mért nem kávéházba? – kérdeztem, mikor egyedül maradtunk.

Mert ezt is meg kell mondanom: amint egyedül maradtunk, sajnálni kezdtem, hogy ez este nem mehetünk, mint szoktunk, kettesben kószálni.

– Ahol két ember él együtt, az mégis otthon – válaszolta Liza –, s ne csináljon az ember semmit se félig. Hadd jöjjön akkor már csakugyan hozzánk.

Igazán semmi otthonszerű, semmi személyes jellege se volt ennek a mi hotelszobánknak. A miénk csak két koffer volt benne. Akkor nem tudtam, hogy még egy ilyen hotelszoba is, ahol huzamosan él az a harmadik valami, ami két embernek a viszonya, az már nem üres hotelszoba. Most már, tegnap óta, tudom. Mikor tegnap megérkeztem, a patronne, hogy megmutassa, mily jól emlékszik ránk, csupa kedvességből ugyanezt a szobát, „a régi szobánkat” adta nekem. Nem találkoztam volna veled, ha kibírtam volna ebben a szobában. Nem bírtam ki. Hihetetlen, mennyire tele lehet egy ilyen szoba! Hihetetlen, hogy mennyire üres lehet, ami annyira tele volt! Annyi minden hihetetlen... De várj!

Az idegen lány pontos volt, s ahogy megállt az ajtóban – ezúttal láttam először „civilben” –, fehér nyári ruhában, mint valami iskoláslány; ahogy állt karcsún, vékony, vékony, befelé fordult, összeszorított ajakkal, zavartan, s még egyenesebben, mint az árkádok alatt, emlékszem, az a lehetetlen gondolatom támadt, hogy derékban ketté lehetne törni, s tán még csak nem is védekezne. Ördög tudja, honnan támadnak ilyen gondolatok. Ilyen egészen örült és közben, közben... találó gondolatok. Eltörni valakit, aki él? Honnan támad ilyen gondolat? Vajon te meg tudod magyarázni?

Felelet helyett, minthogy Áron hirtelen a karomba kapaszkodott, s ezúttal azért, hogy megfogódkodjon, azt mondtam:

– Kimerültnek látszol. – És bevezettem a pályaudvari étterembe. Pár percig szó nélkül ültünk a fehérterítős asztalnál egy-egy pohár konyak mellett. Áron az óráját nézte.

– Helyesebb volna, ha nem utaznál el ebben az állapotban. Halaszd el egy nappal...

Áron a fejét rázta.

– Nem érted. Nem értheted. Nem maradhatok.

S hogy biztos legyen a dolgában, kissé imbolygó léptekkel odament a pincérhez, s megkérte, figyelmeztesse majd idejében, ha be kell szállni.

XIV.

– Azon az estén, ott, a mi hotelszobánkban – kezdte újra Áron; fejét két hosszú keze közé szorítva az asztalra könyökölt, és a szavak lassan váltak le ajkáról, mintha külön-külön kellene letörnie őket – azzal kezdődött, s ha jól meggondolom, nem egészen, de majdnem azzal is végződött az egész. Majdnem. De mindenesetre azzal kezdődött, és a kezdet mindjárt több mint pusztá kezdet. Már a kis sütemények is elfogytak, melyeket ez estére a sarki Salon de thében vásárolt Liza, s a társalkodás még mindig nem akart megindulni. Már-már úgy látszott, hogy ez is azok közül az előre megrendezett összejövetelek közül való lesz, amelyek ellentétben a véletlen által rögtönzött találkozásokkal, megcsalják a legjobb szándékokat is. Ökörszemű a kisujját se mozdította, hogy segítsen, sőt mintha csak bizonyítani akart volna: látjátok, előre megmondtam, hogy nem érdemes engemet meghívni, látjátok, velem semmi okosat se lehet kezdeni, látjátok, s most majd elhiszitek, hogy közönségesen unalmas vagyok; megjártátok velem, úgy kell nektek.

Nem tudom elmondani, hogy Liza ez este a kedvességnek és vidámságnak micsoda tűzijátékát produkálta. Mint valami kölyöklány, aki valami mogorva fősvénytól kegyet, ajándékot akart kicsalni, fecsegett, bolondozott, hízelgett. Vajon csak azért tette, hogy Ökörszemű összeszorított, vékony ajka mögül egy-egy pillanatra megengesztelődött villanjon fel az éles fogak meglepő fehérsége? Ma már kérdem, hogy nem volt-e túl vidám ahhoz, hogy csakugyan vidámságról lehessen beszélni. „Ne csináljon az ember semmit se félig” – mondta nekem kurtán, jelentőségteljesen, s ahogy ma nekem rémlik:

rendreutasító türelmetlenséggel, mikor megkérdeztem, hogy mért invitálta szobánkba a fiatal lányt. A sorsot akarta kihívni? Lizát más vonatkozásban is mindig türelmetlenné tette a veszély sejtése, holott az ilyesmi másokat óvatosságra készítet. Türelmetlenségből ő vakmerővé válik. Ha feltámad benne a gyanú, hogy félnie kell valamitől, a gondolat, hogy ő valami elől elbújhatna, fellázítja büszkeségét. Ha hinne a félelmes ördögben, feltétlenül randevút adna neki.

Egy bizonyos: Liza, tudatosan vagy nem, de sokkal előbb sejtette, hogy mi történt velem, mint én magam észrevettem. Megint csak ismételnem kell: a nők többet látnak, s főleg hamarabb látnak meg valamit, mint mi. Én akkor hihetetlen bután csak gyönyörködtem abban, ami a hotelszobánkban történt, és ha már előbb nem esett volna meg velem, ez este biztosan beleszerettem volna Lizába. Több mint tizenöt évvel azelőtt hasonlóan elhagyatott, hasonlóan magányos lényként álltam Bécsben, mint ez a riadt felkiáltójel, ez az idegen lány itt Párizsban, és, akárcsak ő, én épp ilyen nagy, ijedt tisztelettel néztem a világos, megfoghatatlanul gazdag, valószínűtlenül sugárzó tüneményre, aki Liza volt. Didergő ifjúságomat, tizenöt év előtti magamat láttam magam előtt, és magam előtt láttam, viszontláttam azt a Lizát, aki berzenkedve küzd a megbénító, elhaló tisztelet ellen. „Úristen, csak ne szoborrá, csak ne szentképpé válni!” – csendült tizenöt év távlatából a fülemben a hangja. Mióta csak ismerem, sose állhatta ki, ha valaki őt piederstálra helyezte, felnézett rá, „mintha valami szélhámos volnék” – s telhetetlenül, valósággal udvarolni tudott érte, hogy meleg szemmel nézzenek rá. Azt hittem, hogy megint csak ez az, amit keres... Sose ilyen összevisszaságot szívben és fejben! Én voltam Ökörszemű; ez este úgy megértettem, úgy vele éreztem, oly közel voltam hozzá, mint ahogy az ember csak magához tud közel lenni – és Lizát, Lizát úgy élveztem, úgy rajongtam érte, mintha én állnék Ökörszemű helyén, s az élet nagy hidegében én kapnám Liza melegségét, kapnám az ő szájából, újra az ő kezéből a bátorságot, a reményt, a világot, magamat.

Mit tisztelt rajtunk az idegen lány? Hisz mit sem tudhatott rólunk. Azt hiszem: a kivételes, szembeszökő boldogságunkat

tisztelte. Valaki, akinek senkije, semmije, és szemtanú, nézője, sejtője, mi minden lehet két ember egymásnak. Láttam, mint jár mindennap egy nagyon komoly, már nem is egész fiatal házaspár az ő árkádjai alá – mind a kettő nagyon komoly, de azért fogják egymás kezét, és néha lóbálják is, mint az iskolás gyerekek –, s valami magasabb rendű szellemi közösségnek a jegyében adják egymásnak, sietnek egymáshoz, ha rátalálnak valamire – mire, csak ők tudják –, a könyveket. Én ne értettem volna ezt, aki annyiszor fordultam meg Bécsben az utcán, ha mellettem egymáshoz simulva, vagy csak békés meghittségben haladt el egy-egy emberpár, és néztem utánuk, míg csak el nem tűntek a világnak abban a kiszámíthatatlan idegenségében, melyből egy percre vagy kettőre a szemem elé bukkantak?

Ha meg-megvillantak éles, fehér fogai, mintha arca, nyaka, minden tagja, az egész szelíd, karcsú jelenség teltebbé vált volna. Lestem ezeket a pillanatokot, de nem tudtam előidézni őket. Belőlem sajnos hiányzik a játék tehetsége. Amennyire élvezem a nevetést, a könnyű jókedvet, annyira képtelen vagyok rá, hogy én idézzem elő. Nem tudok táncolni, még sohasem táncoltam, de órákat tudtam volna elveszteni azzal, hogy száj tátva bámuljam július 14-én a Párizs utcáin forgó párokat, ahogy muzsikaszóra rakják a lábukat, ahogy két ember, aki azelőtt egymást nem is látta, két test egyszerre könnyűvé válik, és egy ütemre lélegzik egymáshoz simulva, ahogy minden, ami nehéz, illanóvá válik; nincs bennszülött és idegen, nincs jobb és nincs rosszabb, nincs okosabb és nincs butább, csak táncosok vannak. Ó, mennyit tudnék beszélni arról, hogy milyen gyönyörű az utca tánca; mennyit arról, hogy mért imáandó a tánc – én, aki sohasem táncoltam! Aki azonban maga is táncol, mint példának okáért Liza – először július 14-én láttam táncolni, kézről kézre járt a boulevard Brune-ön; mint a láng, mindenütt láng, ő, ha táncol, egész testében tánc. De nézni a táncolókat hamar megunja. Követed a gondolataim menetét? Várj csak! Mit is akartam mondani? Fáradt vagyok, milyen fáradt! S hát még te... Csak még egy kicsit, nem tart már soká! Igen, a vidámságról beszéltem... a könnyű vidámságról, melyet úgy szeretek, s mely mindig szomorúvá tesz.

Tehát... Már nem tudom, milyen összefüggésben, én is beszélni kezdtem. Ennek talán az is oka volt, hogy Lizának eszébe jutott, hogy ott van a szekrényben az az erős likőr, amit még Spanyolországban adtak neki az útra. Nekem mindjárt fejembe száll az alkohol. Mint ez a konyak is... De még valami volt. Vajon Liza ez este már csakugyan annyira sejtett-e mindent, hogy tizenöt év boldogsága felett ült halotti torta? Sűrűn kocintgatott a kis Ökörszemével, és minden pohárka után, amit felhajtott, fényesebb és nevetőbb lett a szeme. Kipirult arcával úgy festett, hogy ha valaki idegen belépett volna, gondolkodóba ejthette volna a kérdés, melyik a fiatalabb a két lány közül. Olyan volt, mint valami varázslat. Mintha visszamentünk volna messzire, mintha visszakerültünk volna abba a bécsi rendőrségi előszobába, ahol egy sereg sötét, öreg holló, fekete kaftánok között először világított a szemembe az a valószínűtlenül sugárzó valóság, aki ő. Liza az ágyon ült, Ökörszemű az asztalnál, s most már ő is mintegy az ifjúság felszabadító melegétől megduzzadt ajakkal, amely megfélekedett róla, hogy az éles, fehér fogakat, mint valami illetlenséget, ijedten elrejtse. Milyen szép tud lenni egy ilyen, egyetlen, légyköpéses villanykörtétől megvilágított, kis hotelszoba! Ezt csak az tudja, aki, mint én ma, újra látta, újra megállt benne, és fülével hallotta, ujjával tapintotta pusztaságát. Iszol még egy konyakot? Igen, én is, hogyne, feltétlenül... köszönöm. Szóval akkor, az este, amint kinyitottam a számat, különös izgalomba jöttem. Hálás voltam a kis Ökörszeműnek, hálás Lizának és... érdekes, néha az ember, épp a hálának ilyen pillanataiban, úgy megtelik, túltelítődik gyöngédséggel, hogy az már fáj, mindene fáj, még a keze is, melyet túl durvának érez ahhoz, hogy kinyújtsa, és simogatni merjen vele. Egy chaszid legendát beszéltem el, mert boldog pillanatokban, éppúgy, mint mindig, mikor nagyon szerencsétlennek éreztem magamat, fel-felsajdul bennem anyám emléke. S ez este egyszerre voltam mind a kettő, megint egyszer egyszerre nagyon boldog és nagyon boldogtalan. Mert ahogy szemem az ágy és az asztal között járt, hirtelen meglepett a felismerés, hogy e könnyű vidámságban mindhárman külön, egymásnak mégiscsak ismeretlenül, mindenki magában van. Lelkem mélyén

tán mégse voltam egészen buta, lelkem mélyén tán mégis megborzongatott Liza látszólag elfogulatlan, rábeszélő jókedve.

„Mi a pokol, s milyen?” – kérdezte Baal-Sém s a tanítványok, akik körülülük, találgatni kezdik, s felsorolják a tüzet, a tüzes vasat, a forró szurkot. Baal-Sém elégedetlenül csak a fejét rázza. S mindig haragosabban. A tanítványok tovább találgatják, mindig újabb és rémesebb rémségeket festenek, míg a mester szavukba nem vág: „Ti nem a túlvilágról, ti erről, a földi életről beszéltek. Én túlvilági dolgokról kérdeztem, mikor hallani akartam, hogy tudjátok-e, mi a pokol, s milyen. Ti Istennek olyanféle tetteket tulajdonítotok, mint amilyeneket a földön csak azoktól a hóhéroktól lát az ember, akik még emberi mértékkel mérve is borzalmat váltanak ki. Sértettétek, káromoltátok, gyaláztátok az ártatlanságában tökéletes Istent.”

Szólt, s magába mélyedve elhallgatott, s tekintetre se méltatta tanítványait. Ezeket azonban szívükben most heves vágy fogta el, hogy megvilágítsa elméjüket a fénylő arcú igazság. Előbb egyik, majd még egy és még egy, s végül mind egyszerre fáradhatatlanul ostromolták a Mestert a kérdéssel: mi a pokol, s milyen? Ez a buzgóságuk megenyhítette a fájdalmat, melyet istenkáromlásuk váltott ki a Mesterből. „Mi a pokol, s milyen? – szólalt meg újból a sok és mély titkok tudója, s már nem várva rá, hogy választ kapjon, oktatótanítványait, így folytatta: – A nap minden órájában milliók és milliók hálnak, s millió és millió lélek állandóan és szakadatlanul indul, megy, megy a túlvilágra. Onnan ez a sose szűnő, sűrű sereg egyetlen széles, mozdulatlan hídnak látszik, melynek egyik hídfője a másvilágon, a másik pedig a sóhajok ködébe vesző mélységben, lent a földön van. Mindenkinek megszámlálhatatlanul sok emberrel akad dolga életében, az élet folyamán mindenki megszámlálhatatlanul sok embernek tanulja meg a nevét, ismeri meg a szokásait. Mindenki szeme megszámlálhatatlanul sok ember arcának emlékét őrzi. A földön, ha szenvedtünk is, emberek között éltünk; mindig tudtuk, hogy ha nem a szobánkban, hát a szobánk falán túl, az utcán, más szobákban, távoli városokban, tengeren vagy mezőkön, mindenütt vannak emberek, közénk, hozzájuk tartozunk. Elhagyva a földi életet, hiába indul veled együtt millió és millió lélek útra, mindegyik

egyedül van, mint egyedül vagy te magad. Hosszú, nagyon hosszú utat kell megtenni, és a lelkek sietnek abban a reményben, hogy ha már útközben nem, de a túlvilágra érkezve majd ismerősre akadnak. Csakhogy mint testét, mint ruháját, mint lakását, a lélek a nevét is leveti, otthagyja a földön. Miről ismered meg hát az ismerősödet, magányos lélek? Hogy ismersz rá azokra, akiket te kísértél a temetőbe? Se arcuk, se szokásaik, se nevük a lelkeknek. Új ismeretségeket kötni? Áthághatatlan törvény, hogy a túlvilágon senki egy jottányival se lehet gazdagabb, mint volt a földi életben. Ha a földi életben a megszámlálhatatlan sok, utadba akadt ember között egyetlenegy se volt, akit nem csak élveztél, nem csak szerettél, hanem ismertél is, akkor hiába volt hét fiad, hetvenhét barátod, apád, anyád, lányod, feleséged. Akinek életedben nem adtad magad egészen oda, de úgy, hogy titoknak egy csöpp titkod se maradt, akit életedben nem kaptál meg egészen, de úgy, hogy semmi se maradt benne titok, arra nem fog a túlvilágon ráismerni a lelked. Eltakarja az, ami titok maradt az életben. Eltakarja: ha csak gombostűfej nagyságú titok is, ott áthatolhatatlan óriás felhő. Felhő mellett felhő, elmentek egymás mellett. Az egész örökkévalóságban mindig egyedül maradsz, mint ahogy egyedül voltál a halál pillanatában, lelkek miriádjai közt ismeretlenül és ismerős nélkül, magadban. S ez és ilyen a pokol” – oktatta tanítványait az igaz utat keresésnek fölülmúlhatatlan tanítója.

Liza valóban mindent tudott rólam, tán jobban, mint én magam. Meglepetésként érte, hogy van egy történetem, melyet eddig nem ismert. Látod, nem csak benned vannak számomra mindörökre zárt kapuk, az én életemnek is vannak tájai, amelyekre a te szemed el nem ér – ez volt az én legendámnak a külön, csak kettőnk számára kihallatszó mellékjelentése, mert mi mások jelenlétében, személytelen, tárgyilagos szavak leple alatt, nemegyszer s önkéntelenül folytattuk a magunk külön, legintimebb dialógusát. Ezúttal is szavaim csendes menetéből csak Liza hallhatta ki szerelmem örökös visszatérő bánatának lázas motívumát: ugyanazt, ami legutoljára, szinte geológiai rétegek alól, egy éjszaka, mint mondtam, épp Párizsban tört fel belőlem, tört rám. Míg beszéltem,

fájdalmas kárörömmel annyira élveztem, hogy Liza felvont szemöldökkel ül, hogy szinte megfedkeztem minden másról. Csak őt néztem.

Meg kell vallanom: a „chaszid legendá”-t én költöttem. Mentségemre legyen mondva: életem egyetlen költeménye, s az se igaz, nem is igaz, hogy költöttem. Kelt, lett, egyszerre itt volt, rám támadt. Akkor régen, mikor, a pogrom rémével mögöttem, az országutakat tapostam, és kínozni kezdett, mintha árulást követtem volna el, hogy „csak úgy” magára hagytam anyám hulláját. Gondoltam, tudtam, hogy csak egy hullát hagytam ott, és nem az anyám maradt vissza – de mégis „csak úgy”. Mintha mégis tennem kellett volna valamit, s nem csak úgy ott hagyni – s épp ez az: nem tudtam, mit tehettem volna. Ebben az abszolút ésszerűtlen lelkiállapotomban, azon a már említett tavaszi, világos, fényes napon, mintha csak éjszaka lett volna, rám rontott félelmes, óriás árnyékként a gondolat: vajon ha én is meghalnék, megismerne-e az anyám, lelkeink egymásra ismernének-e?

Gyerekes gondolat, természetesen. Másnak szégyellnék is róla beszélni. Téged azonban kérlek, vedd számításba, hogy csakugyan még gyerek voltam, s azonkívül akkor még majdnem olyan komolyan vettem Istent, mint felnőttkoromban az osztályharcot. S épp a pogrom előtti utolsó időkben annyi gondolatomat hallgattam el, annyi elképzelésemet rejtegettem anyám elől – az egyetlen ember elől, aki nekem lakhatóvá tette a földet! S most az örökkévalóság hidegében ő egyedül és én egyedül, és nem tudnánk megtalálni egymást, és soha többé!

Baal-Sém szájába adtam a történetet, mert minden mese, amit az anyámtól hallottam, az ő nevével kezdődött, s az anyám szájából ez a mindig valami lágy dallamossággal ejtett név úgy hangzott, mintha azt, akit megnevez, egyben a hangjával meg is simogatná.

– De... de ami nekem a legjobban tetszett a történetben, a legszebbet kifejejtette belőle!

Ez az idegen lány hangja volt, kiről, mint mondtam, szinte meg is fedkeztem, s akiről elképzelni se tudtam volna, hogy ilyen közvetlenül s ekkora hévvel törhet fel belőle kiáltás. Ő is

mintha megijedt volna. Fehér arca a haja színében kezdett égni, s nyomban lehalkította hangját, de a felfedezés ellenállhatatlan örömevel, s a hirtelen megduzzadt, megnyílt ajka körül egy mosollyal, mesélő, emlékező lassúsággal folytatta:

– Most már én is emlékszem, pontosan emlékszem, s épp azt felejtette ki, ami akkor nekem legjobban tetszett benne. Nem emlékszik rá? Csakugyan nem?... „És a túlvilágon, ahonnan a szakadatlanul útban levő lelkek úgy rémlenek, mint egyetlen, összefüggő híd, időnként nagy a riadalom. Időnként csak valami örületes kavarodás látszik, mintha beszakadt volna a híd, és minden zuhan, zuhan... De nem kell félni, nem történt semmi baj, sőt. Csak az történt, hogy a millió és millió, túlvilág felé menetelő lélek közt akadt kettő, aki a földi életben nemcsak élvezte, nemcsak szerette, hanem meg is ismerte egymást, és most az egymásra ismerés örömeiben nem tud továbbmenni. Az öröm, mely egymáshoz kergeti őket, a többiek számára afféle közlekedési akadályvá válik, de ők nem törődnek semmivel, ők, egyedül ők nem félnek attól, hogy így, külön a többitől, eltévedhetnek a csillagok közt – mint gyerekek kezében ostor a csigát, úgy hajtja őket az öröm táncra...”

Gondold csak el, kérlek: valaki idegen szájából, Párizs közepén az én gyermekkori, galíciai mezőkön rám támadt vízióm látogat hozzám. Mert ekkor már erre is emlékeztem. Amit ő elmondott, az az én vágyálmom szava volt, álmomra és saját szavaimra ismertem rá. Komikus figura lehettem, elképedésemben ellenállhatatlanul komikus, mert Ökörszemű egy kicsit selypes szava minden bátortalansága ellenére vidám, diadalmas nevetésbe csapott át, s egyre ismételte a kérdést: – Hogy felejthette ki ezt a részletet a közlekedési akadályról és a táncról, épp azt, ami nekem akkor annyira tetszett?

Kívülről nézve, mondom, komikusan festhettem, de nem emlékszem, hogy valaha is éreztem volna azt a borzadást, amit ebben a pillanatban. Már nem a rejtély miatt, melynek, tudtam, meg fogom találni a megoldását, hanem a felfedezésen, hogy oda jutottam, úgy eltévedtem a Liza zárt kapui előtt való magányos bolyongásaimban, hogy már csak nem is emlékeztem a reményre. Mert, ugye, azt érted, hogy már nem az

anyámról, hanem Lizáról és rólam szólt nekem az én legendám, hisz ki más volt már az egyetlen, aki lakhatóvá tette nekem a földet... És értetlenül meredtem az idegen lányra, aki tudatlan, gyanútlan kézzel sebhez ért, és a reményt reklamálta...

Párizs! Párizs csakugyan a váratlan találkozások színhelye. Vagy talán nem is Párizs, hanem maga ez az egész, már túlságosan hányatott élet? Egyébként ez esetben is a rejtély csak a megoldásig maradt titokzatos. Ökörszemű, mint elmondta, valahányszor felbukkantam Lizával az Odéon árkádjai alatt, törte a fejét, honnan ismer. Mikor azonban meghívtuk, és meghallotta nevemet – természetesen az álnevet, melyen a hotelben szerepeltem –, biztosra vette, hogy összetévesztett valakivel. Egész addig, míg bele nem kezdtem a történetem elbeszélésébe, melyet ő először régen, persze ugyancsak tőlem, Hamburgban hallott.

Ekkor már én is emlékeztem, csak nem Ökörszeműre; ő akkor alig lehetett több hatévesnél, s észre se vettem. Csakugyan Hamburgban történt, a hamburgi munkásság felkelésének leverése, a német munkások forradalmi akaratának utolsó, de annál hatalmasabb fellobbanása után. A városban még a puskapor szaga és füstölgő, de már elhagyott barikádok. Nekem menekülnöm kellett a házból, ahol rejtegettek, s nyomomban, mert rám ismertek, egész falka schupo. Nem használt, hogy az utca népes volt, mert mint levert forradalmak után mindig, csak a megvadult győztes ellenségtől volt népes. Úgy tettem, mintha a schupókkal és a vadászokká vált sétálókkal együtt én is azért rohannék, hogy utolérjem az üldözöttet. Csakhogy rossz a lábam, a tüdőmből pedig hamar kifogy a szusz. Nem maradt más választásom, mint bevárni a schupókat, vagy pedig megpróbálni a legvalószínűtlenebbet, mert ilyen szituációkban többnyire csak a legvalószínűtlenebb vállalkozás segít. Afféle kis külvárosi fűszeresboltra esett a pillantásom; ajtajában családjával ott állt a boltos, aki az utca lármájára bújt elő. Odasurrantam hozzájuk, melléjük, és aztán mögéjük, majd be a boltba. Ők ott maradtak, mint egy függöny az ajtóban, míg a falka el nem vágatott.

Apropó, nem tudnál nekem valami jó filozófiai művet ajánlani, mely alaposan megvilágítaná a szükségszerűségnek és a véletlennek a viszonyát? Nagy összefüggésekben, a társadalomban éppúgy, mint a természetben, minden a szükségszerűségek törvényének van alávetve. Ez világos, ezt értem. Mert, ugyebár, ha lehetne véletlen, akkor történhetne csoda is, vagyis megint oda jutnánk, hogy a természetet reakciós módon, metafizikai, természetfölötti erők működéséből akar-nánk megmagyarázni. És mégis van véletlen, az egyéni életben sorsdöntően szerepel, s történelmi összefüggésekben is létezik, ha nem is úgy, ahogy Kleopátra orrával kapcsolatban Pascal állítja, de korlátozott hatóerővel létezik, létezik a szerencse kategóriája. Szeretném megérteni a dialektikai összefüggést a véletlennek és a törvényszerűségnek a szerepe között. Érdeklődj, kérlek, s ne feledkezz meg rólam, ha hallasz egy erre vonatkozó jó bölcsészeti műről.

A falka tehát elvágtatott, és én egy meglehetősen nagy, túlszűfolt helyiségben találtam magam. Mint a csak részben bevetett nagy és kis ágyak, bölcso, szekrény és a székeken elszórt ruhadarabok mutatták, lakószobának használták, de raktárnak is. A fal mellé támasztott zsákok, a kisebb-nagyobb ládák és egy nagy, kerek asztal szélén álló, sárgaréz serpenyős mérleg arra vallottak, hogy a lakás és az egész élet csak az üvegajtóval elválasztott kis boltnak a függvénye. S mint ahogy a harangszó gondoskodik róla, hogy a hívók tartósan meg ne feledkezhes-senek istenükről, a szobában ott csüggött és csörögve szólalt meg a rozsdás kolomp, ahányszor nyílt és ahányszor csukódott a bolt ajtaja.

Ismered azokat a szegényes lakóhelyiségeket, amelyek nemcsak hogy nincsenek jól takarítva, hanem mintha bennük az emberek sose készülnének el, mintha megakadtak volna félúton a felkelés és felöltözködés között, s állandóan az üzemből levő élet nyomaival tárulnak a belépő elé? Olyan pillanatban, mint az, melyben én ebbe a környezetbe pottyantam, hidd el, épp ez az esztétikailag kellemetlen benyomás – a tele fészkek jóleső, animális melegeként érintheti az embert. És ez a fészkek tele volt, telibb már nem is lehetett. Míg fejem fölött a kolomp engedelmesen csörgött, hol elhalóan,

hol újra elkeseredett élesen, előttem karéjban egyre gyűlt a család. Egy nagyon idős asszony, egy fiatal, felnőtt lány, majd még egy lány, megint gyereklány, kicsi, kisebb, egész kicsi, csupa nőnemű lény. Az egyetlen férfi a házban a családfő; ő, valahányszor nyílt és csukódott az ajtó, a mindig párosan megszólaló csengő kalimpálására a bolt és a lakószoba között röpködött ki-be... Röpködött, mert a kis ember, noha már közel járhatott a hatvanhoz, s elől-hátul több mint kerek volt, rugalmasan mozgott, mint a labda – és ha két kettős csöngetés között megállt a nagy és kis és egész kis szoknyák karéjában, szemben velem, a tüskés, rosszul borotvált, húsos arcából barátságosan nézett rám a lány, fáradt szeme, míg rövid karja, kövér, kis keze jobbról is, balról is egy-egy szoknya viselőjének a vállán pihent meg – de sose úgy, hogy a feszültség, mellyel az üvegajtón túli boltra figyelt, egészen eltűnt volna arckifejezéséből. Enni és inni kaptam, és senki se kérdezett semmit. Némán álltak körül, mintha valami szertartás tanúi volnának. Az egyetlen zaj a megkínzott, nagy csengőn kívül egy-egy lökészerűen fel-felhallatszó, mély sóhaj, mely a labdaszerű boltos erősen foghíjas szájából tört felém.

Tán nem felejtetted el azt az asszonyt a két lányával, aki a pogrom áldozatai közé sorolta sose élt egyetlen fiát is? Az idősebb lánya a szatócs felesége volt, s azt állította, hogy már az utcán rám ismert, és titokban mindjárt jelt is adott nekem. Én nem emlékeztem rá, hisz akkor alig tizenhárom éves voltam. Azt se vettem észre, hogy valamiféle jelt adott volna, de ki tudja, kétségbeesett pillanatokban talán csakugyan támad az emberben valamiféle, sugallatra hallgató érzékenység; tán csakugyan mégse vaktában kerestem épp náluk menedéket... Este aztán, miután bezárták a boltot, és a boldogtalan kolomp végre szintén megtalálta lelke nyugalma, annyian ültek a nagy, kerek asztal köré, hogy senki se rakhatta volna fel a könyökét anélkül hogy a szomszédját el ne tolja a tányérja mellől. Az én ismerősöm, most már maga is fiatal anya, nyújtotta egymás után a tányérokat, és az asztmatikus – vagy pedig csak lelki okokból egyre lökészerű rövideket sóhajtó – boltos a merőkanállal osztogatott az asztal közepén álló, hatalmas

fazékból, s ezt ugyanazzal a röpdöső fürgeséggel tette, amelyvel nappal a szoba és a bolt között közlekedett.

Mindez bizonyára unalmas így, ahogy én elbeszélem; önkéntelenül a kelleténél hosszabban tartóztattalak fel ezzel az enteriőrrel azért, mert szeretettel gondolok vissza rá. Soha annyira nem sajnálom, hogy nincs túlvilág s a túlvilágon mennyország, mint mikor erre a kis szatócsra gondolok vissza. A kis szatócs pár évvel azelőtt özvegy lett, és nemcsak a saját, hanem mindenféle oldalági rokonának a gyerekeit is el kellett tartania. Az én egykori ismerősöm sokkal szegényebb volt, ezért szerencsésének tartotta, hogy beállhatott ide feleségnek és anyának. S ő se egyedül jött a házba, magával hozta a hűgát is; ha nem is mondta volna nekem, láttam, jó neki itt; fárasztó, de kitöltött étellel, igen elégedetten élt ebben a furcsa, egy öreg szatócs vállain nyugvó árvaházban. Mikor már az apró lakókat férje segítségével elhelyezte az ágyban és más, rögtönzött fekhelyeken, s csak mi maradtunk ébren – maga a férj is, mint egy angyal, s mint a gyerek, hamar elaludt, bár a széken ülve –, az asszony halkán beszélgetve emlékezetembe idézte, hogy a pogrom elől menekülve, egy hajnalon milyen különös történetet meséltem neki a lelkekről, amelyek nem ismernek egymásra. Észre se vettem, hogy a nagy asztalnál, irkával maga előtt, egy kislány is ült, s valami iskolai dolgozatot akart még elkészíteni, s míg beszélgettünk, a tollszárát rágva hallgatta a történetet. Úgy vettem észre jelenlétét, hogy egyszerre csak, mint akinek mesét ígértek, és most csalódottan a szép befejezést kéri számon, kérdően csendült fel gyermeki hangja:

– És hogyan lesz azokkal, akik ráismernek egymásra?

Nem különös? Az egykori, tintás ujjú, kurta szoknyás iskolás lány majd húsz év után felmerül, és ugyanazt a motívumot reklamálva áll elélem. Ó, aztán már emlékeztem én is arra a penészszerű, csenevész gyerekre, kinek akkor gyorsan muszáj volt a szomorú történethez hozzátoldani a derűsebb véget a tánctól, melyet az ellenállhatatlan öröm vált ki. Csak azon csodálkoztam, hogy ő ennyi ideig híven őrizte emlékezetében. De ha jobban meggondolom, nincs ebben semmi csodálatos. Nem hétköznapi esemény, nem könnyen elfelejthető az üldözött, aki egy békés kispolgári családi körbe ront be az ut-

cáról. És ha még hozzá ez az idegen együtt menekült hajdan a pogrom elől valakivel, aki ebben a kis körben, ahol az élet oly szegény nagy eseményekben, bizonyára mindig újra mesélt azokról a napokról a borzadva hallgató gyerekeknek.

Mirjamnak – mert így hívták a kis Ökörseműt – most már magáról is beszélnie kellett. Párizsba tanulás szándékával ment, ám hamarosan kenyérkereset után kellett néznie, mert alighogy kikerült ide, az az egész fantasztikus hamburgi árva-ház a különös, kis zsidó szatóccsal együtt a könyörtelen, nagy háló zsákmányává vált. Szépen, egy rakáson nagy és kis zsidók, mintha csak Hitlernek gyűjtötte volna őket egybe a fáradhatatlan boltos. Ritkán akadhatott a barna halász kiadó-sabb fogásra, legalábbis ami a létszámot illeti. Előbb vagonba gyömöszölték őket, s úgy küldték a vagon, persze lelakatolva, a lengyel határra. A jó lengyelek azonban szintén értették, s folytatták a tréfát. Köszönik a kiadós ajándékot, küldik vissza a németeknek, csak tartsák meg maguknak. S akkor a német föld, mint annyi más ezret és tízezret, koncentrációs tábor kapuján át befogadta a tarka nyáját, végleg és örökre. És így maradt az egykori, hamburgi, túlszűfolt akol melege után egyszerre magában, kiteszítva a nagyvilág hidegébe a kis Ökörsemű...

Liza, ha jól emlékszem, ekkor már nem vett részt a társalgásban. Társalgás? Csak egyszavas válaszokat, s azt is csak nehezen tudtam Mirjamtól kicsikarni. Mióta tudta, hogy én vagyok az a bizonyos, újságokban sokat emlegetett Áron, még inkább úgy viselkedett, mint aki méltatlan betolakodónak tekintti magát. De különben is alig tudott többet a hamburgi akol sok lakójának sorsáról, mint amit pár szóban már meg is mondott. De ezt a keveset is visszatartott hangsúllyal, szinte merev ajakkal ejtette ki, mintha szégyellné, hogy ő él és beszél azokról, akik már ott mindigre elhallgattak. Én meg makacsul, egyre s annál inkább, hallani akartam. Már mindegy lett volna, mindegy volt, mit mond s miről – csak halljam a hangját, és lássam még egyszer, ahogy fölenged, megéled, megtelik összeszorított ajka.

Liza, ha jól emlékszem, már nem ült, hanem hevert az ágyán, és hallgatott. Azért mondom, hogy ha jól emlékszem,

mert csak Mirjamot néztem, csak az ő hangjára lestem. Éjfél után is még marasztaltam, de hiába. S akkor Liza indítványozta: – Kísérjük haza.

– Maguk nem is tudják, milyen nagyszerű emberek! – tört ki a hála Ökörszeműből, s úgy sietett előre, mintha el akarna előlünk szaladni. S most hallgass ide! Az utcán, ahogy kiértünk a Montparnasse-ra, a Dôme előtt, Liza megáll, és azt mondja, hogy ő fáradt, leül itt, s menjünk mi egyedül. Ismered azt az arckifejezését, ha egy kicsit felhúzódik a szemöldöke, és hideg értetlenséggel utasít el minden ellentmondást? Ülni a Dôme teraszán, ahol ismerősöket is felfedezett, s ott bevárni engem – mi van ezen az elhatározáson meglepő vagy vitatható? Ökörszemű azt mondta, én se fáradjak, hisz még a metró is jár. Liza erre még türelmetlenebb és sürgetőbb lett velem szemben, mintha én volnék a szeszélyes. Zavartan bámultam, hogy leolvassam rejtett gondolatát, de csak ingerült, felvont szemöldökét láthattam, s mikor az első pár lépés után, még tétovázva, visszanéztem, már, háttal felém, ott ült az asztalnál. Feje hirtelen megfordult, s mintha még mosolygott is volna.

Észrevetted? Ha valakivel, bárki legyen is az, eddig mindig csak társaságban voltál együtt, s egyszerre először maradsz egyedül vele, feszélyezetten s egy kicsit úgy sandítotok egymásra, mintha először kerültetek volna össze. Mert más az egy társaság részeként, s más az egymás társaságában együtt lenni. Az ember nem tudja mindjárt megtalálni a hangot. S nekem most méghozzá csak az motoszkált a fejemben, mivel magarázzam Liza magatartását, s hogy vajon jól láttam-e az ívlámpák fényében, csakugyan mosolygott-e, s ha igen, miért. Szótlanul mentünk egymás mellett. Mirjam valószínűleg gyanútlanul és még mindig megilletődve (mert, ne felejtse el, mióta a hamburgi fészket elhagyta, először kapott ebben a rengeteg Párizsban egy kis emberi meleget). Én azonban, vele ellentétben, azzal a homályos érzéssel lépkedtem, hogy valami baj történt. Mintha csak kidobtak volna a fészkekből, elküldtek volna. Mirjam, erre jól emlékszem, tán csupa előzékenységből, vagy tán mégis valami benső izgalom következtében, a fé-

nyes, barna aszfalton sietve szaporázta apró lépteit, én pedig, mintha elmennék valahonnan, egyre távolodnék, és mintha valami húzna vissza...

– Köszönöm – szólalt meg és állt meg a miénknél, a Hôtel des Étrangers-nál is láthatóan szerényebb szálló előtt. És én egyszerre minden mást elfelejtettem, minden mást. Láttam a felém nyújtott kezét, és csak azt tudtam, hogy már csengetett is, és hogy még ebben a pillanatban megnyílhat a kapu, ő eltűnik, és holnap már utazik. A lámpa fénye mintha külön a riadtan zárt, vékony ajkát világítaná meg, s mintha már közelednének is a kapu felé. És akkor, mint aki fuldoklik, és meg kell kapaszkodnia – ó, a hasonlatok! – az is igaz volna, ha azt mondanám, hogy mint aki hirtelen elhatározással a mélybe veti magát –, a felém nyújtott kezénél fogva az egész egyenes, fájdalmasan idegen testet magamhoz és a vékony ajkát a számhoz rántottam. És éreztem, mint hajlik ellenállás nélkül – kettétörhetném, és nem is szisszenne, jutott az eszembe –, és éreztem, mint nyílik meg, mint duzzad teltté ajkam alatt az ajka, és mindennél inkább emlékszem a nagy, a csodálkozástól hihetetlen nagyra nyílt szemére. A portás már a kapuban állt.

Így történt. Igyunk még egy konyakot? Ugye, jó ötlet? A csók – nevetséges, szóra se érdemes? De nekem – s tán ez is nevetséges – első csókom, mely nem Liza ajkát, nem Lizát kereste. A csók... ördögbe is a csókkal! Én többé nem voltam én, többé nem voltam ugyanaz, aki ott a Dôme-nál hátrafordultam. Mentem vissza, s vittem magammal még valakit, és egy vágyat, mely csak az enyém. És egy örömet, mely megoszthatatlan. És egy fájdalmat, a megoszthatatlan örömtől – és ez a fájdalom is kárhozát, mert nem kettőnké, mert magányosság. Mindez sokkal egyszerűbb, mi? Majd meglátod, hogy nem. Te se így képzelted a beszélgetést a zinc mellett, mi? De vigasztalódj, máris majdnem a végén vagyunk, majdnem egészen a végén. Nektek, pardon, neked tán nem is olyan rendkívüli egy egész éjszakát így, hiábavalóan elvesztegetni? Ámbár egy ilyen elvesztett éjszaka az egész következő munkanapot is tönkretesz. Mindeusztára, ígérem, sietni fogok, hogy mielőbb a végére érjek – miattad, de meg a vonat miatt is, mert az nem vár.

XV.

Már megint kint voltunk a peronon. Azzal az ürüggyel, hogy hátha elfelejt a pincér idejekorán figyelmeztetni. Tartósbabban sehol se bírta ki, s minél láthatóbb, minél nagyobb lett a kimerültsége, annál kevésbé volt maradása. Mintha mindenünnen kergetnék. S ha egyszerre előállt az „ötlet”-tel, hogy üljünk le, sietve foglalt elsőnek helyet, s máris felpattant, ha eszébe jutott, hogy jobb volna továbbra is megint felalá járni.

– Így, sikerült felfrissülnünk, és most itt kint abszolút gondtalanul, nyugodtan várhatunk a vonatra – szólt, s kezével a vitorlavászon kabátjának a zsebében, egy oszlopnak támasztva a hátát, önáltató elégtelenséggel nézett maga körül, mintha azzal, hogy „sikerült” a csendes, tiszta és hús vasúti éttermet újra a füstös, lármától visszhangzó peronnal felcserélnie, valami szerencsés fordulat következett volna be. Vagy legalábbis mintha arra itt nagyobb volna az eshetőség, mint volt amott.

– Csak egy kérdést, ha megengeded... Mi történt Lizával?

Úgy nézett rám, mintha nagyon meglepő s annyira bonyolult kérdéssel álltam volna elő, hogy nem is könnyű megérteni.

– Ez az, épp ez az – mondta végül. – Nem tudom. És most már aligha fogom megtudni. Most már nem fogom megtudni, hogy mi történt Lizával – folytatta, és ahogy megint elkomorodott, mintha a hatalmas pályaudvar szűk ketreccé vált volna, újra elkezdte a nyughatatlan járkálást fel-alá. – Ti... Az ördögbe is, igenis ti! Hányszor olvastam könyveitekben a frázist az ajakról, mely örökre elnémul! De hány olyan szépíró van, aki tudja, hogy mit írt le ezzel a három szóval? Mikor az élet vészesre fordul, akkor épp ezek a komikusan ünnepléses, elaggott, elcsépelte ripacsfrázisok elevenednek meg. Kiszott testük megtelik vérrrel, csak úgy puffad. Mióta ezt tapasztaltam, egy-egy banális frázis annál inkább megborrongat, mennél banálisabb, mint valami személyemnek szóló, hát-ha személyemnek szóló jóslat. Fogadd meg tanácsomat: mint hívó a kinyilatkoztatást, respektáld a banálist! Ami tragikus, az banális. A tragikus minden esetben differenciálatlan hét-

köznapai bölcsességek megnyilvánulása. Éppoly kevésbé finom, mint az éhség, mint a rongyos cipő a hóban, vagy a hajléktalanság. A többi csak henye, csak kényes fájdalom luxusa – vagy humbug. Ne higgy a rendkívülinek! Van-e banálisabb banalitás, mint az örökre elnémult ajak? És ez, épp ez az igazság. Liza rá a példa, hogy még halottnak se kell lenni hozzá. Hogy egy kis példát mondjak: miután Mirjam befejezte az én történetemet, Liza halkan, ironikusan jegyezte meg:

– Ha ez és ilyen a pokol, akkor senki anyjától született el nem kerüli.

Úgy rémlik nekem, hogy ezt mondta. Néha azonban már nem vagyok biztos benne. Talán csak feltételeztem, hogy a történet hallatán Liza ezt gondolta. A legegyszerűbb megoldás, ugye, megkérdezni: mondtad-e fennszóval, vagy csak gondoltad magadban, vagy egyáltalán az egész csak az én elképzelésem? De nem lehet megkérdezni. Egyetlen emlékemet se, melyben Mirjam is jelen van, nem lehet többé ellenőrizni. Nem tudom már, mi az, amit csak behallucinálok a múltba, és mi az, ami csakugyan valóság volt. És sose fogom már megtudni. Kérded, mi történt Lizával. Honnan tudnám, mi történt benne, mikor erről vele már többé nem beszélhetek. Aki az emlékeit már csak saját emlékeivel ellenőrizheti, az előtt könnyen válik minden káprázatosán ingóvá. És ködössé válva imbolyog maga a határvonal, mely az egykori realitást a későbbi tépelődés szülte fantomoktól élesen kellene hogy elválassza.

Az ember hajlamos rá, hogy elfelejtse: attól, hogy valaki nekünk nélkülözhetetlen, az illető még nem válik halhatatlanná. Míg élünk, olyanok vagyunk, mint háborúban a jó katonák; nem számolunk a halállal. Nekem sose jutott eszembe, hogy eljátszhatom azt, ami fundamentuma mindennemű létezésemnek. Lehet egyáltalán ezzel számolni, előre, mielőtt megtörténik? Az ember mindig hajlandó elfelejteni, mindig felfoghatatlanul meglepő, hogy a föld, ami őt oly szilárdan tartja, mégis renghet, megrendülhet. Holott tudjuk, hogy ez több okból is lehetséges. De én, ami minket, Lizát és engem illet, mindaddig úgy éltem, úgy lélegeztem, mint aki feltételezi, hogy köztünk minden katasztrófa több okból is lehe-

tetlen. És igazam volt mindaddig, amíg mindenről tudtunk egymással beszélni. Amint azonban van egy, csak egyetlenegy valami, amiről hallgatni kell, akkor minden szó csak arról szól, amiről nem lehet beszélni. Ott ül harmadiknak kettőtök mellett az asztalnál, ott hallgat köztetek, ha beszéltek, és ha megpróbáltok, mint régen, meghitten, közös csendben szótlannul élni egymásban, a szótlanság már arról szól, hogy van, amiről nem tudtok beszélni. Lám, okos, nagyon okos lettem – utólag. És ha mindezt tudtam volna előre, előbb... Most majdnem hazudtam. Azt akartam mondani, hogy akkor nem úgy történt volna, holott – holott, először is, a bölcsesség mindig az események után kullog, s másodszer, ördögbe is, a tudás... az, hogy tudok a halálról, nem véd meg a haláltól. Az élet legdőntőbb eseményeiről, azt hiszem, az az egyetlen helyénvaló megállapítás, hogy így és nem másképpen történtek. Ami ezen felül van, az hiábavalóság, szellemi bukfenc és szófecsérlés.

Szóval: amitől irtóztam, abban benne vagyok. Benne a nem teljesben, a feltételesben, a magányosban. Megöltem, ami több volt nekünk, mint szülőknek gyermekük; nem a viszonyunkat, mert azt nem lehet. Az ég boltozata megmaradt, de a csillagok és a nap kialudtak. A nap kialudt, és fázom. Így történt. Komikus volna, ha azt mondanám, hogy az én hibámból. Nemcsak komikus, de talán kellemes is volna. Más bűnbak híján legalább önmagával perlekedhessen az ember. De ha még önmagával sem perlekedhet? Szinte irigylem azokat, kik tudnak meakulpázva, mellüket verve vezekelni. Van egy zsidó ima, melyet úgy kell elmondani, hogy öklöddel a melled ütöd. Ahogy nem tudok imádkozni, úgy nem tudok meakulpázni sem. Akik tudnak, azoknak a bűnről olyan elképzelésük van, hogy az valami adósság, melyet megbánással kell vagy lehet csökkenteni, sőt tán törleszteni is. Én, én nem tudom elképzelni, hogy ha már egyszer megtettem valamit, akkor utóbb mégis „megbánjam”. Bűnösnek érzem magam? Bűnös, én? Azért, mert én az vagyok, aki vagyok? Lehet bűnösségről csak beszélni is ott, ahol valaki szeret? S ha az enyém nem volt, ha az enyém nem szerelem, ki az akkor, akié az? Bűnös, én? Az ördögbe is! Ha valaki ártatlan volt, ha egyál-

talán ártatlan lehet valaki e földön, akkor az én vagyok. Mi-
nek egyáltalán csak beszélni is erről? Igaza az én rabbimnak
volt, ki a kíváncsiságról szólván végeredményben azt mondta,
hogy ha egyáltalán van bűnös, akkor az isten az, és hogy mi
emberek az ő nyughatatlan, provokátori kíváncsiságának va-
gyunk ártatlan áldozatai.

Ámde hagyjuk sorsukra ezeket a kompromittált metafizikai
fogalmakat! Mi közöm hozzájuk! Ökörszemű eltűnt – és én
megzavarodva, magamnak is felfoghatatlan állapotban marad-
tam magamra. Az ő meglepetése és az az ijedelem, melyet ott,
szállodája előtt, abban a pillanatban az arcán láttam, semmi-
vel se volt kisebb, mint az enyém utóbb, mikor ráeszméltem,
hogy mi történt. Megint nem jól mondom: nem az, hogy mi
történt, hanem hogy mi történik. Mert ha volna múlt, ha le-
hetne valami elválasztva, elhatárolva, magában, külön, ha
minden faktum nem volna kezdete egész sor más mozzanat-
nak, akkor minden ijedelem csak egy pillanatig, csak addig
tartana, míg a jelen le nem bukik a múltba. De mert nem így
van, mert épp ellenkezőképp van, az ijedelem nem múlt el.
Ijedelem első megjelenési formája volt egy máig tartó meg-
lazíthatatlan szorongásnak, egy fájdalomnak, mely nem a fel-
ajzott idegek játékának, hanem egy belső helyzetnek egyedül
megfelelő, mondhatnám, objektív kifejezése.

Furcsa, igen furcsa korszak kezdődött. Vártam vissza Ökö-
rszeműt. Vártam olyan nagyon, hogy többször is megtörtént,
egyszerre csak nem bírtam ki a szobában, s rajtakaptam ma-
gam, hogy azzal a rögeszmével csatangolok az utcákon, azzal
a rögeszmeszerű várakozással, hogy egyszerre majd meglepe-
tésszerűen elém bukkan valahol. Ha valahol, a távolban, vala-
mi vörösésbe játszó szóke fej villant a szemembe, sietni kezd-
tem feléje, s aztán csalódottan torpantam meg, mikor utolér-
tem. S amilyen nagyon vártam, olyan érthetlenné váltam ön-
magamnak ezzel a vágyódó türelmetlenségemmel, türelmet-
lenségemből eredő kínjaimmal. De csak ha Liza a közelem-
ben, mellettem, velem volt. Belép a szobába, megfogja a ke-
zemet, vagy csak rám néz – és én máris megszűntem érteni,
már nem tudom felfogni azt a magamat, aki az imént még tel-
ve volt a hiányérzéssel. Érted? Telve, telve a hiányérzéssel,

telve Ökörszemű hiányolásával. És ha Liza megint nem volt a közelemben, ha megint elment, épp csak becsukódott mögötte az ajtó, mint valami tolvajbanda, mely csak a kedvező pillanatra lesett, hogy rejtekéből előbújék – máris előszívárogtak, felszálltak, megrohantak, elborítottak az emlékek. Emlékek, mondom, és tudom, hogy furcsán hangzik, mert hisz rég nem vagyok már kamasz, és nem nagy eset egy csók. De az az egy, az egy lány első csókja volt, az az a csók volt, amivel adósom maradt az élet egészen addig. S vele egy kerítésen, várfalon, életem egész formáján támadt rés, mert addig nem ismertem ízet idegen csóknak. És nem képzelődöm, ha hozzáteszem még azt is, hogy a milliárd csók között, ami a földkerekségen a nap minden órájában terem, nem sok meglepőbb akadhat, s kevés olyan akad, melyben olyan riadtan örül és olyan halálos meztelenül találkozik két lény... A térdem, a karom, az ujjaim hegyéig egész testem emlékekkel lett tele ettől a csóktól – s míg minden emlék a hirtelen múlttá vált s el nem múlt egyetlen pillanatból vágyarcával fordult várakozva, szorongva a jövő felé, ott volt sötéten a másik gondolat: így van tele emlékekkel ujjá hegyéig Liza, emlékekkel, melyekben én még nem élek, melyek rólam nem tudnak...

Címét se tudtam, de ha tudtam volna is, aligha írtam volna neki. Ahhoz, hogy írjak neki, a címén kívül tudnom kellett volna, hogy mit akarok tőle. Akarnom kellett volna valamit. És én, én nem akartam semmit, csak vágyódtam, és nem tudtam mit kezdeni azzal, ami bennem, velem történt. Akivel beszélnem kellett volna, az nem ő, hanem Liza. Húszéves megszokás, hogy olyan dolgokkal is, amelyek ennél sokkal kevésbé fenyegetően foglalkoztattak, mindennel, ami kérdésem vagy gondolatom vagy fájdalmam, csakis őhöz menjek. S, komikus, én akartam is. Ő nevetve, de határozottan félbeszakított:

– Ízléstelenség volna, ha ezekről a dolgokról beszélnék veled. S értelmetlen is. Vannak dolgok, amiket mindenki csak egyedül intézhet el.

· Keményebb hangot is megütött:

– Annyit tán csak mégis elvárhatok, hogy megkímélj a részletektől?

Ő csakugyan egy csöppet sem kíváncsi. De ez nem segít rajtam. Elnémult, és engem is elnémított. Úgy megszoktam, hogy ő mindenben mellettem áll, mindenben segít nekem. Nem tudtam, hogy milyen a magányosság, s most itt volt, s ebben a magányosságban Ökörszemű alakja még jelentősebben kísértett. Közben, épp ez időben, igen sok és nagyon felelőségteljes munka szakadt rám.

Tudod, hogy júliusban, augusztusban micsoda vad kemenccévé tudnak válni Párizs kövei? Naphosszat fél-, sőt sokszor anyaszülte meztelenül dolgoztam a hotelszobánkban, Liza pedig fáradhatatlanul munkálkodott velem, mellettem a kis asztalnál, mivel sokkal jobban bírta a kánikulát, mint én. Ilyenkor senki és semmi se hiányzott nekem. Ha ilyenkor eszembe jutott Mirjam, akkor valami távoli múltból való árnyék volt, melynek egykori jelentőségét szinte nehéz felfogni. Emlékszem egy estére. Már olyan fáradtak voltunk, hogy arra se tudtuk rászánni magunkat, hogy még a kevés levetni valónkat is levessük. Az ágy szélén ülve, feje az én vállamon, fejem a fején, kéz a kézben, nagy csendben, így, ülve aludtunk el. Nagy volt a csend, nemcsak körülöttünk, de bennem is. Nagy, telt, hálás, boldog, egész boldog.

Tudod, milyen az, ha az ember magát nem érti? Ahogy akkor így egymás mellett ültünk, és együtt éreztük a béke boldogságát, mely csak mélyebb lett attól a néma szomorúságtól, mely mögötte hallgatott – emlékszem, megkérdeztem magamtól: nem vagy te örült? És magamon mosolyogva aludtam el. De... de tudod, milyen az, ha az ember nem ismer magára? Éjfél felé felébredtem. Liza mélyen aludt, mint egy gyerek. Nem ébredt fel arra sem, hogy lefektettem az ágyra, és én... egyszerre megint egyedül voltam. Az ember tán sose magányosabb, mint mikor mellette alszanak, ő pedig virraszt. Liza aludt, én ébren, és egyszerre úgy rémlik nekem, hogy a nyitott ablakon keresztül az utcáról füttyszó hallatszik fel az emeletre. Vége a béke minden varázsának, újra itt az örület, a varázstörő varázs. Noha épp ésszel meggondolva teljesen valószínűtlen, de éppen mert valószínűtlen, hátha épp azért, hátha mégis Ökörszemű ad jelt az utcáról, ő hív – és próbára tesz, kitalálom-e, hogy ő az. És lábujjhegyen és – komikus, mi? – izga-

lomtól nagyokat döndülő szívvel már megyek is az ablakhoz, fejemben nyüzsögnek a kombinációk, s a számtalan közül a legegideusabbnak, evidensnek tűnik, hogy Ökörszemű hirtelen elhatározással vonatra ült, és visszajött, most érkezett Párizsba, egy éjszakára. És a két lépés a kis szobában az ágytól az ablakig elég volt, hogy már biztosra vegyem, látni fogom lent, egyenesen, mint egy másik karcsú lángot az utcai lámpa alatt. Annyira biztosra vettem, hogy az ívlámpás, üres utca a sima, barna aszfalttal olyan heves csalódást jelentett, mintha valami jogomtól ütöttek volna el. És most már a reggelre vártam: a postára. Hátha írni fog? És így fekszem le, óvatosan, hogy Lizát fel ne költsem, s ő álmában átöleli, vállára vonja a fejemet. Elcsendesedik bennem minden, s én úgy szívom magamat tele hálával és boldogsággal, mint valami áldott, nehéz illattal... Mi ez, kérdelek én téged. Mi ez?

Nem tudom, jól sejtem-e, de néha sejteni vélem, hogy mi ez. Életem lett hazug, nem én. Tán mindenkire, tán az emberek többségére áll: jobbak, becsületesebbek, legalábbis kevésbé rosszak vagyunk, mint látszunk cselekedeteink, életünk tükrében. Ha valami a sok használatból kopik vagy rongyolódik el, az még nem volna különös. Furcsa azonban, hogy huszonegy óra után már a legtisztább szobában is, a legtisztább tárgyon is porréteget fedezhetsz fel. Az a furcsa, hogy pusztán létünk következtében tapad hozzánk valami elhomályosító, bensőnk töretlen őszinte kisugárzását megrontó valami... Mi-nek nevezem? Tisztátlanságnak? Nevezhetnénk, úgy vélem, titoknak is. Minden boldogságnak halálos betegsége a titok. Csak a gyermekek nem tudnak kimondhatatlan dolgokról, mi azonban térden fölül gázolunk bennük. Mint a hínár, úgy fognak, úgy nőnek bennünket körül. Az életnek átlátszónak kellene lennie, mint valami csodálatos tengerszemnek, hogy mindenki a fenekére láthasson. Miért nincs így? Ha társadalmi feltételek embertelensége takarja el az emberséget, s elfojtja vagy elváltja, csak hamis formák útján engedni megnyilvánulni azt is, ami bennünk a legjobb – erre van, erre lesz orvosság: teremtünk majd más, emberségesebb társadalmi feltételeket. Attól tartok azonban, hogy a társadalom átalakulása sem változtat azon, hogy az emberi vágyba több fér, mint két emberi karba.

Nincs ajak, mely két csókot egyszerre kaphatna. Az embert a vágy hiába húzza sokfelé, menni mindig csak egy irányban mehetünk. Ha nem félnék, hogy komikusnak hangzik... Ámbár hadd hangozzék! Kimondom: az én számomra tragikus felismeréssé vált az a közönséges, közismert tény, hogy kettő az nem egy, és – hogy még ostobábban hangozzék a felfedezés – hogy nem lehet ugyanakkor, egyidejűleg Brüsszelben és Párizsban lenni. Nem lehet, ha a benned lakozó érzelmek szerint ez volna is az igazság; nem lehet és nem lehet a tér törvényeinek, a realizálási lehetőségeknek határain túlhaladni. Megoldhatatlan ellentmondássá válik a térben, ami benned, bensőben nem ellentmondás. Igen megdöbbenő, mondhatnám, félelmes, hogy érzelmi életünk a logika legelemibb szabályait is úgyszólván fölírja. Prelogikus az érzelmi élet, és ezért feltétlenül káros, messzemenően helytelen, s határozottan kiküszöbölendő.

Szerencsére ez az egész nagy benső zavar a legkevésbé se nyilvánult meg cselekedeteimben. Legalábbis remélem, sőt állítani merem, hogy a munkám nem szenvedett kárt miatta. Mi több: az ettől való félelem csak szorgalmasabbá és lelkiismeretesebbé tett. A munkám nem szenvedett kárt miatta. Csak én szenvedtem. A vágytól és a nagy, benső zavartól. És legeslegjobban a némaságtól. A titok az pokol. Attól szenvedtem, hogy van egy megoszthatatlan, külön ügyem. Liza ezt látta, meglátta. Miből, hogyan, csak ő tudná megmondani. Néha, mikor azt hitte, hogy egészen elfoglal valami könyv, vagy lekötik figyelmemet az emberek, akikkel megbeszélést tartok, arcán egy-egy óvatlan pillanatban egy új, addig ismeretlen kifejezést fedeztem föl. Valami olyan keserű szomorúságot, hogy össze lehetett volna téveszteni az apátiával, ha nem kaptam volna rajta, hogy ugyanúgy, mint én őt, ő is néz engem. Néz, de nem úgy, mint azelőtt, nem is annyira fürkészve, mint inkább hideg, helyesebben kihűlt szomorúsággal. Ilyenkor csakugyan sötét és hihetetlen nagy volt a szeme. Amint összetalálkozott a tekintetünk, gyorsan, szinte riadtan kapta el, s abban a pillanatban rendbe szedte arcát. Nemezszer megrémültem, ha láttam, hogy ajka szélén egy-egy hosszú, elcsüggedt vonás vésődött be, mintha megnyúlt, megkö-

vesedett volna az arca, holott azelőtt, ha aludt, kerek és piros, szinte pufók volt ez az arc, mint a gyereké, aki valami csodálatos mese hallgatásába merült. Egy percig sem haboztam volna meghalni mindjárt, ha halálommal letörölhettem volna arcáról a rá dermedt szomorúságnak azt a szürke hamvát. Nem tudom elhinni, hogy lehet valakit jobban szeretni, mint ahogy én Lizát szerettem. Ám ugyanakkor mégis én voltam az, aki, ha az utcán füttyszó hallatszott, örült reménnyel sietett az ablakhoz...

Így múltak el hetek, három hét, négy, öt – és semmi hír Ökörseműről. Ne félj, a történetnek mindjárt vége lesz. Azaz, ha nem is mindjárt, nemsokára, igazán nemsokára. De hogyan mellőzzem a részleteket, mikor az egész történet nem más, mint pár, látszatra érdektelen részlet? Csupa lényegtelen részlet, kivéve azt, ami most következik. Tudniillik már végefelé járt a nyár, s az ég, mintha még ez a párizsi ég is meg akarna öregedni, a hirtelen támadó és hirtelen elálló, tréfás párizsi záporok szokását reménytelen, tartós őszi esővel cserélte föl, és nekem elég volt hallani, mint kopog a hűvös szoba ablakán a lassú, fáradt eső – vagy hogy megüsse fületem valahol a szó: hűvös van –, hogy eszembe jusson az a fázós lélek. Úgy képzeltem, egészen boldog volnék, ha csak két kezem közé vehetném a kezét. Semmi többet. Tartanám nagy kezemben, hogy érezzem, fészkében lapul, és érezzem, mint melegszik át fészkében. Az Odéon árkádjai alatt megint kitegették a könyveket, de mi már nem jártunk oda – Ökörsemű nem volt ott. Csak épp a nyári vakációra alkalmazták ott kisegítőnek, helyettesnek, vagy pedig nem jött vissza oda épp azért, hogy nyoma vesszen?

Már nyilvánvaló lett, hogy hiába várom vissza, nyilvánvaló lett: el akar tűnni. Ha Lizával mentem el az Odéon előtt – és majd mindennap arra vezetett utam –, úgy tettem, mintha eszembe se jutna, hol járok. Még csak a tekintetemet se fordítottam abba az irányba. Hazudtam, én – Lizának! Mintha hazudhatnék neki! Ő tudott mindent, azt is, hogy bűnösnek éreztem magam azért, hogy hazudok, és azért is, hogy hagyom szemem elől veszni, hogy szemem elől veszett Ökörsemű. Hogyne éreztem volna magam emiatt bűnösnek! Akit szere-

tünk, azt nem szabad elhagynunk a hidegben, annak adósai vagyunk. És én ahelyett hogy minden követ megmozgatnék a keresésére, mert úgy vágyódom utána, hogy sírni tudnék, félek még rágondolni is, hogy mi lenne, ha felbukkanna. Mikor ez a vágy is, maga a vágy is már hazugsággal, némasággal pusztítja életemet, hát még az ő eleven személye – hogy illeszthetném bele az életembe? Ó, ezek a prelogikus érzelmi ellentmondások! Hálás voltam neki azért, hogy így eltűnt, hálás és szerencsétlen egyszerre. Vágyódtam, hogy legalább lássam, és félttem, hogy teljesülhetne a vágyam. És mint mikor az ember egyedül marad egy szobában, melynek a lakóját az imént kísérte utolsó útjára, a temetőbe, többé-kevésbé minden, amihez a kezem hozzáért, őt idézte, rá emlékeztetett. A színpadiatlan, hangtalan, feltűnés nélkül való eltűnése jelenlevőbbé tette, mint bármely életnagyságú portré a falon. S nem csak az én számomra.

Liza hozzászoktatta az embert a gondolathoz, hogy neki semmi sem árt. Ha koplaltunk, még csak túlságosan le se soványodott, mindig egyformán karcsú maradt. Mindig egyforma. Mikor tíz napon át mindennap más börtön priccsén hálunk, ruhája éppoly tiszta és rendes maradt, mint régen, mikor még külön szobalánya gondozta toalettjeit. Ez számomra jelképes jelentőségű. Spanyolországban, abban az időben, mikor erős férfiak is támolyogtak az éhségtől, Liza, térdén nyelvtankönyvével s ceruzával a kezében, teljes odaadással nap nap után tanult spanyolul, mintha észre sem venné, hogy nincs mit enni. S most előjelek nélkül egyszerre fázni kezd, s bár takarót s minden lehetséges kabátot rárakok, és bizonyos felháborodással magyarázgatom, hogy nincs hideg, továbbra is csak fázik. Nyugtalanított a sápadtsága, és csak mikor látom, hogy ez hideglelés, akkor kapok észbe, kezdem felfogni: beteg. Megbetegedni, az mindig kívül esik a programon, mint valami merénylet – de Liza meg éppen hozzászoktatott, hogy az ilyen meglepetés készületlenül érjen.

Nem foglak a betegséggel untatni. Az emberek karakterük szerint különbözőképp viselnek el egy-egy betegséget, de maga a betegség igen kevésbé személyes jellegű. Lizáé is csak banális, s azt hiszem, orvosi szempontból nem is túl sú-

lyos, legalábbis nem szokatlanul súlyos tüdőgyulladás volt. Én azonban, amennyire megszoktam, hogy majd minden évben egyszer-kétszer ápolásra szoruljak, annyira nem tudtam mit kezdeni, mikor ez egyszer nekem kellett volna ápolónak lennem. Csak férfi tud olyan buta lenni, hogy az már komizás. Ahelyett hogy segítettem volna neki, faggattam és nyaggattam, hogy miye fáj, remélve, hogy majd megnyugtat, biztat. Mikor végre észbe kaptam és orvosért mentem, a visszaúton, mintha egy betegséget meg lehetne vesztegetni, még beszaladtam Gibert-hez, és megvettem azt a szép, reprodukciókkal teli Rembrandt-könyvet, melyre Liza pár nappal azelőtt sóhajtván mutatott, mondván, hogy ha egyszer pénzünk lesz, ezt a könyvet meg kell vennünk. Azt hiszem, Rembrandt volt. (Nem vagyok jártas a képzőművészetben.) Mire visszajöttem, már pirosan égett az arca – úgy álltam ott a beteg előtt a könyvvel, mintha egy borjút hoztam volna, és most nem tudom, mit kezdjek vele, hova tegyem. De le akartam tagadni magam előtt, hogy okom van az ijedtségre. Szemrehányást tettem Lizának, hogy még csak fel se veszi takarójáról a könyvet, amelyikről én joggal hittem, hogy megörvendezteti.

Erre Liza lapozgatni kezdett az albumszerű könyvben, s anyás, de nem keserűség nélkül való, hogy úgy mondjam, ha lehet ilyet mondani, komoly mosollyal rám-rám nézve, keregett a könyvben valamit.

– Itt van. Nézd! – és ujjával egy képre mutatott. – Sose fogom tudni megbocsátani, hogy engem állítólagos ösanyádnak, annak a „törvényes” Sárának a helyzetébe hoztál, aki elűzte az ő urával az ő urának szolgálóleányát, az egyiptomi Hágárt, s az elméne és bujdosék a Beér-seba pusztájában. – S nem vette le ujját s már szemét se annak a rézkarcnak a reprodukciójáról, mely alatt ez állt: *Hágár a pusztában*.

Védekeztem, de támadón. Szemére hánytam, hogy magamra hagyott, és ugyanakkor tagadtam, letagadtam mindent, s mindezt összevissza és mindig hevesebben. Az ő hangja se volt épp barátságos, mikor arra emlékeztetett, hogy beteggel állok szemben. És engem hangjának ez az ellenségessége foglalkoztatott, és nem az, hogy magas lázban fekszik itt előttem. A láz ebben a percben nekem csak egy ellenséges sáncot jelentett,

mely Lizának kapóra jön, hogy a velem való további harc elől kitérjen. Képes lettem volna arra, hogy nagyon rossz legyek hozzá. Nem tudtam neki megbocsátani, hogy nem tudok oly jó lenni hozzá, mint szeretnék. Nem furcsa? Mindegy. Már három perccel később is mindegy lett nekem. Mindegy lett, hogy nincs vagy mégis volt-e valamiben igazam, s hogy egyáltalán lehet-e valakinek ilyen természetű dolgokban igaza. Liza nagyon beteg, csak ezt láttam. Láttam? Az ember nem lát, ha ököllel a szemébe vágnak, inog vele s körülötte minden. De ha ököllel a szemébe vágnak, ez az állapot egy vagy öt vagy tíz percig tart, és utána feleszmél. Most azonban . . . És mert minden, ami elviselhetetlenül rossz, szinte bizonyítani akarja, hogy a még elviselhetlenebb is elviselhető, utasítást kaptam: el kell utaznom. Fontos ügyben és halaszthatatlanul. A francia–spanyol határra. Csak három napra. Ha én lettem volna, aki valaki másnak ezt a megbízást hoztam, én is úgy mondtam volna, mint ahogy nekem mondták, a megnyugtatósomra: *csak három napra*.

Az egyetlen okos megoldás az lett volna, hogy Lizát kórházba vitessem. De erről hallani se akart. Te talán tudod, milyen makacsul kitartott, ha egyszer valamire azt mondta: nem. Börtöntől, gépfegyvertűztől nem, de a kórháztól félt. Úgy, mint ahogy vannak emberek, akik irtóznak a póktól vagy a macskától vagy az egértől. Azt hiszem, hogy a halálba se mennek olyan nehéz szívvel, mint ahogy akkor elindultam *csak három napra* . . .

Ez a három nap! Ha akkor az úton vagy bárhol véletlenül összetalálkoztam volna Ökörszeművel, talán rá se ismerék. Mint aranypénz egy lyukas zsebből, úgy hullt ki az életemből. Ha valaki ez alatt a három nap alatt szóba hozta volna, nem tudta volna lekötni a figyelmemet. Itt volt a feladatom, ezt teljes koncentrációval kellett elvégeznem – és végeztem, miközben Liza nevére mint refrén, mint rögeszme, elnémíthatatlanul ott zakatolt az agyamban: mire visszajössz, halott . . . mire visszajössz, halott. Volt néhány cím, amelyeket tanácsos volt nem feljegyezni, Liza tartotta őket fejben. És nem tudom, miért, de hogy a Liza nevére a rögeszmévé vált refrén a címekekről szólt, melyek elvesznek, el fognak veszni, ez külö-

nösen iszonyú volt. Nincs többé cím, többé nincsenek címek... – ezek a szavak valami olyan félelmes, szimbolikusan óriási jelentést kaptak, mint ahogy álomban szokott az emberrel történni, mikor valami megmagyarázhatatlanul fontosnak látszik. Máig is felfoghatatlan előttem, hogyan éltem túl ezt a három napot, és hogy voltam képes mégis elintézni, amit rám bízta. Mert teljes önkritikával merem állítani, hogy hiánytalanul teljesítettem a rendelkezéseket, amelyekkel a párt a francia–spanyol határra küldött.

Várjunk csak! Valami mulatságos jutott eszembe. Mikor először kerültem nagyvárosba, nekem úgy tetszett, hogy menthetetlenül el kell vesznem benne, mint valami kicsi-kicsi szegény gombostűnek holmi nagyon óriási szalmakazalban. Azóta száz tapasztalatom tanít arra, hogy nagyvárosok ugyan vannak, de az emberek, kivétel nélkül, mind falvakban élnek. Mindenki a maga s méghozzá meglehetősen kicsi falujában. S ami a nagyvárost illeti, az csak száz vagy sok ezer külön falunak a felhalmozódása. Érted, mit gondolk?

Hiába tudja azonban ekképp az ember, hogy Párizs, a benne élők tényleges életét tekintve, inkább csak keret, káprázatos fikció, mégis, ugyebár érted meglepetésemet, mikor én a végtelen három nap után visszaérkezve, a szobánkban, Liza ágya mellett Ökörszeműre találok. Ugyebár érthető volna meglepetésem? Én azonban nem lepődtem meg. Annyira nem, hogy még csak nem is kérdeztem, hogyan került oda. A kérdés, mellyel berontottam, s melyre a szemem a választ kereste, a betegemnek szólt. A kérdés, hogy ő hogy van, nem-hogy betöltött, de felszívta egész lényemet. Persze látnom kellett, hogy Ökörszemű áll az ágy mellett, de nézni csak Lizát néztem, azt, hogy él, s hogy megint örömmel, megint a *világos* szemével néz rám, a régi viszontlátások régi örömének nevető fényével. Vagy csak az én örömem, a bennem túlradó öröm láttatta így őt velem?

A harmadik személy, mint minden más, annyira mindegy volt nekem, hogy Liza fölő hajolva meg se értettem mindjárt, mért tiltakozik Liza, s akadályozza meg szinte ijedten, de hátrázott mozdulattal örömem minden gyöngéd kinyilvánítását. Akkor, akkor aztán feleszméltem: ez itt Ökörszemű.

Azért nem szabad. Ez Ökörszemű – és ezt nem a szívem hevesebb dobogásából, hanem valahogy úgy konstatáltam, mint ahogy az embernek, mikor hosszú idő után újra elővesz egy félbehagyott könyvet, és nem emlékszik már az összefüggésekre, visszafelé kell lapoznia, s így idézi emlékezetébe egy-egy névnek a jelentését.

Egyébként egyszerű a magyarázata, hogyan került ide Ökörszemű. A fikción belül, melynek neve Párizs, ő az embereknek ugyanabban a körében, ugyanabban a faluban élt, mint mi. Egy volt azok közül az idegenek közül, akik rendszertelenül, csak véletlen alkalmakból, csak azokból a munkahulladékokból élhetnek, amelyek után teljes jogú állampolgár nem nyújtja ki a kezét. És akik elküldtek a francia–spanyol határra, beváltották szavukat: találtak valakit, ki távollétemben a beteg mellett legyen. Maga Ökörszemű, ezt később tőle hallottam, igen meglepődött, mikor közölték vele, hol lakik a beteg, akinek ápolására vállalkozott. Hogy volt-e mégis Lizának is valami szerepe a véletlenben, egész biztosan nem tudom; lehetséges, hogy igen; ez ugyanis Lizára vallana, mert ő – nem tudom, lehet-e így használni e fogalmat – természeténél, lényegénél fogva abszolutista. Ha tudná, hogy aknát helyeztek el a szobájában, inkább maga robbantaná fel, mintsem hogy huszonnégy óráig szűkölve számoljon a lehetőséggel, hogy felrobban-e, vagy sem. Ez tán épp annyira morál, mint temperamentum kérdése.

Tény, hogy Ökörszemű hiába akart kitérni előlem, már megint benn állt, benn álltunk a bűvös körben.

Siettem haza, mintha érkezésemtől függne, hogy mégis jóra fordul-e Liza betegsége. És az első negyedórában már megütözve láttam, hogy teljességgel felesleges vagyok, inkább csak útban vagyok. Kialakult egy házirend nélkülem, s nekem a legjobb esetben a nem lábatlankodó szemlélő szerepe maradt csak. Ökörszemű csendre intett, ha úgy találta, hogy felesleges kérdésekkel nyagगतom a beteget. Nálam jobban tudta, hogy milyen időközökben s hány csöppet kell adni a betegnek a megerőltető száraz köhögés ellen. Megakadályozta, hogy lázméréssel feleslegesen fáraszsam Lizát, és be kellett látnom, hogy a borogatásokat gyorsabban és sokkal ügyesebben

váltja, mint én. Amennyire az egy nap alatt, míg én voltam a beteg mellett, reménytelenné vált a felfordulás, most a kis hotelszobában mindenütt valami nyugodt rend honolt, mint az éjjeliszekrényen, melyen a számomra ismeretlen orvosságosüvegek mellett ott feküdt Ökörszemű kicsi, ezüst karórája. Mint valami bitorlóra, úgy néztem erre a magát ide befészelt karórára. Az szabta meg a házirendet, arról olvasták le, mikor kell ezt a gyógyszert beadni, mikor egy másik, mikor egy harmadik orvosságosüveg után nyúlni.

Ökörszemű nem zaklatta kérdésekkel a beteget. Liza elégedettebbnek látszott, mint mikor csak én voltam mellette, noha ijesztően sápadt volt, és láthatóan s még inkább hallhatóan kínoztta a könnyörtelen száraz köhögés. Ökörszemű valósággal kisajátította a beteget, de be kellett vallanom, hogy a beteg nyugalmanak javát szolgálta ez a néma tárgyilagosság, s nekem nem maradt más hátra, mint hogy utánozzam Ökörszeműt, nem a tevékenységében, mert hiszen nekem nem volt már mit tennem, hanem a saját személyének, aggodalmainak és érzelmeinek hangtalan kikapcsolásában. Minden hangot és mozdulatot a beteg, sőt a betegség szükségleteinek rendelt alá, s erre a tárgyilagosságra kényszerített engem is. Néma jelenlétével, vitathatatlanul jó példájával terrorizált. Ha ő nem volna itt, gondoltam sokszor, most ott ülhetnék az ágy szélén, s legalább foghatnám, simogathatnám is Liza sóványan megnyúlt, forró kezét. Ha ránéztem Ökörszeműre, semmi mást nem láttam benne, csak egy idegent, ki a legalkalmatlanabb időben állított be, egy vendéget, akit nem lehet lerázni, noha legintimebb életem folytonosságát teszi lehetetlenné. Abban akadályozott, ami elviselhetővé tette volna számomra a félelmet. Az ember nem érzi élete gyökerét, míg csak játszik vele az élet, mint a szél a fa lombjaival. De ha körülötte halál cikázik...

Szíves engedelmeddel itt közbeszúrnék valamit. Az a gyanúm, hogy az ember, az egyed, tudván a halála elkerülhetetlenségét, valahol mélyen magában állandóan szűkül, ellentétben az ebekkel, amelyeket csak kivételes alkalmakkor kínozt valami baljós előérzet. Mibennünk állandóan szűkül az egyed. Olyan állandóan, hogy hozzászokunk, és többé-kevésbé jól,

úgy végezzük ezer dolgunkat, mintha ez a tartós szorongás nem is létezne bennünk. A férfi és nő egyesülésének pillanatában... az egyesülés szükségletében és létrejöttében ez a szorongás nemcsak hajtóerő, hanem épp az egyesülés pillanatában éri el a maga paroxizmusát – és ugyanakkor, mert eléri a paroxizmusát, meg is szűnik, meg is szabadulunk tőle. A különben tompa félelem eléri az éles feszültségnek egy olyan fokát, amelyen a mennyiség átcsap minőségbe, s diadalmasan megszűnik félelem lenni. Másképp is mondhatnám, s csakugyan azt mondanám, s azt remélem, hogy nem kerülök ellentmondásba a modern biológia megismeréseivel. Az én érzésem szerint a halálhoz való viszony, maga a halál tudata a sajátos emberi szerelmi élet legősibb stimulánsa – és mindig egy kicsit a halált is megöleljük, ha testünk ölelésben forr össze. Ugyanakkor a halál ölelése elől rejtőzünk egymás ölelésébe. A fájdalomnak és a gyönyörnek ez az együttes, egymást fokozó borzongása, a természetnek ez a mindenütt jelenlevő nagy és örök rituáléja az életet és a halált áttörhetetlen bűvös körben zárja egybe. A szerelemben leválik rólunk a félelem, de úgy, hogy mintha otthon volnánk benne, elengedjük magunkat, hunyt pillákkal belemerülünk. Elmerülünk benne. Nincs, aki nem Eurüdiké – azt hiszem, így hívják az antik hitregének ezt az alakját. Szerelmünk homlokán mindig ott lebeg valami az árnyékokkal teli alvilág leheletéből.

De megint csak csapongok. Úgy voltam, mint akit kizártak a saját lakásából, és Ökörszeműhöz úgy viszonyultam, mint magához a betegséghez: türelmetlenül és tehetetlenül vettem alá magam a kényszernek, melyet jelenléte alakított ki. Napközben hosszú órákra el-elszólított a munkám, s ha aztán sokszor csak egy közbeeső negyedórára, tele kimondhatatlan szorongással és mégis avval az illúzióval, hogy haza, hozzá megyek, benyitottam a hotelszobánkba, mindjárt a küszöbön, mindig újra a csalódás: Ökörszemű csendre intő tekintetébe, megrovóan összeráncolt homlokába ütköztem. Úgy állt elém, közém és a betegem közé, mint valami élő tilalomfa. Nem szimbolikusan, hanem közönségesen, a térben, mely a betegágyat az ajtótól elválasztotta. Csak azt éreztem, hogy kisa-ajátja az én betegemet.

Emlékszem egy éjszakára. A szobában nem égett a villany, de a túloldali kínai bár fényreklámja vörös és sárga láng-kévékkel zajtalan mozgalmasságot hozott a mi szűk négy falunk közé. A kis szobában a beteg széles franciaágya lábánál az ápolónő számára még egy matracnak is el kellett férnie. Szűken voltunk. A díványon feküdtem, és nem tudtam aludni. Össze voltunk szorítva olyan intimitásba, mint hárman egy korporsóba. Feküdtem és figyeltem, s míg a zajtalan fénynyalábokat néztem, olyan volt, mintha álmodnék, s nem érteném, amit látok. Mit keres itt nálunk ez a harmadik? – kérdeztem magamban, s a harmadikon egyszerre értettem Ökörseműt és a halált. Felkelni, lámpát gyújtani, odamenni Lizához, semmi mást, csak leülni az ágy szélére és nézni! De ott volt a díványom és az ágy között a matracon az a harmadik, s azonnal felébredne. Nekem nincs argumentumom vele, a józanságával szemben, mely feddhetetlen következetességgel őrzi a beteg zavartalan nyugalomhoz való jogát. És a rövid és keskeny díványon úgy feküdtem tovább, mint aki erős kötelekkel úgy meg van kötözve, akárcsak az ifjúsági kalózregényekben a betömött szájú fogoly. Még kiáltanom se lehet. Elátkozott csónak, s a fényreklám, mint távoli fárosz kibetűzhetetlen üzenetei, a maga fénynyalábjaival egy elérhetetlen, távoli élet önelégült, gazdag, irigyelt folytonosságát jelentette.

Ekképp a szoba s a levegő éjjel-nappal mindig úgy tele volt halállal, mint néha a nyári délután, viharok kitörése előtt, elektromos energiával. De a vihar nem tör ki, és hűs, megenyhült, békés alkonyatban szabadon lélegzel fel. Végsőkig elkínzottan, de félelmeimben boldogan csalódva feküdtem akkor, s nem tudtam felfogni, hogy igaz, amit hallok. Ha igaz volna Lázár föltámadása, Lázárnak kellene magát úgy éreznie, mikor újra látja, hogy süt a nap, hogy lát. Akkor már Liza annyira elgyöngült, hogy félálomban, abban az apatikus állapotban feküdt, mely annyira ellenkezett lényével, és épp ezért ez az állapot az ellenséges hatalom diadalaként, az életem, az élet csatavesztéseként hatott rám. Azon a késő délután Liza csak egy-egy pillanatra nyitotta ki szemét, s máris tovább aludt. Az orvos azonban váratlanul épp ezen a késő délután szokatlanul elégedett arccal tartja kezét az alvó Liza csuklóján, és már

majdnem haragszik, hogy még mindig nem értem, még mindig bárgyún bámulok, holott mutatja a lázmérőt a megszelídült higanyoszloppal. . .

Az orvos szintén nem volt „rendes ember”. Hazátlan kutya, mint én. Szegény ördögök életében különös, de szinte abszolút törvényszerűség, hogy komoly segítséget még véletlenül se kapnak mástól, mindig csak és mindent egymástól. Hihetetlen, hogy emberek, akik magukon nem tudnak segíteni, milyen sokat tudnak egymásért tenni. . .

Igen, pár szót erről a doktrorról. Már csak azért is, hogy valami érdekessel háláljam meg lekötelező türelmedet, mellyel az én privát bonyodalmaim elbeszélését hallgatod. Sokáig azt hittem erről a doktrorról, hogy éppolyan földönfutó, mint én. Neki is a mi hotelünkben volt szobája, valamivel nagyobb és kényelmesebb, mint a miénk, de nem lakás, szintén csak hotelszoba. Nem vitte ennél többre, s nyilván nem is fogja többre vinni soha, mivel már a hatvanon is túl van. Mérget vettem volna rá, hogy a magányos öreg valami távoli hajótörésnek francia partra sodródott egykori menekültje. Azért mondom, hogy egykori, mert ha ritka beszédes óráiban emlékeket elevenített fel, akkor a múltból olyan emberek bukkantak elő, akik ma már legendák. Specialista volt, ha nem is szakmai értelemben: majd minden európai nyelven értett, s meg is tudta magát értetni, mert évtizedek óta kézről kézre adta egymásnak az a Párizsban sátorozó, hivatalos rendőrségi bejelentés elől megokolt aggodalommal lehetőleg kitérő, mindenfelől összeverődött „nemzetközi söpredék”, mely majd egyszer maga vesz vassöprűt a kezébe, és kisöpri a föld minden sarkából az igazi söpredéket. Nekem mindig furcsa volt szemben ülnöm azzal az emberrel, akit egyszer egy nagyon fiatal asszony a beteg férjéhez hívott, s útközben kiderült, hogy gyalog kell menniük, mert egyiküknek se volt pénze az akkori metróra, a lóvasútra. Önmagában nem furcsa, semmi furcsa sincs abban, hogy a fiatalasszonyt Krupszkajának hívták, és mégis. . .

A képzőművészethez nem értek, de elgondolni, hogy állandóan egy szobában lakjak, melynek falairól – hogy ne mondjak többet – úgy néznek le rád a leningrádi Ermitázs Rembrandt-képei, mint másutt a családi fotográfiák. Nem oly

egyszerű az a franciákkal, mint első látásra vélné az ember. Az én doktoromnak a pár szál, de annál gondosabban oldalt fésült hajszállal ékesített feje Lenin mellétől kezdve, szív- és mellhangokat figyelve, száz és száz olyan mindenféle nemzeti-ségű ember melléhez simult, aki az utolsó harminc évben ennek a kontinensnek legjobb szívverését jelentette és őrizte; s ez az én, egy kicsit bogaras öreg doktorom, képzeld, vérbeli francia. Itt született, és soha nem is járt az ország határain kívül. A saját országa földjén, a saját osztályával szemben az emigráns pályáját választotta. Épp a jóllakott, épp a nyugati rentier-országokban gyakran akadtam a hazai, bennszülött emigránsnak ilyen példányaira, emberekre, akiknek nem egykönnyen, de minden kedvező, szerfölkött kedvező körülmény-nyel dacolva sikerült, hogy semmire se vigyék, noha családi származásuk, a konjunktúra, a kolóniák, mindez csendes özszeesküvésben tekintélyes adófizetőknek, legalábbis olyan uraknak sorsát szánta nekik, akik saját gépkocsijukon robognak a földnek túlnyomó többségben gyalogosan közlekedő halandói közepette.

XVI.

– Áron, nemsokára indul a vonatod – szóltam, s a vonatsze-relvényre mutattam, mely már régebben felbukkant, s most már nem is feketéllett elhagyatottan a kihalt sínpáron, hanem egy dübörögve az élén termő, vadul füstölgő mozdony lökés-től felzaklatva, minden tagjában nagyokat zörögve rázkódott össze. Figyelmeztetnem kellett Áront, mert mint eddig mindig, hogyha elbeszélésében döntő fordulathoz került köz-el, mintha nem tudná magát elszánni a szóra, haladékot keres-ve újabb előzetes részletek taglalásába bonyolódott bele, mellékösvényekre tévedt. Igaz, nemegyszer olyan szuggesztív erővel tette ezt, hogy egy ideig sikerült újra meg újra becsap-nia engem, de tán saját magát is.

– Muszáj figyelmeztetnem téged. Más körülmények közt

az orvosod csakugyan érdekelne, de ha arra gondolok, hogy esetleg nem jutunk tovább, viszont a vonatod nem fog várni... Nem szeretem a fél szavakat, s világléletemben irtóztam attól, hogy félbemaradjon valami, befejezés nélkül, töredék-ként.

Sürgetve mutattam a vonatra, mely körül fel-feltünezett már egy-egy csikorgó kerekű poggyászos saroglya, egy-egy koscsiban, bőrrönddel a kezében, hordár rendezkedett, s ha a vonat ablakai még sötétek voltak is, nyilván közeledett a beszállás időpontja.

– Attól tartok, hogy csalódni fogsz. Már amennyiben befejezésre vársz – szólalt meg Áron barátságosan, de anélkül hogy a sürgetésem észrevehetően meggyorsította volna tempóját. – A valóság, sajnos, többnyire adós marad poénokkal, s mint-hogy én csak egy szegény valóságos és, sajnos, nem boldog, képzeletbeli figura vagyok... Írók ilyenkor úgy segítik figurájukat poénhoz, hogy segítségül hívják a halált. És a gordiuszi csomó el van vágva. De gordiuszi csomók és bravúros kardvágások csak a stratégia terén fordulnak elő. Benső ügyekben, hogy úgy mondjam, lelki téren, az én sajnálatos tapasztalatom szerint a csomó, ha csomó, akkor hozzáférhetetlen. Még a halál számára is. Mert az ember még csak bele se hal, hanem mi-kor egyéb, kívülálló okokból eljön az ideje, akkor vele hal. Nincs befejezés, csak folytatás, a folytatás különböző etapjai, az egyszer megszületett motívum azonban nem szűnik meg. Mint az istenek se, kik csakugyan halhatatlanok oly értelemben, hogy mindig túlélik önmagukat démoni vagy más jelenségekben.

Szóval a folytatás. Ott állok a doktor szobájában. Oda hívtott be engem, velem Ökörszeműt is, hogy ne zavarja Lizát az én nehéz felfogású fejmemnek szóló magyarázataival. Mint akkor, a pogrom után, amikor csak a felkelő májusi nap fényében csillogó füvek láttán eszméltem rá, hogy micsoda éj szakadt rám, mit vesztettem, most is csak lassan fogtam fel, hogy vége az éjszakának, visszakapom Lizát a halálból. Érdekes az esetünk a veszéllyel: előtte és még inkább utána leghevesebb a pszichikai reakció, de míg benne vagy, szinte kikapcsolódik az idegek apparátusa, vagy legalábbis tompán reagál.

A jelen csak emlékként válik valóságává öntudatunknak, jó vagy rossz kísértet képében. De én lemondok arról, hogy megmagyarázzam, ami eztán történt, csak regisztrálni akarom. Regisztrálok, amire emlékszem.

Emlékszem arra, hogy csak ekkor éreztem át: addig a halál sötét nyomása alatt lélegeztem, ettem, ittam, dolgoztam, aludtam és ébredtem. Átéreztem ezt, átéreztem, s csak akkor, mikor ez a nyomás lehulott, lett múlttá. Akkor egy pillanatba sűrítve úgyszólván visszamenőleg, szinte még egyszer átéltem állati rémülettel, hogy mi fenyegetett, mi múlt el felöttem. És aztán, csak aztán szökött a szemembe Ökörsemű alakja, aztán egyszerre csak s mintha – nem, nem mintha, hanem valóban csak ekkor vált nekem Ökörsemű megint azzá, aki volt, mielőtt a betegágy mellett láttam viszont.

Egyedül maradtunk. Nem is kísérel meg a magyarázgatást, csak regisztrálni akarok: csak ekkor eszméltem rá, hogy ő áll itt velem szemben; nem is jól mondom: nem eszméltem rá, hanem mintha ostor suhintott volna végig rajtam, gerincemen, sarkamtól a fejem búbjáig. Ez több volt, mint vágy, megkívánás. Ez nem az a bizsergés, nem is az az éhes sajtás. Ez az élet, maga az élet volt, mely a maga hirtelen felszakadó ereje alatt rendül meg, szédül, tántorog. Pillanatokig csak meredtem Ökörseműre. Ő úgy állt ott egyedül velem szemben, egyenesen, olyan hihetetlen egyenesen, mint ahogy akkor este először állt meg a mi hotelszobánkban, eszembe juttatva, hogy ketté tudnám törni, és ő hangot se hallatna. Állt valószínűtlenül karcsún, valószínűtlenül kiegyenesedve – és tekintetem alatt sápadva, egyre jobban sápadva, de változatlanul valószínűtlen mozdulatlanságban. És mikor karom hirtelen s olyan erővel fogta át derekát, mintha csakugyan ketté akarván törni – védekező mozdulat nélkül ellenállhatatlanul enyém volt, a fölötte való hatalmamé.

Így történt. S így történt, hogy azon az estén, mikor Liza megkérdezte, hol van Ökörsemű, azt kellett felelnem, hogy sürgősen el kellett mennie, s nem is fog többé visszajönni. Ez utóbbit biztosan tudtam. Elszökött. Búcsúzás nélkül. Maga elől, énelőlem, megint azzal a szándékkal, hogy eltűnjön az életemből.

– Úgy látszik, csak haldokló minőségemben érdekeltem – jegyezte meg Liza; ahogy gyógyulni kezdett, az étellel visszakapta az élete árnyékait is. Nekem fájt, hogy Liza igazságtalan, és még jobban fájt, hogy gondolnom kell arra, hogy elhallgassam, mennyire igazságtalannak látom. S ezzel kezdődött, helyesebben folytatódott, megint folytatódott az, hogy volt valami, amiről énnekem – énnekem! – nem lehetett Lizával beszélnem. Mint valami renegát, kinek nemcsak azt, amit tesz, de azt is, amit gondol, rejtegetnie kell. De hát elárultam-e én Lizát? Megcsaltam? Igen, de csak akkor, mikor elkezdtem fontolgatni, hogy miről beszélhetek s miről nem beszélhetek előtte. A titokkal árultam el Lizát és egész életem egész eddigi fundamentumát, és semmiképp se azzal, amit titkoltam. Azóta, csak azóta értem a szépírókat s általában a költőket, mióta a magam kisebesedett bőrén megtanultam, hogy a szóba foglalás szükséglete nemcsak holmi henye játék. Szóba foglalni valamit, az a boldogtalanságnak okozója... Ki hitte volna? És mégis, igazán így van, de igazán.

A betegből lábadozó, a lábadozóból egészséges lett, de van úgy, hogy a külső élet folytonosságának helyreállt rendje csúfalkodásnak hat. Kárörvendő, démoni nyelvtöretésnek. Semmi baj, minden megint a helyén, de... de mintha csak azért volna minden megint normálisan a régiben, hogy annál gonoszabb elégtétellel éreztesse, mennyire másképp van minden, mint volt. Külső körülményeink, külső életünk a réginek volt a pontos másolata, de másolat, szemfényvesztően sikerült kulissza.

Párizs azonban nem erdő, s az ember megtalálja, akit keres. Sokáig nem indultam Ökörszemű keresésére. Úgy véltem, hogy tökéletesen igaza volt, amikor eltűnt. Ami köztünk történt, nem ejtette tévedésbe afelől, hogy a kettőnk pillanata sohasse válhat életemnek új formát adó tartalommal. Látta, tudta, igen, állítom, előre látta, ami bekövetkezik, és ez elől akart kitérni, mikor újra eltűnt – és nem ő az oka, hogy nem sikerült. Én vagyok az oka? Talán. De ez a talán nem is őszinte. Keresni, ki az oka, pusztán és ostoba antropomorfizmus. Az oka nem valaki, hanem az a valami, ami a kettőnk találkozási pillanatában kettőnk között, kettőnk fölött megszületett, és

minden okosság, óvatossági rendszabály, ellenállás és önmegtagadás erőltetéséből csak újabb erőre kapott, nőtt, fejlődött. Ha nem is oly egyenletesen, de éppoly lebírhatatlanul, mint valami élőlény, mely nem ismer más törvényt, mint a saját rendeltetését. Sokszor megbámultam, hogy épp a legkedvezőtlenebb, sziklás talajon találni a legerősebb gyökereket hajtó fákat. Semmi ráció nincs abban, hogy ott enged gyökeret, reménytelen egzisztencia; de minthogy van, hát van, és nincs isten, ki el tudja téríteni a minden létezőben immanens akarattól, hogy legyen, és az legyen, ami. Mit akarsz? – kérdeztem magamat, és elmondtam magamnak számtalanszor, hogy nem vagyok mai gyermek, életemnek megvannak a zárt, szigorú formái és dús tartalmai, és Ökörszeműnek nincs helye az életemben, ő nem fér bele. Érted? Benne volt, benne van, kétségtelen, de nem fér bele, organikusan nem juttathatok helyet neki, nem jutott hely neki. Elmondtam magamnak, hogy vannak reménytelen valóságok, amelyekkel egyszerre születik meg halálos ítéletük. Elmondtam magamnak ezt és még sok mindent, megfontoltan, okosan, felháborodottan, kétségbeesetten, s közben a szemem, érzéktelenül minden érv iránt, az utca, a mítingek és a metró zajló, kérlelhetetlenül idegen sokadalmában hajthatatlanul egyre őt kereste. S aztán egyszer... Ez így történt.

Lizával ültem a Porte de Vanves egyik kávéházának teraszán. Mozielőadás után voltunk. És ha már egyszer félretettem a szemérmét, még azt is meg kell mondanom, hogy öregedő fejjel is megőriztük szokásunkat, hogy a nézőtér sötétjében fogjuk egymás kezét. S mikor kigyulladt a villany, már tudtam, tetszett-e s hogyan tetszett Lizának a film vagy egy-egy jelenete. A kezéből, a sugárzóan közlékeny, sajtáságosan értelmes kezéből tudtam meg, pontosabban: tudta meg a begyakorolt kezem. Mert a kezem Liza minden rezzenését felfogta. E napon azonban, melyről beszélek, a szenzáció, az ünnepi szenzáció az volt, hogy keze hosszú idő után megint olyan nyugodtan, azzal a közlékenységgel, azzal az otthonos bizalommal lakott tenyeremben, mint egykor régen. Senki és semmi se volt köztünk, mintha megtépő tévelygés után végre minden megtalálta volna a maga örökkévalóságában neki

rendelt helyét, tavak nyugalmával, melyeknek felületét szellő se fodrozza. Ilyenkor az ember dúlt bensőjén csend hatalmasodik el, mintha minden ellentét, mozgás, maga az élet magasabb egységben föloldást és föloldozást lelne...

Egymással szemben ültünk, egy kis vasasztalnál, a Porte de Vanves-beli kávéház teraszán, s ez már megint emlék lett, de közös emlék, melyet az ember visszavágy, míg él, különösen akkor, mikor még az immár újra magányossá vált keze minden pórúsában frissen őrzi a halványuló, de még szét nem foszlott álom ízét. Ilyenkor az ember még olyan közel érzi magát a másikhoz, oly bizalommal és gond nélkül vág neki az ellentétek kegyetlen világának, mintha hinné, hogy Krisztus módjára, elmerülés veszélye nélkül járhatna vízen.

Hasonlatom megnevettette Lizát. – S aztán az ember még csodálkozik – mondta még félig nevetve –, ha bőrig vizesen s alapos náthával kerül újra szárazra. Amit te szeretnél – folytatta barátságosan, és nevetését meghazudtolta figyelmes és szomorúan komollyá vált szeme –, amit te szeretnél, az épp ez: vízbe menni anélkül hogy nedvessé válj, tűzbe menni anélkül hogy összeégesd magad. S csodálkozol, sőt lelked mélyén rossz néven veszed tőlem, hogy én nem tudom neked ezt a csodát lehetővé tenni, mikor pedig te annyira szeretnéd, mikor pedig te annyira szeretnél örülni, s másképp már nem tudsz boldog lenni. Te azt mondd, nem szóval, de azt mondd: mért nem vagy az, aki voltál? S bámulsz panaszosan a szép játékkodra, akit persze szeretsz, de mégis te voltál az, aki összetörte. Nincs csoda, és van lehetetlen.

Minden szóra emlékszem. Az ember kevés olyan szót hall életében, amelyre halálos órájában is emlékezni fog. Ezek a szavak azok közül valók. Holott akkor tiltakoztam, bizonygatni akartam, hogy nem így van. Tagadtam, hogy másképp már nem tudok boldog lenni. Kérdeztem, hogy mi hiányzik nekem. Lehet-e ember emberrel szabadabban, biztosabban együtt, lehetnek-e emberek hiánytalanabban, több bizalommal egymáséi, mint mi ketten most? – mondtam, és mert míg beszéltem, láttam Liza szemében felcsillanni valamit a régi világos örömből, folytattam, és e boldog megindultság közepette egyszerre éreztem, mint sápadok el.

Liza háttal ült az utcának, és ezúttal történt meg először, hogy beszéltünk arról, amiről Liza felgyógyulása óta mindegyikünk külön hallgatott. S míg beszéltem, egyszerre elsápadtam, mert a velem szemben ülő Liza feje fölött, az utca másik oldalán, az estéli utcai sokadalomban megpillantottam Ökör-szeműt. Először azóta, hogy akkor elszökött. Világító hajával, a sokadalomban megint kíséret nélkül, megint egyedül, két karját szorosán magához szorítva, azzal a különösen egyenes testtartással, mely bennem első pillanattól kezdve a védtelenség képzetét keltette. Folytattam, tovább beszéltem Lizához, de ekkor, ettől a pillanattól fogva hazugság lett, amint mondtam és amit mondok. Hazugság volt, hogy nem ugrottam fel, hogy nem szaladtam át a másik oldalra, hogy hagytam eltűnni, hazugság volt Lizával és árulás velem, a már eltűnittel szemben. De... de hazugság lett volna az is, ha felugrok, ha átszaladok a másik oldalra, mert hazugság lett volna, ha eltépem magam Lizától, hogy utána menjek. Az egyetlen, ami igaz lett volna, amiben nem lett volna szemernyi hazugság se – ne vess ki, de így van –, ha kézen foghattam volna Lizát, s ő velem együtt ugrott volna fel. De nincs csoda, és van lehetetlen, mint Liza mondta. És sajnos így van.

Tudod, mire jöttem rá? Arra, hogy magában az osztálytársadalomban sincs több és mélyebb ellentmondás, mint lehet egyazon személy érzelmeiben. Egyazon személy érzelmeiben, egyidejűleg, egyazon pillanatban.

De lehet így élni? Nem lehet, nem volna lehetséges, ha az embernek nem volna még valamije, valami mása, ha nem volna miből élnie. Úgy értem... Ezt nagyon szeretném megmagyarázni, csak félek, hogy nem fog sikerülni. Figyelj ide; életemben már igen sok s a legkülönbözőbb nehézségekbe ütköztem, cipeltem is őket, hogy azt hittem, no most, ebbe aztán meg kell szakadnom – de még sohase jutott eszembe, hogy véget vessek életemnek. Éppúgy, mint ahogy soha egy pillanatig sem kísértett az a gondolat, hogy leakasszam a Louvre-ban s elvigyem Rubens Medici Máriát dicsőítő ciklusának valamelyik festményét. Egyszerűen azért nem, mert tudom, hogy nem az enyém. Egyszerűen azért nem, mert tudom, hogy mindekié. És az a gondolat se kísértett soha, hogy késsel a ke-

zemben nekiessek... Egyszerűen azért nem, mert a létezés pusztá ténye bennem tiszteletet, sőt, mondhatnám, áhítatot vált ki, abban az esetben, ha ez a létezés egyben szakadatlan tevékenység, mint ahogy valóban minden remekmű nemcsak egyszeri alkotás, hanem folytonos alkotó is, évszázadok ellenére se fáradó munkás.

Nem tagadhatom, idegeim ebben a pillanatban némileg túlságosan feszültek. De azért ne gondold, hogy meghibbantam, s hogy magamat a természet valami remekművének tekintem. Épp ellenkezőleg, sajnos meg vagyok róla győződve, hogy a természet az én esetemben meglehetősen kontár munkát végzett. Mondom, sajnos, de ezt inkább objektívan, valójában azonban ez nem tartozik rám. Vagyok, aki vagyok, mint ahogy a zsidók ősi istene meglehetősen szellemesen definiálja magát. Szóval: vagyok, aki vagyok – s ahogy vagyok, találtam magamnak meghatározott termékeny funkciót a nagy közösségben, melynek része vagyok. S mióta ezt a funkciót megtaláltam, én nem a magamé, nem is Lizáé vagy bárki másé, hanem a forradalomé, a forradalomnak, a forradalomért, a művemért vagyok itt. Tetszik nekem a francia szó: *raison d'être*.

Íme a *raison d'être*. Íme: valami, ami minden vitán fölül áll. Valami, amiért az életem nem az enyém, amitől az életem több méltóságot és nagyobb erőt kap, mint amennyit személyem foglal magában, valami, ami által életem értelmes, sőt boldog és igaz marad akkor is, ha minden más értelmetlené, önmagával meghasonlottá válik is, még akkor is, ha én magam, amúgy privátim keserűen és csúnyán szerencsétlen lettem is. Mi közöm nekem ahhoz, hogy boldog vagy boldogtalan vagyok-e? Így fejezhetném ki legpontosabban gondolatomat, azt a gondolatot, melyre nézetem szerint minden olyan embernek szüksége van, akinek több-kevesebb erőfeszítésébe kerül, hogy ne rúgja el életét, mint egy rossz cipőt, noha szöges és fáj, egyéni lehetőségeiben határozottan szűk, sokkal szűkebb, mint kellene. Apropó, vajon hogy tetszik a hasonlatom?

– Nem épp a legszerencsésebb – vallottam meg nevetve, s folytattam: – Emlékszem rá, épp Lizával történt: először volt

rajta egy új cipője, nyomta a lábát, s világos nappal, a nyílt utcán megállt és levetette.

Áron megdöbbenően hallgatott el, mintha valami rendkívül fontos dolgot tudott volna meg tőlem. Némi szünet után megkérdezte:

– Csakugyan? És... és mezítláb folytatta útját?

– Dehogy! Kezében a cipővel taxiba ült...

Áron nem nevetett velem. Hangját tompítva, mélyen elgondolkodva szólalt meg:

– Ez nagyon különös, épp ez a különös. Ugyanaz az ember, aki mindent kibír, majdnem mindent, bizonyos dolgokban képtelen a türelemre. Olyan dolgokban, amilyenekkel nála százszor gyöngébbek is kitartással küzdenek meg. Ez az, épp ez az. És én, én mindig meg voltam győződve arról, hogy Lizát nemcsak semmi se roppanthatja össze, s arról is, hogy ő engem minden körülmények között... Hagyjuk ezt! Hanem azt mondd meg, mért, mért vagyunk szinte sorsszerűen mindig azokhoz a legrosszabbak, akik legjobban szeretnek bennünket?

– Áron – muszáj volt figyelmeztetnem az idő múlására –, nézd, Áron, már kezdenek az utasok beszállni!

Összerezcent, és sietve hágtott fel egy harmadosztályú kocsni első lépcsőjére, de aztán, hogy az első ijedtsége elmúlt, megint leszállt anélkül hogy a lépcsőkarfáról levette volna kezét.

– Te félsz, hogy adósod maradok a történet végével... Írói babona az, hogy van befejezés. Szóval... szóval, természetesen nem maradt annyiban. Újra találkoztam Mirjammal. Újra és újra, és olyan banálisan, mint amilyen csak az élet és a halál tud lenni, titokban. Mindig kifulladt lélegzettel, és mindig a folytathatatlanságnak, a céltalanságnak valami szorongató tudatával. S mindig azzal a sietséggel, mint most, hogy vonatindulásra várok. Mint valami váróteremben, vonatérkezés és vonatindulás közt. Annyira, hogy ma se tudnék róla sokkal többet mondani, mint tudtam volna akkor, mikor először láttam. Az ő közelében valami köd szállt a szememre, agyamra, és soha odáig nem jutottam, hogy pihenjek, hogy nála megpihenjek. A túl éhes, túl zaklatott, túlságosan feldúlt ember, a magával meghasonlott ember nem tud emberben em-

bert érezni, nézni, megismerni. Túlságosan jelen van a saját zaklatottsága, feldúltsága, éhsége, túlságosan előtérben áll a magával való meghasonlottsága. És ha... Emlékszel Shakespeare királydrámáira? Persze hogy emlékszel, és persze hogy pontosabban, mint én. Mert én sajnos nem tudnám megnevezni, hogy név szerint mely drámákban szerepel a bitorló motívuma; amire emlékszem, az inkább egy kép. Arra emlékszem, hogy akkor is, mikor látszólag szélesen és diadalmasan üli meg trónusát, a bitorló mindig úgyszólván liheg. A gyilkos bitorló mindig liheg. Én is öltem. És az áldozat lassú halállal, napról napra, óráról órára, csöppenként vérzett el. Az áldozat a közösség, mely a kettőnk, a Liza és az én közös életének eredménye volt. Mert tudd meg: egy viszony, ha már egyszer kialakult, akkor él, mint valami harmadik személy. Megvan, mint egy organizmusnak, a maga törvényei, követelményei. Te meg a partnered, még ha hajlandóak volnátok is szerénységre, még ha egyformán hajlandóak volnátok is elnézésre, megalkuvásra – ő nem. Ő elvérzik, de nem alkuszik. Nem tud alkudni: megvan a klímája, és nem akklimatizálódik.

Még valamit Shakespeare bitorlóiról. Őket rémképek üldözik, vonagló áldozataik halálhörgése, bosszúálló kísértetek festői vigyora. Ez biztosan így felel meg a drámai művészet követelményeinek. Én azonban az életről beszélek, a magam életéről, magamról, aki talán lényegében nem születtem tragédiára, csak egyszerűen szorgalmas és nem rossz embernek születtem. A rémképeket, a nagy apparátust tapasztalatból tehát nem ismerem, de ismerek valamit, ami talán még rosszabb. Ismerem a feltűnés nélkül való, állandó, alig hallható, s épp ezért figyelmet lekötő monoton zajt. Mint amilyen, mondjuk, egy rosszul elzárt vízcsapé. Amint csöppre csöpp koppan. Nem lehetett elfelejtenem, sohase lehetett egészen elfelejtenem, valahányszor Mirjam mellett voltam, jelen volt, vérzett bennem a fájdalom azért, ami közben elvérzik, s azért, hogy nem amott vagyok. Mindig hajszolt, mindig feldúlt, mindig lihegő voltam; akkor is, ha vágyódtam, akkor is, ha elvágyódtam. Mondd, lehet ez, lehet ez is szerelem?

S akármit mondasz, igenis az. És Mirjam? Nem, előbb még rólam. Bitorló voltam, mert valakinek az életében azt a helyet

elfoglalni, melyet én az övében elfoglaltam, arra csak egy a legitimáció: a kölcsönösség. Én, érted, én nem tudom magamat, a helyemet legitimálni. És Mirjam mindent világosan látott, talán a maga kárára még világosabban, mint Liza. Az én vágyam, hogy akiket szeretek, szeressék egymást – természetesen rég be kellett látnom –, nevetségesen lehetetlen. De annál különösebben hatott rám, hogy ők ketten egymástól függetlenül egyforma következtetésekre jutottak. „A te életednek van szabálya: Lizának hívják, és én csak excesszus, kivétel vagyok, mely nem változtat a szabály érvényén. Nekem nem jutott szerep a te életedben. Én csak betolakodtam” – hallottam Mirjamtól. Ő küldött, és rajtam múlt, hogy nem tudott elküldeni. Küldött? Liza is küldött. . . „Menj, mért nem mégy, mért nem hagysz el, ha már nem az enyém a vágyad? Igen, tudom, szeretsz, de én ez egyszer a régi zsidó istennel tartok, és kérdelem: teljes szívedből? Minden vágyaddal?” – efféléket mondott Liza, és azt is mondta: „Te, a bátor, mért vagy ilyen nagyon gyáva? Csak gyávaság, hogy nem mégy. Ne légy gyáva!” – és küldött, szintén küldött. És én megértettem: Mirjam csakugyan küldött, önvédelemből, és hogy engem is megvédjen; küldenie kellett, mert tudta, hogy a szabály megváltoztathatatlan. De Liza küldése a büszke ember hívása, a visszahívásnak paradox formája volt, vagy ha úgy tetszik: egyre sürgetőbb, egyre türelmetlenebb fájdalommal adott ultimátum.

S akkor elhagytuk Párizst. Állítólag azért, mert a francia kormány kezdte internáló táborokba zárni az idegeneket, akik Franco ellen harcoltak. Állítólag ez elől a veszély elől kellett sürgősen kerekednünk. Állítólag, mondom, mert hiszen ha nagyon akartam volna, értettem volna a módját, hogy teljes illegalitásban továbbra is Párizsban maradhassunk.

A magamfajta, magunkfajta férfiember őszintén hazudik magának – de a hazugság, lehet mégoly őszinte, nem homályosíthatja el a női éleslátást. Egy nő, úgy rémlik nekem, önmagával szemben könyörtelenebb tud lenni, mint általában a férfiember önmagával. „Mindig tudtam, hogy így lesz. Csak azt veszed el, ami sose volt enyém” – szölt Mirjam, mikor azt mondtam, hogy el kell hagynom Párizst. Ilyeneket mondott: „Észbe kaptál, megjítedél, hogy túlságosan el találsz csavarog-

ni. Nem voltál sose jó csavargó. Mindig magaddal vitted ott-honod árnyát. Igazad van. S most mégy Párizsból, mert te is belátod, mert...

„Mert – folytattam én –, mert túlságosan szeretlek.”

De ő szájamra tette hűvös kezét, nem hagyott tovább beszélni: „Sose hazudtál nekem, s ezt külön is köszönöm. Most se hazudsz. Túlságosan szeretsz, de nem eléggé. Eléggé Lizát szereted, engem csak túlságosan.”

Rettenetes hatalom, ha valaki szeret, és semmit se követel, még csak nem is kér. Rettenetes, hogy neked egy élő ember kedve, élete, sorsa felett akkora hatalmad legyen. De rettenetes hatalom az ő hatalma is, mert semmit se tehetsz, ami egy jottányira is kimozdítja helyéből; mozdulatlanul, mint maga az örökkévalóság. Mondd, meg tudod érteni az ilyen hallucinációkat: most, ebben a pillanatban egyszerre gondolok Lizára és Ökörszeműre, és ami gyöngédség ebbe a rossz kezembe fér, annyi gyöngédséggel és könnyesen simogatnám meg mind a két arcot. De nem ezt akarom mondani. A meglepetésről akarok beszélni. Ökörszemű jól tartotta magát, jobban, mint én. Még a szeme se volt nedves. Csak riadtabb, még riadtabb, még nagyobb. És a meglepetés? A szelíd, a passzív, az az Ökörszemű, akitől számomra első pillanattól kezdve elválaszthatatlan az elképzelés, hogy eltörhetném, és még védekező mozdulatra se emelné fel karját – mikor már túl voltam küszöbén, azt mondja, mint akinek rég őrzött titok szökik ki az ajkán: „Jobb, hogy mégy. A végén még... a végén... sokszor gondoltam rá, hogy megöljelek.” És az ajtó máris becsukódott, és nem nyílt ki többé.

Mi történt? Egy öregedő emberre, mielőtt öreggé vált volna, még egyszer rátört az ifjúság. Vágygal, kinnal, gyönyörrel, kétségbeeséssel. Üstökön ragadott, cibált, tépett – s aztán csend lett, csend van, mint a szobában, ahol az lakott, akinek a temetéséről, az ifjúság temetéséről térsz vissza. Vége az értelmetlen reménykedéseknek, ellentmondásokkal való harcoknak, nem vergődsz már álmatlanul, nem vársz, nem félsz magadtól. Az ember majdnem, majdnem pihenésnek érzi a bekövetkezett végleges szomorúságot. Elbúcsúztatták. Megint egyszer túl van az ifjúságon, és kimerült, mint valami hideglelés után.

E szomorúságban, e kimerültségben mégis van valami a szabaddalás érzéséből. Ha a túlfeszített húr elpattan, olyan hang hallatszik, mint a fellélegzés. Az ifjúságnak egy teljesen irracionális betörését utolérte elkerülhetetlen sorsa. Egy epizód, és most, hogy elmúlt, az élet megint folytatható a maga megint biztossá vált, megállapodott határain belül. Ami nem fért bele, most már nem ostromolja életemet, s az életem itt van, feladatokkal és örömökkal gazdagon... Itt van, itt van, mert Liza itt van. És ha ránéztem – és talán azelőtt soha annyit nem néztem, mint Párizsból való elutazásunk után –, ha ránéztem, az elmúlt veszély gondolatára rémület támadt bennem, rémülettel éreztem, hogy elveszthettem volna.

Azt hiszem, még jobban szerettem, még jobban szeretem, mint azelőtt. Igen, igen, új árnyalatokat fedeztem fel a hangjában, és szerettem utána nézni, mert volt a járásában valami, amit addig kellően észre se vettem. Erősebben éreztem, mint valaha, a boldogító érdemtelenységemet, s azt, hogy áldottan, meghálálhatatlanul bőkezűen ajándékozott meg engem az élet. S valóban csodálatos is, hogy engem ennyire lehet szeretni, ilyen teljesen, ilyen odaadással. Sose fogok felocsúdni az e fölötti csodálkozásból.

Vajon elhiszed-e, hogy legkevésbé sem kenyerem a hálátlanság? Nem vád tehát, csak jajkiáltás, ha azt mondom, hogy a költők sajnos hazudnak, ha a szerelmet a határtalan jelzővel ékesítik. Határtalan csak addig, míg nem ütközik a határaiba. Nincs az a szerelem, mely képes részvétellel föléd borulni, hogyha egy másik szerelmet siratsz. Könnyeid lehetnek a szíved vérének cseppjei, a másik számára mégsem a fájdalomdat, hanem a neki okozott fájdalmat, a sértést, csak a sérelmet jelentik. Másrészt úgy rémlett nekem, hogy épp ez a nagyszerű a szerelemben: ez a rettenetes önzés egyértékű lehet a végtelen önzetlenséggel. A szerelemben a legnagyobb önzés az előfeltétele annak, hogy akire irányul, annak többet adjon, mint bármely önzetlenség is adni képes. De amint önzetlenségre kell apellálnod, amint valamit kívánsz, ami ellentétben van a szerelemnek önző önzetlenségével, az sebzetten, tehetetlenül húzódik magába...

Nem tudom, értesz-e; sikerült-e kifejezmem, mint történt, hogy fájdalmam, mint kivert rühes kutya, nem nyert bebocsátást, automatikusan kint rekedt otthonomból – de én nem tudtam kizárni; volt, élt, titkon elbújva meghúzódott, és még csak azt sem engedhettem meg neki, hogy vonítson. S mint-hogy sajnós, legalábbis ez esetben sajnós, a dialektika nem kitalálás, hanem minden valóságnak legbensőbb törvénye: épp Liza fényes szeme őrizte megvesztegethetetlenül Mirjam emlékét. Épp Liza fel-felfigyelő szeme és az én némaságom. A szerelem, mondom, azt akarja, hogy önzésből boldogítson, zavartalan, tiszta önzésből. Ez a szerelem büszkesége. Így van, csakugyan így van, hidd el. És semmi jobban nem sérti, mint a gyanú, hogy valaki, akinek szeretnie kellene, önzésből, csak önzésből áldozatot hoz.

Az én rühes kutyám sokszor általam is elfeledve rejtőzködött, hiszen új állomáshelyünkön ezer dolgom volt, koncentrációt, óvatosságot, nagy körütekintést igénylő munkám: Brüsszelből előkészíteni, kiépíteni egy nagy német városban a munka egyik legfontosabb szektorát, a föld alatti propagandát a háború ellen. Lelkesedésben és gyűlöletben ebben a munkában Liza és én annyira egygé nőttünk, hogy nem tudom, hogy kellene mondanom, én voltam-e az övé, vagy ő volt-e az én jobb kezem. S aztán... aztán egyszer egész rövid időre illegálisan átmentem a határon, s odaát egy este, nem tudom, hogyan történt, talán az a szentimentális gondolat is megfordult a fejemben, hogy otthagyhatom a fogamat, talán roppant egyedül voltam – levelet írtam Mirjamnak. Semmi különöset, csak éppen valami egész emberien őszintét, csak éppen az igazat: mégis lehetetlen, hogy hónapok óta semmit se tudok róla. Az élet oly hideg, s ha az embert az a kivételes boldogság éri, hogy valakinél melegre talál, s valakinek meleget jelenthet – micsoda tékozlás úgy tenni, mintha közömbösek volnánk egymásnak, mint a csillagoknak a föld.

Ha visszatértemkor kaptam volna pár sort tőle, talán nem lett volna folytatása levelemnek, mely, mint mondom, valószínűleg csak egy szentimentális hangulat következménye volt. Mintha fontos volna, hogy az ember, számolva az elpusztulás lehetőségével, még egyszer kézszorítását küldje bárki-

nek is. Szóval helytelen volt, de megtörtént, és mert nem jött válasz, vártam a válaszra, és végre újra írtam. Senkije sincs, hátha beteg. Ha az ember a halottairól nem tud semmit, az is nehéz, noha nyilvánvaló, hogy nincs róluk többé megtudni valója. De ha él az a valaki, aki egyszer neked, a te életed jegyében élte életét... Nem tudom, hány levél után, melyek egyre hosszabbak s mindig panaszosabbak, követelőbbek, szemrehányóbbak lettek – végre mégis jött válasz. Igen rövid válasz. Pontosan így lfangzott: „Nálam semmi se változott, de feltételezem, hogy nálad sem, s ez utóbbi elég ok arra, hogy céltalan legyen még a levelezés is köztünk.” Ez a pár sor a látszólag nyugodt, egyenletes betűkkel... Mit mondjak? Egyszerre kiderült, hogy a halottam nem volt halott, megint egyszer el kellett volna temetnem. Amíg hallgatott, szűköltem, de most tombolni kezdett bennem – csoda? Nem, nem a vágy, valami más. Valami olyan, mintha az ember sírni szeretne, de csak száraz hőség fojtogatja a torkát – volt, van egy nagyra nőtt fájdalom, mely Lizánál hajléktalan, s mellyel csak Mirjamhoz mehetek.

S aztán egy napon Liza barátságos, szinte könnyed hangon beszélgetésbe kezdett velem – róla. Oly elfogulatlanul, annyi önuralommal, hogy elhittem a nyugalomát. Ó, hihetetlen buta tud lenni az ember, buta voltam, nem gondoltam arra, hogy én nem látom, de Liza hetek óta látja – s mennyire látja! – az arcomat. Küldött Párizsba. Még nevetett is. Komikusnak találta az ellenkezésemet. Nem tudta elhinni, hogy abba fogom hagyni az ellenkezést, és csakugyan hallgatni fogok rá. Hogy így van, ezt csak akkor árulta el, mikor a vonatom elindult, és egy pillanatig állt, mintha még mindig nem hinné, hogy megyek, s aztán, az ablakból láttam, pár lépést tett egész esztelenül, mintha futni lehetne a gyorsvonat után. S Mirjam ma reggel kilenc órakor keresett a Hôtel Étrangers-ban. Körülbelül abban az időben, mikor mi már útban voltunk vagy ideértünk a pályaudvarra. Biztosan keresett, mert azt írtam neki, hogy ekkorra várom, és döntő találkozásra érkezem Párizsba. S most már megtudta a hotelban, hogy csakugyan megérkeztem – és újra máris menekülőben vagyok... Hűt-

lenül, nevetségesen hűtlenül, én, aki nem tud más lenni, mint hű! Nem furcsa?

– Most mi lesz? – kérdeztem Áront. Az utasok már mind helyet foglaltak fülkékben. Emlékeztettem Áront, hogy Franciaországban a vonatok figyelmeztető füttyülés nélkül indulnak el.

– S most mi lesz? – ismételt meg a kérdésem, míg ő hajlott háttal s lassan lépett fel a lépcsőn. Így állt, háttal felém, pár pillanatig az ajtóban, s aztán, furcsa mosolyával vastag ajkán, felém fordította fejét:

– Mi lesz? Ez egy olyan... hogy úgy mondjam, határozotlan szépirodalmi kérdés. Ha novella volnék, persze, akkor most mindebből valaminek következni kellene. Valaminek, ami végleges. De az életben vannak esetek, melyek konklúziók nélkül maradnak. Sajnos, legalábbis nekem úgy rémlik, az abszurdum lehet valóság, sőt tartós valóság is lehet a benső életben. Szerencsére a társadalomban nem, s csupán ez utóbbi a fontos.

Ez volt a magyar író utolsó találkozása Áronnal. Ezután már csak azon a fényképen látta viszont, mely, ugyancsak Párizsban, az ételfoltos fehér abrosszal letakart asztalnál kézről kézre járt, és a fentebb említett, nem épp érdektelen vitát váltotta ki.

Áron maga minden bizonnyal legalábbis feleslegesnek tartotta volna, hogy valaki ezt az ő privát történetét megírja, mert ő úgy harcolt és úgy halt meg, mintha nem is lett volna privát élete. Az író azonban reméli, hogy ha más nem, akkor az elbeszélés elején említett, pápaszemes fiatal bolgár meg fogja védeni őt a vád ellen, hogy rossz szolgálatot tett Áron emlékének.